

KÁRPÁT-HAZA

SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2024/ 2. szám

VARGA BENCE

Az államhatár változó szerepének hatása a magyar–szlovák
határ régiók társadalmi és gazdasági folyamataira

ACKERMANN TAMÁS

Értékváltozás a rendszerváltás után:

Az 1961–1972-es korosztály politikai és társadalmi nézetei két időmetszetben

SIPOSNÉ NÁNDORI ESZTER – ZSIDÓ KINGA EMESE

Az életszínvonal alakulása Erdélyben a XXI. század válságai idején –
összehasonlítás az anyaországgal

NAGY ZSOLT

Fenntarthatóság, tájékológiai szemlélet, gyakorlat:

a (paraszt)kertek múzeumi reprezentációjának, hasznosításának lehetőségei
és skanzenbeli rekonstruálásának kihívásai (magyarországi és erdélyi példák)

SZABÓ ESZTER IDA

Művészet és identitás Kárpátalján a kulturális emlékezet tükrében

SIMON MAGDOLNA

Helyettes döntéshozataltól az önrendelkezésig

Kiadja a Nemzetstratégiai Kutatóintézet

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS
INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2024/ 2. szám

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS
INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2024/ 2. szám

KIADJA A NEMZETSTRATÉGIAI KUTATÓINTÉZET
1054 Budapest, Nagysándor József utca 8.

Felelős kiadó: Szász Jenő

Szerkesztőbizottság
Bakk Miklós, Bali János, Benedek József, Csata Zsombor, Farkas György,
Hajdú Zoltán, Kovály Katalin, Lampl Zsuzsanna, Magyar Zoltán,
Nagy Benedek, Nagy Imre, Péntek János, Péti Márton, Pozsony Ferenc,
Rácz Szilárd, Salamin Géza, Schwarcz Gyöngyi, Szilágyi Ferenc,
Szoták Szilvia, Tóth Géza, Török Ibolya, Tőzsér Anett

Szerkesztő
Ress Boglárka

A szerkesztő munkatársa
Bern Andrea, Borbándi Erik

Tördelőszerkesztő
Simon Andrea

Tipográfus
Nádas Zsófia

Nemzetstratégiai Kutatóintézet © 2024, Budapest

Minden jog fenntartva

A kötetben szereplő írások tartalma nem feltétlenül tükrözi a kiadó álláspontját.

TARTALOM

TANULMÁNYOK 6

Varga Bence
Az államhatár változó szerepének hatása a magyar–szlovák
határ régiók társadalmi és gazdasági folyamataira 6

Ackermann Tamás
Értékváltozás a rendszerváltás után:
Az 1961–1972-es korosztály politikai és társadalmi nézetei két időmetszetben 25

Siposné Nándori Eszter – Zsidó Kinga Emese
Az életszínvonal alakulása Erdélyben a XXI. század válságai idején –
összehasonlítás az anyaországgal 37

Nagy Zsolt
Fenntarthatóság, tájékológiai szemlélet, gyakorlat:
a (paraszt)kertek múzeumi reprezentációjának, hasznosításának lehetőségei
és skanzenbeli rekonstruálásának kihívásai (magyarországi és erdélyi példák) 57

Szabó Eszter Ida
Művészet és identitás Kárpátalján a kulturális emlékezet tükrében 80

Simon Magdolna
Helyettes döntéshozataltól az önrendelkezésig 99

ABSZTRAKTOK 109

TANULMÁNYOK

VARGA BENCE

Az államhatár változó szerepének hatása a magyar–szlovák határregiók társadalmi és gazdasági folyamataira

1. Bevezetés

A modern nemzetállamok kialakulásával az államhatárok funkciója felértékelődött, definiálásuk kiemelt stratégiai célként jelent meg, mivel területi kereteket jelentett az önrendelkezési folyamatok számára (BARANYI, 2014, BRUNET-JAILLY, 2005). Az államhatárok egy adott társadalmi kontextusban örökök és megváltoztathatatlanok tűnnek, ám valójában a pontos helyük, az átjárhatóságuk, a funkcióik és a hozzájuk rendelt szabályozások is folyamatosan változnak (BENCZI és OCSKAY, 2021, RITECZ, 2021). A határok alapvetően befolyásolják az áramlási folyamatok alakulását – betölthetnek lehatároló (közigazgatási egységek, választókeretek), elválasztó (be- és kilépő forgalom ellenőrzése), összekötő (határon átnyúló kapcsolatok, határközi ingázás) és szűrő (repülőtereken való ellenőrzés) szerepet –, így a funkcionális szerepük kardinális kérdés (BRUNET-JAILLY, 2005). A globalizáció (és az európai integrációs folyamatok) hatására a határok elválasztó szerepük helyett már egyre inkább az összekötő hatásukat hívták felértékelésre – ez a tendencia jól megfigyelhető az inter- és transzregionális kapcsolatok számát vizsgálva –, ám egyes területek esetében a rendezetlen társadalmi, gazdasági, kulturális, vallási, nyelvi vagy etnikai

viszonyokból kifolyólag még napjainkban is markáns területi konfliktusok tapasztalhatók (SALLAI, 2022). A határok diverzifikált funkcionálisából adódóan a határtérségek mindig is ütközőzónáknak számítottak, ahol a határ menti területek szerepe kiemelt jelentőséggel bír. Az itt élő közösségek kulturális tőkájük révén meghatározó aktorok a határon átnyúló kapcsolatok és az integráció mélységének alakulásában (BRUNET-JAILLY, 2005). A Kárpát-medencében pedig, a határ mentén enyhén erősebb társadalmi bizalom mutatható ki a szomszéd ország államalkotó nemzete felé, mint a határtól távolabb (KUCSERA – VARGA-PÉTERFI, 2024). A poszt szocialista országokban – így Szlovákia és Magyarország esetében is – az elmúlt évtizedek során jelentős társadalmi és gazdasági változások történtek, melyek esetében a határok és a határon átnyúló mobilitás kulcsfontosságú tényezőként jelent meg (BARANYI, 2014).

2. Az államhatár funkcionális szerepének átalakulása

A szocializmus évtizedei alatt az államhatár mint az országokat elválasztó barrier funkcionált (BENCZI és OCSKAY, 2021), tehát a totális határörizet miatt a határközi

mobilitásra és a határon átnyúló társadalmi és gazdasági kapcsolatok kiépítésére is szűkös lehetőségek álltak rendelkezésre (KAMBARA, 2018, RITECZ, 2021). A határátlépés korlátozó feltételei azonban folyamatosan enyhültek. Kezdetben a kishatárforgalom és a határsáv közvetlen közelében élő személyek számára könnyítették meg a határátlépést, majd az 1970-es évek-től a turizmus fellendítése érdekében a szocialista országok közötti utazás esetében is enyhültek a feltételek. Ezt követően 1988-ban, az úgynevezett világútlevél megjelenésével már a nemzetközi utazásokra is lehetőség nyílt (BENCZI és OCSKAY, 2021), és végül a vasfüggöny 1989-es leomlását követően a szabad mobilitás eszméjének megfelelően a határok szabadon átjárhatóvá váltak, és a kisebbség- és határpolitikai kérdések is újra felszínre kerülhettek, ami megalapozta a határon átnyúló kapcsolatok újraélesztését (ENGL, 2020). A rendszerváltozással együtt járó paradigma-váltásnak köszönhetően az interetnikus kapcsolatok javítása és a határ menti térségek kohéziójának erősítése nemzetpolitikai érdeké vált, ami az egyre erősödő térkapcsolatok, a gazdasági infrastruktúra fejlesztése és a hálózati rendszerek újraszerveződése mentén is megfigyelhető volt (BARANYI, 2014). Szlovákia esetében az önkormányzatokra vonatkozó 369/1990. számú törvény lehetővé tette a nemzetközi kapcsolatok kiépítését, majd a kilencvenes évek második felében a magasabb szintű együttműködésekre vonatkozó jogi keretrendszer is létrejött. Az 1990-es években azonban a magyar–szlovák interregionális együttműködések hatékony megvalósulását a viszontagságos szlovák politikai állapotok akadályozták – a szlovákiai magyar nemzeti kisebbséggel szemben tanúsított diszkriminatív kisebbségi politika etnikai elszigetelődést eredményezett, amely csupán az ezredfordulóhoz közeledve konszolidálódott (LELKES, 2006). Ezt követően kezdetét vette az egykor organikus kialakult (az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követő „vasút-szabta politikai határok” hatására elszakadó, így immáron határon túli) regionális kapcsolatok, gazdasági egységek, nagyvárosi vonzáskörzetek és szociális viszonyrendszerek újraszerveződése (BARANYI, 2014), ami új lendületet adott a – mind földrajzi, mind pedig társadalmi és gazdasági értelemben is periférikus helyzetű (a fővárosoktól, a regionális központoktól és a fő közlekedési, fejlesztési tengelyektől és gazdasági

magterületektől is távol eső) – határ menti térségek fejlődésének és fejlesztésének (BOTT-DOMONKOS ET AL., 2017). Az 1990-es években bekövetkezett változások – úgy mint többek között a parlamentáris demokráciára történő áttérés, a piacgazdasági átmenet, a nemzetközi szervezetekhez való csatlakozások és a nemzetközi kereskedelem fokozatos élénkítése – gyökeresen megváltoztatták a két ország társadalmi és gazdasági struktúráját és a köztük lévő együttműködések mélységét (Michniak, 2016). Az euroregionális együttműködések céljai között megjelentek a gazdaságfejlesztési, az oktatás- és művelődésügyi, a tudományos jellegű, a kulturális kapcsolatrendszerek kohézióját erősítő, a humanitárius és szociális indíttatású és az infrastruktúra bővítését és fejlesztését célzó törekvések, melyek a magyar identitás-tudat formálásához is hozzájárultak (LELKES, 2019).

A két ország társadalmi és gazdasági kapcsolatrendszerének kiépülése pozitívan hatott határok átjárhatóságára is. A folyamatosan légiesedő határok a lakosság mobilitási hajlandóságának növekedését eredményezték – amit a munkaerőpiac beszűkülése is erősen indokoltá tett (Antalík et al., 2021), hiszen a rendszerváltást követően az állami tulajdonú vállalatok összeomlása együtt járt egy eddig szinte ismeretlen társadalmi jelenséggel, a (tömeges) munkanélküliség megjelenésével, ami (Cseh)Szlovákia esetében különösen magas és tartós munkanélküliségi rátát eredményezett, amely csupán a 2010-es évektől mérséklődött (LELKES, 2006). A magánszektor térnyerése meghatározó munkaerőpiaci folyamatnak bizonyult, azonban a hirtelen keletkezett munkanélküliség csupán bizonyos hányadát volt képes ellensúlyozni (ANTALÍK ET AL., 2021). A határ átjárhatósága és a tranzit-útvonalak száma meghatározó tényezőkké váltak a határ menti ingázók¹ szempontjából. A rendszerváltást követő évtizedek alatt az egyre élénkülő utasforgalom is szükségessé tette a határátkelőhelyek számának növelését. Míg 1990-ben a magyar–cseh–szlovák határszakaszon csupán 16 átkelési helyszín

¹ A „határ menti ingázók” kifejezés alatt az Európai Szakszervezeti Szövetség (European Trade Union Confederation) meghatározását értem, miszerint azon személyek, akik a földrajzi értelemben véve az állandó lakhelyüktől eltérő (szomszédos) országban végzik a munkájukat, azonban hetente legalább egyszer visszatérnek eredeti lakóhelyükre, határ menti ingázóknak számítanak.

állt rendelkezésre, addig napjainkban mintegy 51 határátkelő (40 közúti, 8 vasúti és 3 folyami határátkelési pont) vehető igénybe a magyar–szlovák határszakaszon – ám egyes térségek esetében (legfőképp az Ipoly mentén és a gömöri területeken) a határátkelőhelyek száma és sűrűsége további bővítésre szorul, bár a határátkelőhelyek számának bővítését olykor a természetföldrajzi (domborzati, vízrajzi stb.) viszonyok nehezítik és akadályozzák. Az Európai Unió irányába tendálás és az ezzel járó „határok nélküli Európa” mottóval fémjelzett integrációs és kohéziós törekvések egyre kedvezőbb körülményeket biztosítottak a határon átnyúló együttműködések számára (BOTT-DOMONKOS ET AL., 2017, SOÓS, 2021, KAMBARA, 2018). A két ország közeledése a kormányközi egyezmények mentén is megmutatkozott – Magyarország és Szlovákia 1995-ben a bilaterális államközi kapcsolat kiépítése mellett döntött, valamint a jószomszédi viszonyról és a baráti együttműködésről szóló szerződést írt alá (ENGL, 2020). Az európai integrációs folyamatoknak köszönhetően az egyre élénkülő kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok a határon átnyúló munkavállalók számának növekedésében is megmutatkoztak (BENCZI ÉS OCSKAY, 2021). A határon átnyúló ingázás népszerűsödése következtében a két ország kölcsönös foglalkoztatási megállapodást kötött 1999-ben, melyben egy (az igényekhez mérten fokozatosan bővülő) kvótarendszer (1999: 400 fő, 2001: 800 fő, 2002: 1600 fő, 2003: 2000 fő) korlátozta a szomszédos államból érkező munkavállalók számát. A két ország Európai Unióhoz való csatlakozásával (az EUMSZ 45. cikkében foglaltaknak köszönhetően) a tőke, az áruk és a szolgáltatások mellett a munkaerő szabad áramlása is korlátozás nélkül megvalósulhatott (GYÓRI ET AL., 2019). Ettől kezdve a határok elválasztó funkcióik helyett már sokkal inkább az összekötő hatásaikat éreztették (KAMBARA, 2018), ami a határon átnyúló élénkebb interakciók és integrált tervezési és fejlesztési folyamatok megjelenésében is megfigyelhető volt. A gazdaság szempontjából a határok akadálymentessége előirányozza a gazdasági kölcsönhatások erősödését és a gazdaság prosperitását (BOTT-DOMONKOS ET AL., 2017). A „határtalanság” következő lépcsőfokát a Schengeni Egyezményhez való csatlakozás (2007/801/EK) jelentette, melynek értelmében 2007. december 21-től a magyar–szlovák határon megszűnt a határellenőrzés,

így a szomszédos országokba történő ingázás feltételei még kedvezőbbé váltak (ANTALIK ET AL., 2021, RITECZ, 2021). A határon átnyúló ingázás tekintetében mindkét ország esetében dinamikus növekedés ment végbe – 2001 és 2011 között a külföldre ingázók száma több mint két és félszeresére nőtt. A nyilvántartott ingázók alapján Magyarországon 2001-ben 10,5 ezer határ menti ingázót tartottak számon, 2011-re azonban a számuk már elérte a 27,1 ezer főt – melyből mintegy 2,4 ezer fő ingázott Szlovákia irányába, ezzel Szlovákia a magyarországi határ menti ingázók esetében (Ausztria után) a második legnépszerűbb desztinációnak számított (KSH, 2015). Szlovákia esetében a 2001-es népszámlálás alapján 47,5 ezer fő ingázott külföldre, 2011-ben pedig 127,1 ezer főre nőtt a számuk – ebből mintegy 12 ezer fő ingázott Magyarország irányába (ami a szlovákiai ingázók esetében csupán a harmadik legnépszerűbb célpont volt a Cseh Köztársaság és Ausztria után). A magyar és a szlovák határ menti ingázók száma tehát egyenlőtlen megoszlást mutatott az ezredforduló első évtizedében. Ennek egyik oka a magyar gazdaság dinamikusabb fejlődése volt, valamint a felvidéki magyarok esetében a nyelvi azonosság is vonzó tényezőként jelent meg (Michniak, 2016). A Szlovákia irányába történő ingázás a kezdetekben jóval szerényebb népszerűségnek örvendett, azonban a 2010-es évektől a (javarészt külföldi tőkeberuházásoknak köszönhetően) dinamikusan fejlődő szlovák gazdaság és a 2009-ben az euróra való átállás is vonzó körülményeket teremtett a magyarországi (Egedy, 2017) – ám bizonyos esetekben Magyarországon élő szlovák nemzetiségű és állampolgárságú – munkavállalók számára (KSH, 2015). A 2008–2009-es világgazdasági válság idején Szlovákiában végbement ingatlanár-robbanás hatására az ingázás egy sajátos formája kezdett kialakulni. A magas lakásárak következtében jelenetős számú szlovák állampolgár – különösen Pozsony és Kassa térségéből – települt át Magyarországra, ám a munkavégzés helyszíne továbbra is a szlovák állam területén történt (Benczi és Ocskay, 2021). A határ menti magyar falvak területére a szlovák állampolgárok tömeges kiköltözése számos társadalmi feszültség forrásává vált – különösen, mivel sokuk hivatalosan nem rendelkezett bejelentett lakcímmel, ami helyi önkormányzatok számára bevételkieséseket okozott.

Emellett az ingázási statisztikákban ezen ingázók rejtve maradtak (BAJMÓCY ÉS BALIZS, 2018). A határon átnyúló városi vonzáskörzetek újraszerveződésével a határ menti települések esetében a határmobilitás élénkülése több területen is megfigyelhetővé vált – egyre több diák vált érintetté a határon átnyúló oktatási célú ingázásban (EGEDY, 2017); továbbá azon szlovákiai települések esetében, melyeken a magyar lakosság alacsony aránya következtében a magyar nyelvű kulturális szolgáltatások (mozi, színház, könyvtár) csupán korlátozott elérhetőséggel álltak rendelkezésre megnőtt a kulturális indíttatású határátlépések száma (JAGODIĆ, 2010), illetve a (kölcsönös) bevásárlóturizmus is egyre jelentősebb mértéket öltött (POGÁCSÁS, 2018); a jelenség kibontakozását a járványhelyzet okozta határlezárások sem törték meg (MEGYESI–PÉTI, 2022). Mindemellett azonban a nyílt határok hatásai legnagyobb mértékben a határon átnyúló munkacélú ingázásban mutatkoztak meg – ami a nemzetgazdaság és a nemzetpolitika számára is fontos kérdéseket és feladatokat indukált.

3. A középső és keleti magyar–szlovák határregió társadalmi és gazdasági helyzetképe

A két ország közti határon átnyúló kapcsolatok fokozatos mélyülésével a társadalmi és gazdasági kapcsolatrendszerek dinamikája és struktúrája is jelentős változáson ment keresztül. Ezen folyamatok a határ menti területek esetében hatványozottan jelentkeztek – a markáns regionális különbségek azonban a magyar–szlovák határsáv esetében is megfigyelhetők. Míg a nyugati határregiókban lejátszódó folyamatokat alapos kutatások és elemzések vizsgálták, addig a magyar–szlovák határsáv középső és keleti határregiójára kevesebb figyelem összpontosult. Ennek okán ezen elemzés keretében az említett határtérségek társadalmi és gazdasági helyzetképeinek feltárására kerül sor. Az elemzés magját a statisztikai adatok kvantitatív elemzése képezi, ám egyes folyamatok esetében a két ország által gyűjtött és nyilvánosságra hozott adatok köre nem képez megfelelő elemzési alapot, ezért a kiegészítésképp a határ menti térségekben jelen lévő releváns és kompetens

szereplőkkel (munkaügyi szervezetek és munkaerő-közvetítő és -kölcsönző cégek, gazdasági szervezetek, határon átnyúló szervezetek, kutatóintézetek) félig strukturált interjúk készültek, melynek eredményeit aggregált formában, az anonimitás jegyében közlöm.

3.1. Térszerkezeti jellemzők

Magyarország és Szlovákia társadalmi és gazdasági térszerkezetét tekintve a rendszerváltás óta hasonló fejlődési utat járt be. A posztfordista gazdasági struktúrák térnyerésével a gazdasági folyamatok hálózatosodása is megkezdődött, ami magában hordozta az ingázás elterjedését, melyet a határok átjárhatósága már államközi szinten is lehetővé tett – ezen folyamatok jelentős mértékben érintették és átformálták a határ menti térségek gazdasági és társadalmi szerkezetét (EGEDY, 2017). Szlovákia és Magyarország gazdasága kelet-közép-európai viszonylatban a fejlettebb gazdaságok közé sorolható (LELKES ÉS SÍPOS, 2020), ám jelentős regionális diszparitások tapasztalhatók – meghatározó a nyugat-keleti fejlettségi lejtő, illetve Szlovákia esetében markáns észak-déli területi egyenlőtlenségek tapasztalhatók, tehát a Szlovákia déli határsávjában fekvő, jellemzően magyar többségű területek kedvezőtlen társadalmi és gazdasági teljesítménnyel rendelkeznek (BÁNKI, 2022). Magyarország és Szlovákia egyaránt erősen centralizált gazdaságpolitikát folytat, melynek következtében a fő gazdasági központoktól és magterületektől távol eső, földrajzi szempontból periférikus helyzetű területek fejlettségi szintje jelentős mértékben elmarad az országos átlagértékektől. A határon átnyúló folyamatok erős nyugati koncentrációt mutatnak a magyar–szlovák határszakasz esetében, így a középső és keleti határregiókra kevesebb figyelem összpontosul. Ezen területek határ menti térségei a társadalmi és gazdasági mutatók tükrében kedvezőtlenebb értékekkel rendelkeznek, és gyakorta a fejlesztéspolitika árnyékszónájába kerülnek. A kedvezőtlen elérhetőségi viszonyok – melyek esetében egyaránt közrejátszik a határátkelőhelyek alacsony sűrűsége, a diszharmonikus autópálya-hálózatok és a határközi közösségi közlekedési kapcsolatok hiánya (BÁNKI, 2022) – ugyancsak gátat szabnak a határon

átnyúló intézményi együttműködések kiépülésének, és hátráltatják a transzregionális piaci folyamatok – mint a tőke, az áruk, a szolgáltatások és a munkaerő – szabad áramlásának kiteljesedését (CESCI, 2020). Ezen okokból kifolyólag az alábbiakban a magyar–szlovák határszakasz középső és keleti határregiójának határon átnyúló társadalmi és gazdasági helyzetképét és kapcsolatrendszerét tárom fel.

A magyar–szlovák határszakasz mindkét ország esetében a leghosszabb államhatárral tagolt területe. Ennek ellenére számos kutatás és elemzés csupán két részre – jellemzően a Besztercebánya–Balassagyarmat–Budapest fejlettségi tengely mentén – nyugati és keleti határregiókra osztja a határtértséget. Ugyanakkor az említett tengelytől keletre fekvő térségek számos strukturális különbséggel rendelkeznek úgy mint a domborzat, a településszerkezet, a vállalkozássűrűség, az ágazati szerkezet, vagy a demográfiai helyzetük. Ezen tényezők egyaránt hatást gyakorolnak a határon átnyúló ingázási trendekre, ezért indokolt a társadalmi és gazdasági folyamatokat külön-külön elemezni az

egyes térségekben. Ezért elemzésemben a középső és keleti határregiókat az adott országok közigazgatási és fejlesztéspolitikai lehatárolásai mentén (NUTS3 egységek) identifikálom – tehát az általam alkalmazott lehatárolás során a középső határregió alatt a szlovákiai Besztercebányai kerületet (Banskobystrický kraj, SK032) és a magyarországi Nógrád vármegyét (HU313), a keleti határregió esetében pedig szlovák oldalról a Kassai kerületet (Košický kraj, SK042) és a határ túloldalán fekvő Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye (HU311) területeit értem (1. ábra).

A magyar–szlovák határszakasz középső és keleti régiója több mint 400 kilométer hosszú, és mintegy 26 000 km² kiterjedésű terület, melyen több mint 2,2 millió ember él – ebből 800 000 lakos él Magyarországon és 1,4 millió Szlovákiában. A határvidék túlnyomórészt hegyvidéki és dombvidéki jellegű. A geomorfológiai adottságok hatással vannak a településszerkezetre, a lakosság területi eloszlására és a közlekedési infrastrukturális kapcsolatokra, melyek meghatározzák a fő áramlási irányokat. A határ menti

fekvés jelentős mértékben meghatározza a közlekedési kapcsolatrendszer alakulását. A közlekedés szerepe a gazdasági lehetőségek, valamint a területi kiegyenlítődés szempontjából is meghatározó tényező (BENKÓ, 2021). A két határregió elérhetőségi viszonyai jelentős fejlődésen mentek keresztül az elmúlt évtizedekben, de a központi gazdasági területekkel való összeköttetések továbbra is fejlesztésre szorulnak. A határtértséget elkerülik a fő transzeurópai útvonalak, és a határregióban az észak–déli közlekedési kapcsolatok is hiányosak (BÁNKI, 2022). A közlekedési infrastruktúra fejlesztése – úgy mint a középső határszakasz esetében a Salgótarján–Hatvannal összekötő 21. számú gyorsforgalmi út fejlesztése, vagy a keleti határregió számára kiemelt jelentőségű Miskolc–Kassa tengelyen húzódó M30–R4 közlekedési tengely kiépítése pozitívan hatott a gazdasági vérkeringés élénkülésére (LELKES ÉS SIPOS, 2020), ám az autópályák kiépítettsége továbbra is alacsony szintet ér el (különösképp az Ipoly és Tornyosnémeti közötti határszakasz területein). Ebben a térségben a közlekedési viszonyok továbbra is kedvezőtlenek, ami a határon átnyúló kapcsolatok intenzitását is befolyásolja. A vasúti személyforgalom esetében is jelentős hiányosságok tapasztalhatók ezen területen. Napjainkban a Szob és Hidasnémeti közötti (mintegy 320 kilométer hosszú) határszakaszon a vasúti pályák megléte ellenére sem találhatók aktív vasúti személyforgalmi kapcsolatok – az utóbbi két évtizedben több jelentős határközi vasúti kapcsolatot is felszámoltak (úgy mint a Drégelypalánk–Ipolyság, a Nógrádszakál–Bussa–Nagykürtös, az Ipolytarnóc–Losonc vagy a Somoskőújfalu–Fülek közötti vasútvonalak)². Az országhatár fizikai átjárhatóságát folyamatos fejlődés jellemzi. A magyar–szlovák határszakaszon összesen jelenleg üzemelő 40 közúti határátkelőhelyből 10 található a középső és 16 a keleti határtértségben, ami a területi regionális kohézióját és a határon átnyúló funkcionális kapcsolatok kialakulását is pozitívan befolyásolja. Az Ipoly menti területek elérhetőségi viszonyai hosszú időn át kedvezőtlenek voltak – míg az első világháborút megelőzően

mintegy 47 híd biztosította az átjárást az Ipolyon, a szocializmus évtizedei alatt alig néhány átkelőhely maradt fenn. Napjainkban az utóbbi évek hídépítési beruházásainak köszönhetően a folyón való közúti átkelőhelyek száma ismét növekvő tendenciát öltött (BENKÓ, 2021) – jelenleg az Ipolyon hat közúti forgalmat bonyolító híd lehet átkelni (Ipolydamásd–Helemba, Vámosmikola–Ipolypásztó, Drégelypalánk–Ipolyhíd–vég, Őrhalom–Ipolyvarbó, Pöstýnpuszta–Petőpuszta, Ráróspuszta–Rárós), ám a jövőbeli fejlesztési tervek alapján további hídépítések várhatók (Nógrádszakál–Bussa, Ipolyvece–Ipolybalog). A magyar–szlovák határsáv nyugati területeivel ellenben, melyeket felettebb aktív határközi forgalom jellemez, a középső határregióban jóval csekélyebb mértékű személyforgalom jellemző és a keleti határtértségben is legfőképp a Tornyosnémeti–Miglécnémeti határpont esetében figyelhetők meg intenzívebb határátlépési folyamatok (CESCI, 2020).

A vizsgált határregiók az európai regionális tipológia alapján túlnyomórészt vidéki és átmeneti jellegűnek tekinthetők, ahol nincsenek nagyvárosi népességek koncentrációk – a területen (az OECD tipológiája alapján) mindössze 4 funkcionális várostérség található (Budapest, Miskolc, Besztercebánya, Kassa), amelyek a vizsgált határregiók népességének 28%-át koncentrálnak. A határregiókhoz legközelebb eső, európai léptékben is jelentős nagyvárosi agglomerációs térség Budapest. A középső határregió határ menti területei esetében a jelentős regionális központok hiánya tapasztalható. A térségben csupán a funkcionális szempontból alacsonyabb hierarchiájú 15–35 ezer fős lakosságú alközpontok vannak jelen (Salgótarján, Balassagyarmat, Losonc, Rimaszombat), melyek a környező településekre csupán csekélyebb gravitációs hatást képesek kifejteni. A határregió 671 településéből mindössze 30 rendelkezik városi státusszal. A Besztercebányai kerület területén ugyan található 40 ezer főnél népesebb közepméretű városok (Besztercebánya, Zólyom), azonban ezek földrajzi elhelyezkedése a határregión belül periférikus fekvésű, így vonzáskörzetük nem terjed ki a határ mentén fekvő településekre. A keleti határregió 815 települése közül 46 település rendelkezik városi ranggal. A határregió két nagy regionális központja, Kassa és Miskolc jelentős népességet koncentrálnak, és funkcionális szempontból kulcsfontosságú stratégiai

1. ábra:

A középső és keleti magyar–szlovák határregió lehatárolása

Forrás: a szerző saját szerkesztése

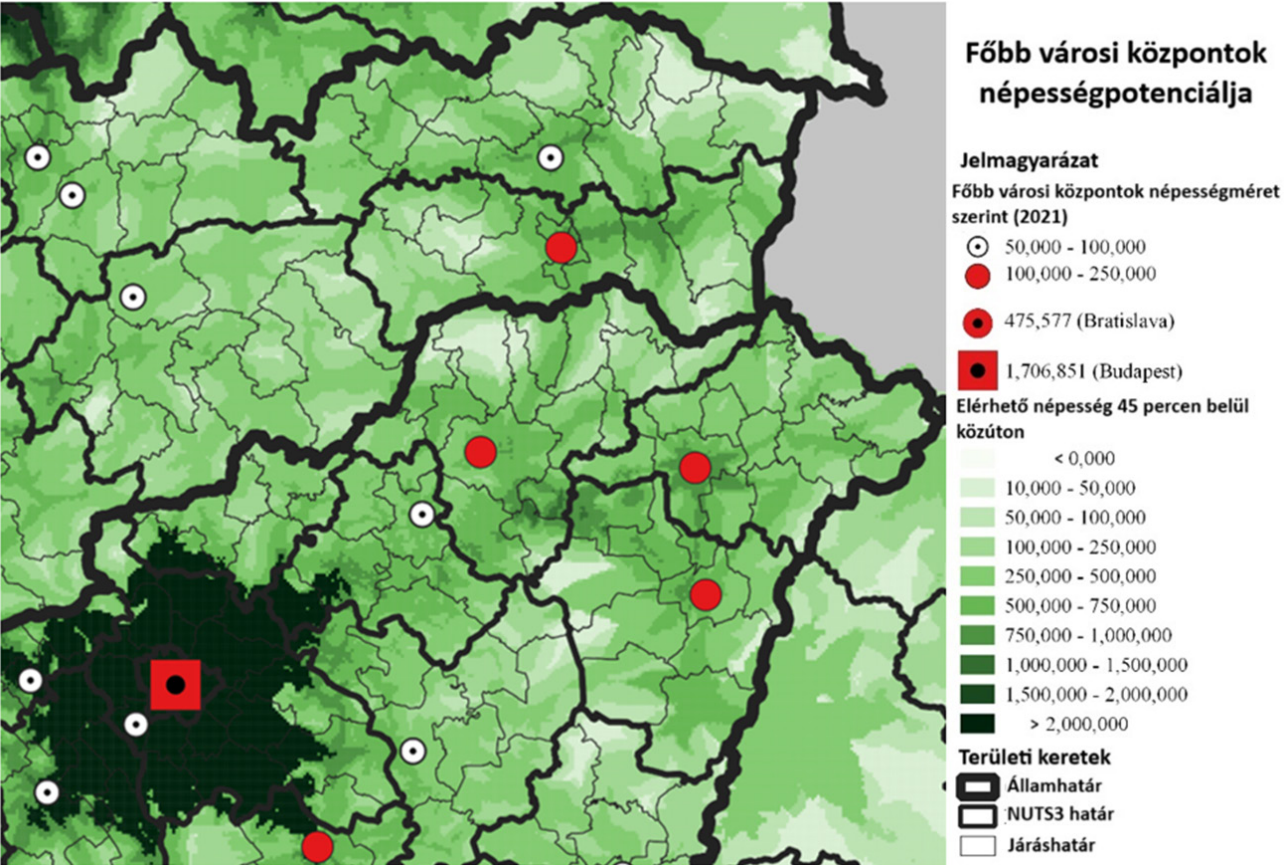
² Bár az utóbbi hónapok fejleményei alapján a szlovák Közlekedésügyi Minisztérium részéről nyitottság mutatkozik a Hatvan–Salgótarján–Somoskőújfalu–Fülek–Losonc és a Hidasnémeti–Hernádszék–Kassa vasúti vonalak revitalizációjára (parameter.sk, 2024).

jelentőséggel bírnak, emellett a regionális alközpontok jelenléte (Nagymihály, Igló, Töketerebes, Rozsnyó, Kazincbarcika, Ózd) is megfigyelhető, ám ezek területi eloszlása kiegyenlítetlen – így például a magyar–szlovák–ukrán hármashatár térsége elégtelen funkcionális kapcsolatokkal rendelkezik. A határrégió számára Kassa regionális szerepe egyre meghatározóbbá válik, és a jövőbeni közlekedési és gazdaságfejlesztési beruházások révén tovább erősödhet. A regionális központok és alközpontok népességpotenciálja (vagyis, hogy adott rendelkezésre állási időn belül hány embert képes vonzani) azonban nem terjed ki a régió teljes területére, így a földrajzi szempontból periférikus helyzetű területek a fejlesztéspolitikai beavatkozások hiányában könnyen társadalmi és gazdasági árnyékzónákká válhatnak. Egyes határ menti fekvésű települések a határ túloldalán lévő városközpontok vonzáskörzetéhez tartoznak,

ám bizonyos szolgáltatások igénybevételét (pl. egészségügyi létesítmények, szociális ellátórendszerek) jogi akadályok nehezítik. (2. ábra)

A magyar–szlovák határ menti régiók esetében megfigyelhető a transzregionális kapcsolatok (újra) erősödése, amelyben jelentős szerepet játszik a közös történelmi múlt és az ebből fakadó, Szlovákia déli határvidékén jelen lévő nagyszámú magyar etnikai kisebbség. A vizsgált szlovák határ menti régiókban 130 000 magyar nemzetiségű szlovák állampolgár él (ám ebből a 2021-es szlovákiai népszámlálás alapján mintegy 43 ezer elsődlegesen magát magyar nemzetiségűnek valló roma lakos, akik legnagyobb arányban a Rima menti területeken és a Bodrogköz térségében vannak jelen). Az utóbbi évtized során a magyar nemzetiségű lakosság részaránya Szlovákiában jelentős csökkenésen ment keresztül, ami legfőképp az Ipoly menti területek és a Sajó-Bódva

2. ábra:
A középső és keleti határrégió számára jelentős városi központok népességpotenciálja

Forrás: a szerző saját szerkesztése

térségét érintette, ahol meghaladta a 20 százalékpontos csökkenést (HORBULÁK és DEMETER, 2023). Mindezek fényében a kulturális, etnikai, nyelvi, történelmi és interperszonális határon átnyúló kapcsolatok meghatározzák a helyi lakosság mindennapjait. Ezek a tényezők befolyásolják a szakmai, oktatási és munkaerő-migráció tendenciáit is, és kiváló alapot biztosítanak az intézményi együttműködésekhez. Ugyanakkor a hosszú távú kooperációk megvalósulására kevés sikeres példát lehet látni, a projektszintű együttműködések terén azonban számos jógyakorlat nevesíthető. Ennek egyik oka lehet az államhatár pszichológiai hatása – tehát a határ menti területek az átjárhatóság ellenére továbbra is egy „elérhetetlen” és idegen területként perceptualizálódnak, és ezen mentális határok gátat szabnak a mélyebb és hosszú távú együttműködések és a területi kohéziós folyamatok eredményes megvalósulásának (OCSKAY és HARDI, 2021).

3.2. Demográfiai és társadalmi viszonyok

Mind Szlovákia mind Magyarország esetében (általánosságban és a vizsgált határrégiók esetében is) jelentős probléma a demográfiai trendek negatív irányú változása – legfőképp a reprodukciós ráta csökkenése miatt meginduló népességfogyás, amelynek következtében a korszerkezet megváltozásával fokozódik a népesség elöregedésének folyamata. A két határrégió demográfiai viszonyait tekintve jelentős eltérések tapasztalhatók. A középső határrégió alacsonyabb értékekkel rendelkezik mind a népességszám, a népsűrűség és a városi lakosság arányát tekintve (1. táblázat) – ennek hátterében jelentős részben az előző fejezetben ismertetett geomorfológiai és településszerkezeti viszonyok állnak. A középső határrégió elaprózott településszerkezete és rurális karaktere hatással van a korszerkezeti adatok alakulására – ami mind az öregedési index, mind

1. táblázat:
Demográfiai trendek a középső és keleti magyar–szlovák határrégióban

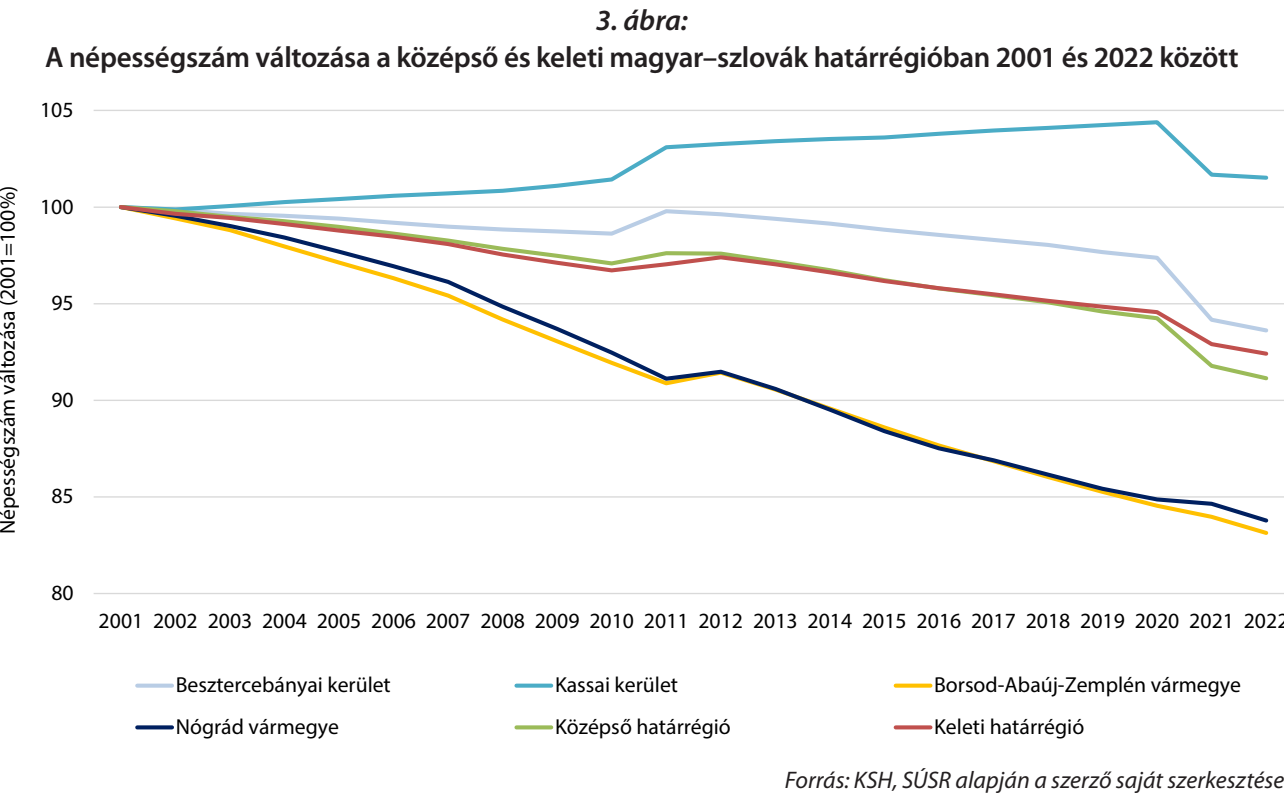
Terület	NUTS3	Népesség (2023)	Népsűrűség (2023)	Urbanizációs ráta (2023)	Függőségi ráta (2022)	Öregedési index (2022)
Középső határrégió	Nógrád vármegye	182 038 fő	71,56 fő/km ²	40,11%	34,77%	151,9%
	Besztercebányai kerület	619 428 fő	65,51 fő/km ²	51,90%	26,74%	120,01%
Keleti határrégió	Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye	624 219 fő	86,13 fő/km ²	58,01%	30,61%	119,4%
	Kassai kerület	779 641 fő	115,45 fő/km ²	53,45%	23,84%	90,58%

Terület	Népesség (2023)	Népsűrűség (2023)	Urbanizációs ráta (2023)	Függőségi ráta (2022)	Öregedési index (2022)
Középső határrégió	801 466 fő	68,53 fő/km ²	46,01%	28,48%	127,31%
Keleti határrégió	1 403 860 fő	100,79 fő/km ²	55,73%	26,78%	103,20%
Magyarország	9 599 744 fő	103,19 fő/km ²	70,22%	31,8%	141,10%
Szlovákia	5 428 792 fő	110,78 fő/km ²	52,62%	34,23%	108,30%

Forrás: KSH, SÚSR és Eurostat alapján saját szerkesztés

a függőségi ráta kedvezőtlenebb értékei tükrében is kirajzolódik. Az adott térség demográfiai folyamatait a jelen lévő etnikumok és nemzetiségek megoszlása is befolyásolja – a roma etnikai kisebbség jelenléte erős korrelációt mutat a reprodukciós ráta emelkedésével (PREGI és NOVOTNÝ, 2022). Ezzel szemben a szlovák és magyar lakosok körében a gyermekvállalási hajlandóság alacsonyabb (ŠPROCHA és ĎURČEK, 2019), ami a népesség elöregedésének fokozódását vetíti elő. Az idősödés egyre fokozódó mértékével a szociális ellátórendszerre nehezedő problémák mellett a munkaerőpiaci aktivitás csökkenése is égető probléma (BOTOS, 2018). Az aktív korú népesség csökkenését a migrációs trendek is befolyásolják. A munkaképes korú népesség csökkenése a határ menti régió számára komoly kihívást jelent. Ennek oka egyrészt a (jellemzően fiatalabb és képzett) munkaerő elvándorlása – jellemzően külföldre, elsősorban Németországba, Ausztriába és Csehországba, illetve az anyaország fejlettebb nyugati régióiba –, másrészt a reprodukciós ráta csökkenésével járó természetes fogyás (KONSZENZUS, 2018). A migrációs folyamatokat tekintve a területi decentralizációs áramlások felerősödtek, a városból szuburbán zónákba történő kiáramlás

egyre meghatározóbbá vált (akár határon átnyúló szinteket is öltött – különösképp a Schengeni Egyezményhez való csatlakozást követően –, bár ezen folyamatok statisztikai monitorozása napjainkban is komoly kihívást okoz az egyes országok közötti adat-harmonizációs nehézségek okán) (PREGI és NOVOTNÝ, 2022). Települési szinten vizsgálva látható, hogy a Kassa-vidék járásában fekvő települések egyre kedvezőbb célponttá válnak, valamint 2011 és 2021 között az észak-borsodi térség néhány határ menti települése esetében is népességnövekedés történt (lásd 4. ábra). Ennek hátterében Szlovákiában az általánosságban is magasabb (és Kassa esetében kiemelkedő) ingatlan-árszínvonal emelkedése állt, melynek hatására egyre több szlovák állampolgár döntött a határ túloldalára való kiköltözés mellett. A határközi infrastruktúra fejlődése (határátkelési pontok számának növekedése, határközi buszkapcsolat létrejötté Hidasnémeti és Kassa között, az M30-as autópálya megépülése) hatására a szlovák állampolgárok egyre nagyobb hányada telepedett le az Alsóregmec–Csobád–Büttös vonalon belül – de a kassai szuburbanizáció által érintett települések köre (Hidasnémeti, Tornyosnémeti, Gönc,

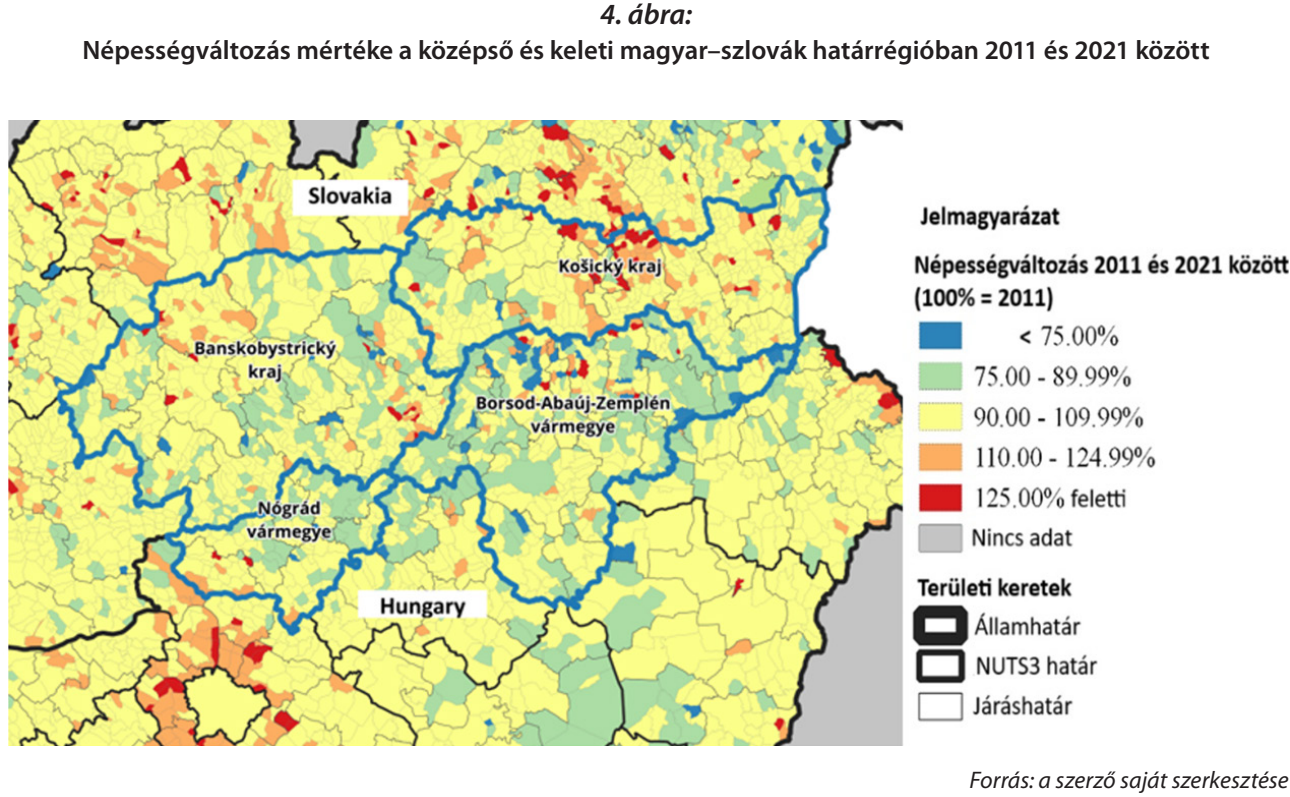

Göncruszka, Zsujta, valamint Hollóháza, Kéked, Pányok, Abaúj stb.) az elmúlt évek során folyamatos bővülést mutatott. Jelenleg a bevándorlók fele magyar anyanyelvű, de a kizárólag szlovákul beszélő lakosok aránya is folyamatos növekedést mutat (CESCI, 2020).

Az elmúlt két évtizedben mindkét határrégióban jelentős népességszűkenés volt tapasztalható (lásd 3 ábra). A NUTS3 szintet tekintve csak a Kassai kerület rendelkezett csekély mértékű népességnövekedéssel – ezen belül is Kassa népességvonzó hatása érvényesült, míg a rurális karakterű területek esetében ugyancsak csökkenés történt. A magyar vármegyék esetében a népesség számának csökkenése intenzívebben jelentkezett – mind Nógrád, mind Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye esetében mintegy 15 százalékpontos visszaesés történt.

Mindkét határrégió esetében paradox munkaerőpiaci helyzet van jelen – a munkaerőhiány és az állás-keresők kiemelkedően magas aránya egyaránt jelen lévő problémák. Ennek a paradoxonnak az egyik oka, hogy az új munkahelyek a nagy autópálya-termelés növekedése miatt jönnek létre, de a helyi munkaerőpiacon nem áll rendelkezésre megfelelő szakképzett

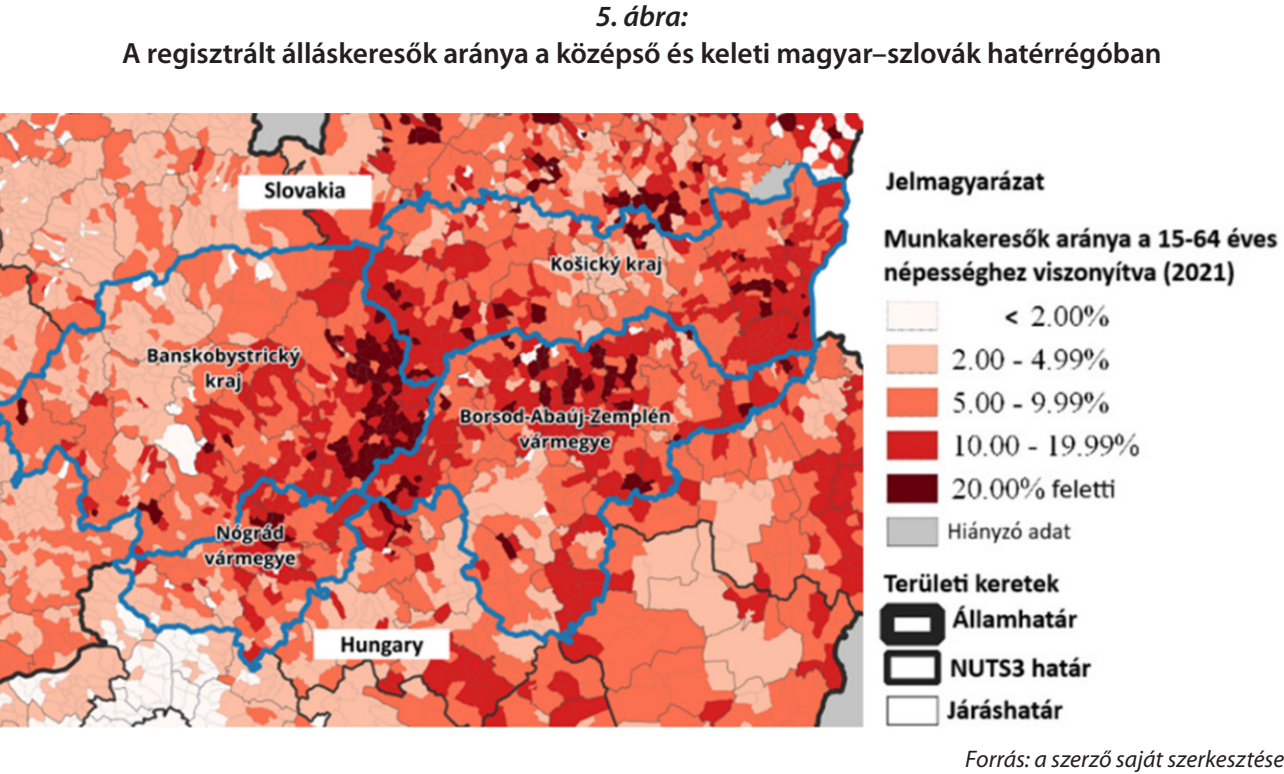
munkaerő (Gazdasági szervezettel készített interjú, 2024, Határon átnyúló szervezettel készített interjú, 2024) – ezért a külföldi vendégmunkások jelenléte egyre meghatározóbb –, holott a térség jelentős humánerőforrás-tartalékokkal rendelkezik, ám jellemzően ezen munkavállalók esetében a szakképesítés (és a nyelvtudás) hiánya miatt csupán a másodlagos munkaerőpiacon adódnak lehetőségek (Bajzíkóvá és Bajzík, 2020, Munkaügyi szervezettel készített interjú, 2024). Ennek ellenére a munkanélküliségi ráta az utóbbi másfél évtized során jelentős csökkenésen ment keresztül – egyedül a COVID19-pandémia által okozott válság hatásai következtében történt csekély mértékű emelkedés (napjainkra azonban már az értékek stabilitása és a járvány előtti állapotot megközelítő visszarendeződés látható) –, ám a környező területek értékeihez viszonyítva még napjainkban is kedvezőtlen értékek jellemzik. Szlovákia esetében a NUTS3 egységeken belüli egyenlőtlenségek is markánsak – a jellemzően magyarlakta déli határsáv területei kedvezőtlen munkaerőpiaci mutatókkal rendelkeznek, különösképp a gömöri területek (Rimaszombati, Rozsnyói és a Nagyrőcei járás), valamint a keleti országrész esetében a zempléni térségek (Tóketerebesi járás)

helyzete tekinthető a legkedvezőtlenebbnek. Magyarországon a Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyéhez tartozó csereháti területek (Encsi, Edelényi, Szikszói és Gönci járás) helyzete a legkritikusabbak. Ezen területek esetében a regisztrált állás keresők aránya meghaladja a 20%-ot (lásd. 5. ábra). Ennek hátterében az alacsony minőségű infrastrukturális ellátottság, a kedvezőtlen elérhetőségi viszonyok (kiváltképp a határon átnyúló mobilitást illetően) és az ebből adódó alacsony mobilitási hajlam, valamint az alacsony iskolázottsági szint és a nyelvtudás hiánya áll (HORBULÁK, 2019).

A vizsgált két határrégió munkanélküliségi rátáinak trendjei esetében együttmozgás látható – a különbségek sokkal inkább a NUTS3 szintű területek között tapasztalhatók (lásd. 6. ábra). A legkedvezőbb értékekkel jelenleg Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye rendelkezik – ám a térségben a közfoglalkoztatás kiemelt jelentőséggel bír (LIPTÁK, 2020) (2024 első negyedében a közfoglalkoztatottak súlya a regisztrált állás keresők számához viszonyítva a vármegyeben meghaladta a 30%-ot, ami országos viszonylatban a legmagasabb értékek közé sorolható) –, a többi terület egység teljesítménye kiegyenlített, de kedvezőtlen, hiszen a mindkét vizsgált határrégió egészében a

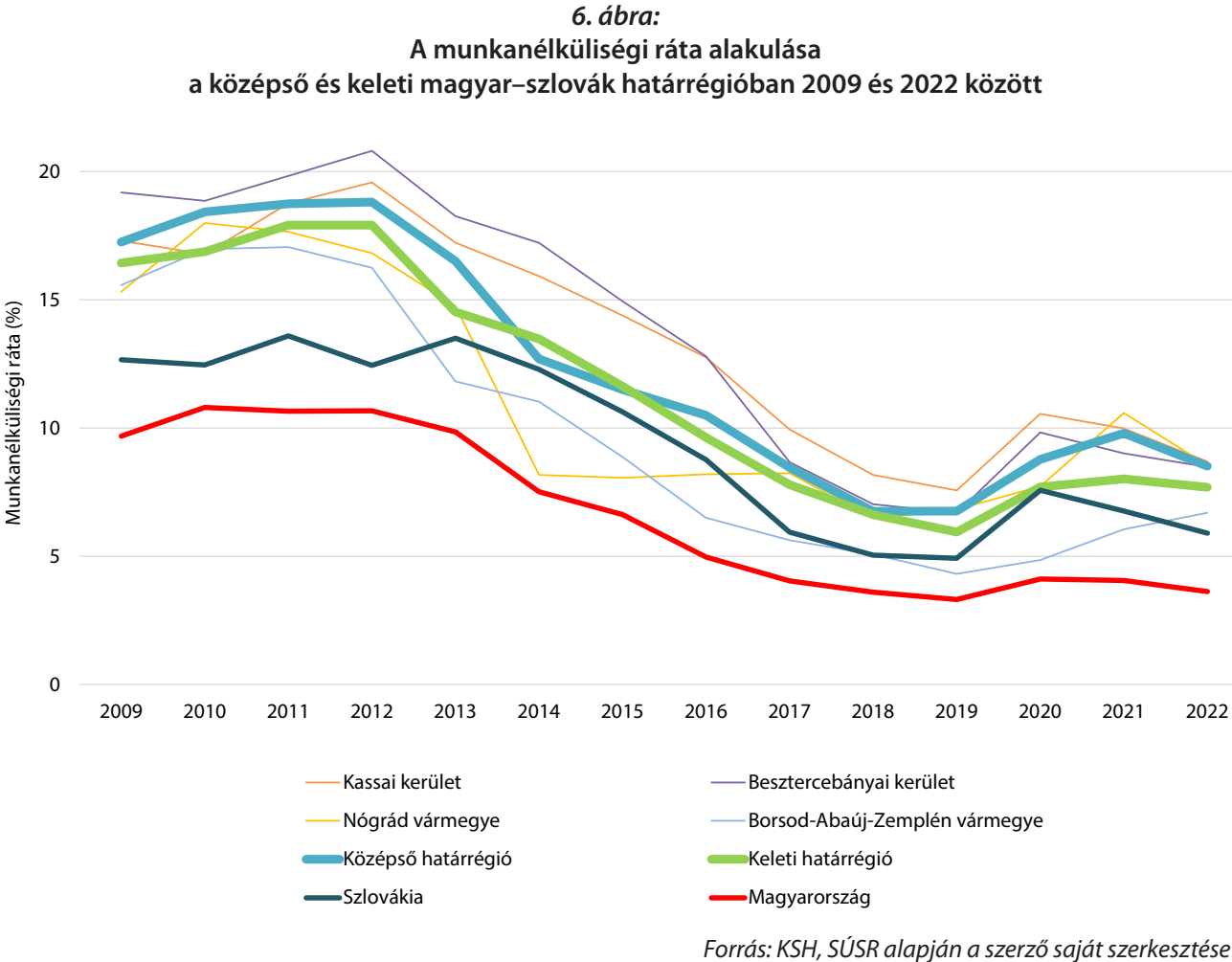
munkanélküliségi ráta értékei jelentősen meghaladják az országos átlagértékeket (SK: 5,9%, HU: 3,6%). A munkanélküliség tartósan átlag feletti mértéke mindkét határrégió esetében kritikus pont. A gazdasági konjunktúra-ciklusok idején is csupán csekélyebb mértékű csökkenések tapasztalhatók – ami ugyancsak a közfoglalkoztatási programokkal hozható összefüggésbe, illetve a hosszú távú, tartós (12 hónapot meghaladó) munkanélküliség magas arányú jelenléte is közrejátszik (HORBULÁK, 2019). A munkaerő-tartalékok rendelkezésre állását a népesség területi eloszlása is erősen befolyásolja. A munkaerőhiány szembetűnő a betöltetlen álláshelyek számát tekintve is (2023-ban Nógrád vármegyében 726, Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében 2310, a Besztercebányai kerületben 806, a Kassai kerületen pedig 4489 volt), ennek ellensúlyozása azonban a helyi lakosság alacsony képzettségi foka miatt nem valósulhat meg. A marginalizált társadalmi csoportok jelenléte súlyos társadalmi kérdéseket vet fel, az elsődleges munkaerőpiacra való integrálási folyamatok csupán alacsony hatékonysággal képesek megvalósulni. Ennek ellensúlyozása érdekében a felnőtt képzési programok és a kompetenciafejlesztő foglalkozások (úgy mint a nyelvtudás, számítástechnikai készségek, alapvető gazdasági és jogi

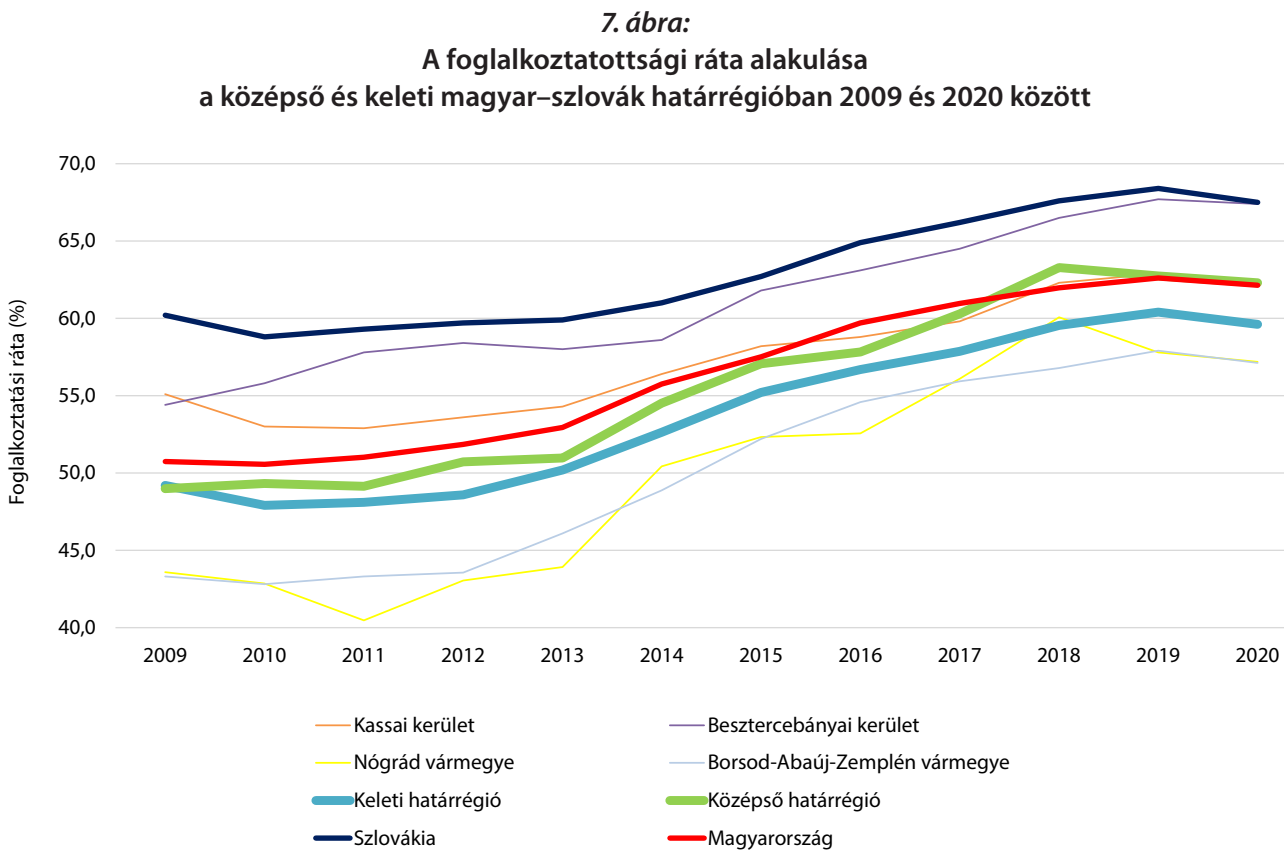

ismeretek) népszerűsítésére égető szükség mutatkozik mindkét ország esetében (Munkaügyi szervezettel készített interjú, 2024). A hiányszakmák esetében a középső határrégióban a feldolgozóipar, a kereskedelem és gépjárműjavítás, valamint az építőipar területén számítanak a munkavállalók számának növekedésére, továbbá a szlovákiai területek esetében a természetföldrajzi jellemzők okán a bányászat és az erdőgazdálkodás esetében is munkaerőhiány tapasztalható. A keleti határrégió munkaerőpiaci helyzetét tekintve a lakosság mobilitási foka magasabb – elsősorban a városok irányába tendálnak. A legjelentősebb munkaerőhiány az informatikai szakemberek és a kereskedelmi és a pénzügyi szolgáltatások területén dolgozók esetében tapasztalható, illetve a gépészeti berendezések kezelésére alkalmas szakemberek terén is fokozódó hiány mutatkozik. Az előrejelzések alapján a keleti határrégió szlovákiai területei a szociális és egészségügyi ellátás, valamint

a közlekedés és logisztika terén is pótlólagos munkaerő-kapacitásokra szorulnak (eures.europa.eu, 2024).

A gazdaságélénkítő beruházásoknak köszönhetően a foglalkoztatási viszonyok is jelentős növekedésen mentek keresztül az elmúlt másfél évtized során. A vizsgált határrégiók esetében az utóbbi évek során némileg nőtték a különbségek (a középső határrégió javára), így jelen állás szerint megegyeznek a magyarországi átlagértékkel, ám továbbra is elmarad a szlovák átlagtól. A határrégiók teljesítménynövekedése a szlovák területek kedvezőbb értékeinek köszönhető, a magyar vármegyék továbbra is több mint 5 százalékponttal elmaradnak az országos átlagértéktől (7. ábra, lásd következő oldalon) – és vélhetően a jövőbeli beruházások hatására (úgy mint a Volvo autógyár betelepülése) a foglalkoztatási viszonyok helyzetének javulása prognosztizálható (Gazdasági szervezettel készített interjú, 2024).

3.3. Gazdasági környezet

Szlovákia és Magyarország esetében is a gazdaság dinamikus növekedése tapasztalható – mindkét ország GDP/fő értékei megközelítik az európai uniós átlag háromnegyedét –, ám a gazdasági teljesítmény területileg egyenlőtlenül oszlik el. A magyar–szlovák határsáv esetében is érzékelhető nyugat–kelet fejlettségi lejtő a határ menti térségek helyzetét is kritikusan érinti. A 2021-es nominális értékben mért GDP adatok alapján a középső és keleti határ régió jelentős lemaradásban van az országos átlagértékekhez képest. A keleti határ menti területek (Kassa gazdasági produktivitásának köszönhetően) némiképp kedvezőbb helyzetűek, mint a középső határsáv térsége. A mintaterület szlovák térségei magasabb hozzáadott értékekkel rendelkeznek, melyek az országos GDP 21%-át teszik ki. A magyar terület-egységek esetében ez az érték kevesebb mint 6%-os értéket ér el. Az egy főre jutó GDP (PPP) esetében ugyancsak a szlovák megyék, különösen a Kassai kerület teljesít jobban, míg a magyar megyék esetében

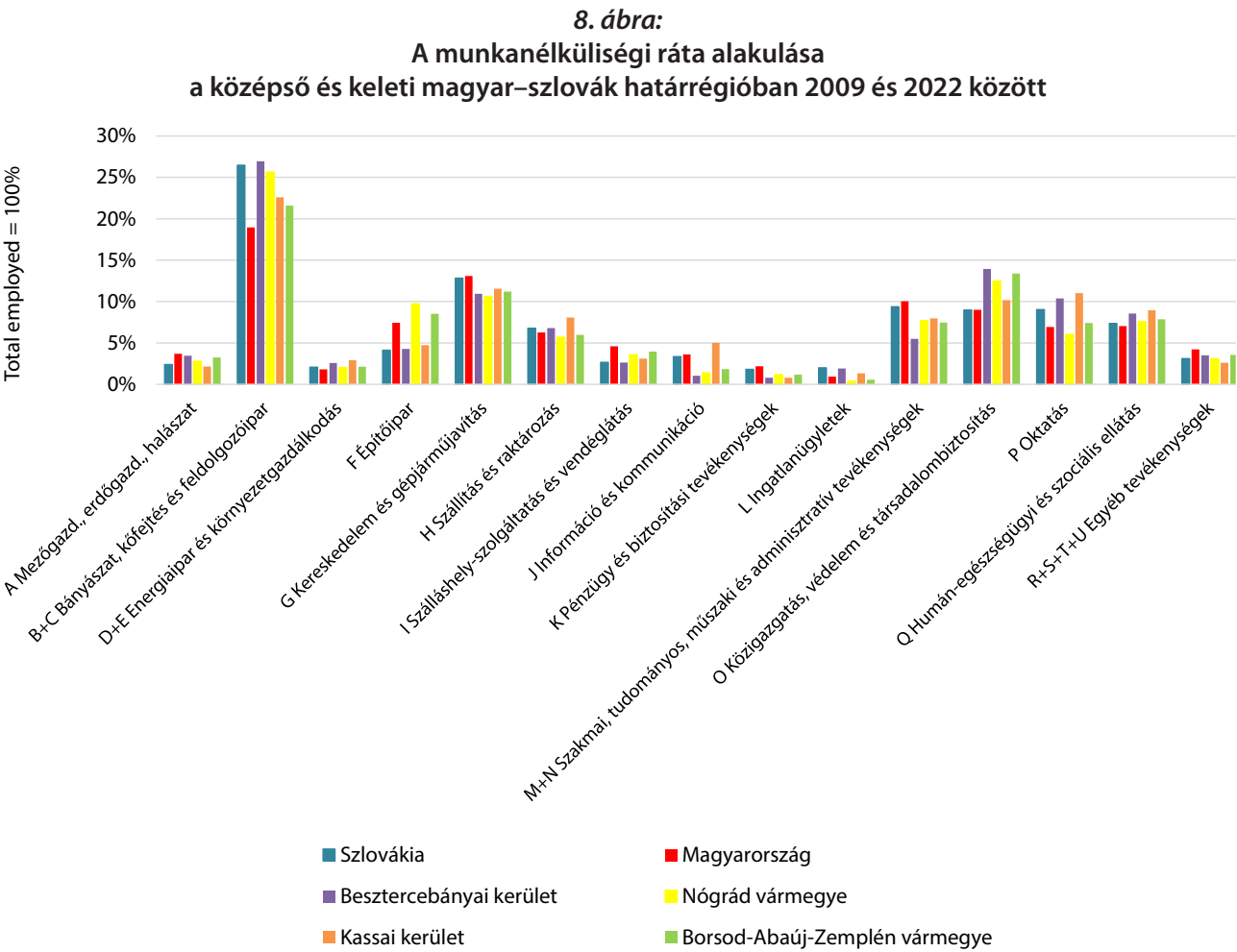
Nógrád vármegye rendkívül alacsony értéket ér el. Az európai uniós átlagértékekhez viszonyítva mindkét határ régió (és az összes NUTS3 terület) gyenge teljesítményt nyújt. (2. táblázat)

A két határ régió határ menti ingázóira vonatkozó (területi és ágazati) adatok hiányában kvantitatív mérési módszerekkel a térség munkaerőpiaci helyzete csupán az országos adatbázisok nemzetgazdasági ágak szerinti foglalkoztatottsági statisztikái alapján elemezhető (Adatszolgáltatóval készített interjú, 2024). A magyar–szlovák határ középső és keleti térségében a munkavállalók aránya a legmagasabb (20% feletti) a feldolgozóiparban. Emellett a szolgáltatószektorban dolgozók aránya is jelentős, ezen belül is 10% körüli értékek jellemzik a közigazgatás és védelem, a kereskedelem és gépjárműjavítás, az oktatás, és az egészségügyi és szociális szolgáltatás területein dolgozók arányát (lásd 8. ábra). A gazdasági ágazatok szerinti megoszlást tekintve a határ régiók szerkezete kiegyenlítettnek tekinthető, csupán kisebb eltérések mutatkoznak, melyek az ingázási trendek során is szerepet játszanak – a Kassai kerület esetében a

2. táblázat:
Gazdasági mutatók a középső és keleti magyar–szlovák határ régióban

Terület	GDP 2021 (millió EUR)	GDP/fő (PPP) 2021 (EU27=100%)
Nógrád vármegye	1 362	23,00%
Besztercebányai kerület	8 694	43,00%
Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye	7 474	37,00%
Kassai kerület	12 042	48,00%
Határ régiók összesen	29 573	41,39%
Középső határ régió	10 056	38,73%
Keleti határ régió	19 517	42,91%
Magyarország	153 963	75,00%
Szlovákia	100 255	73,00%

Forrás: Eurostat alapján a szerző saját szerkesztése

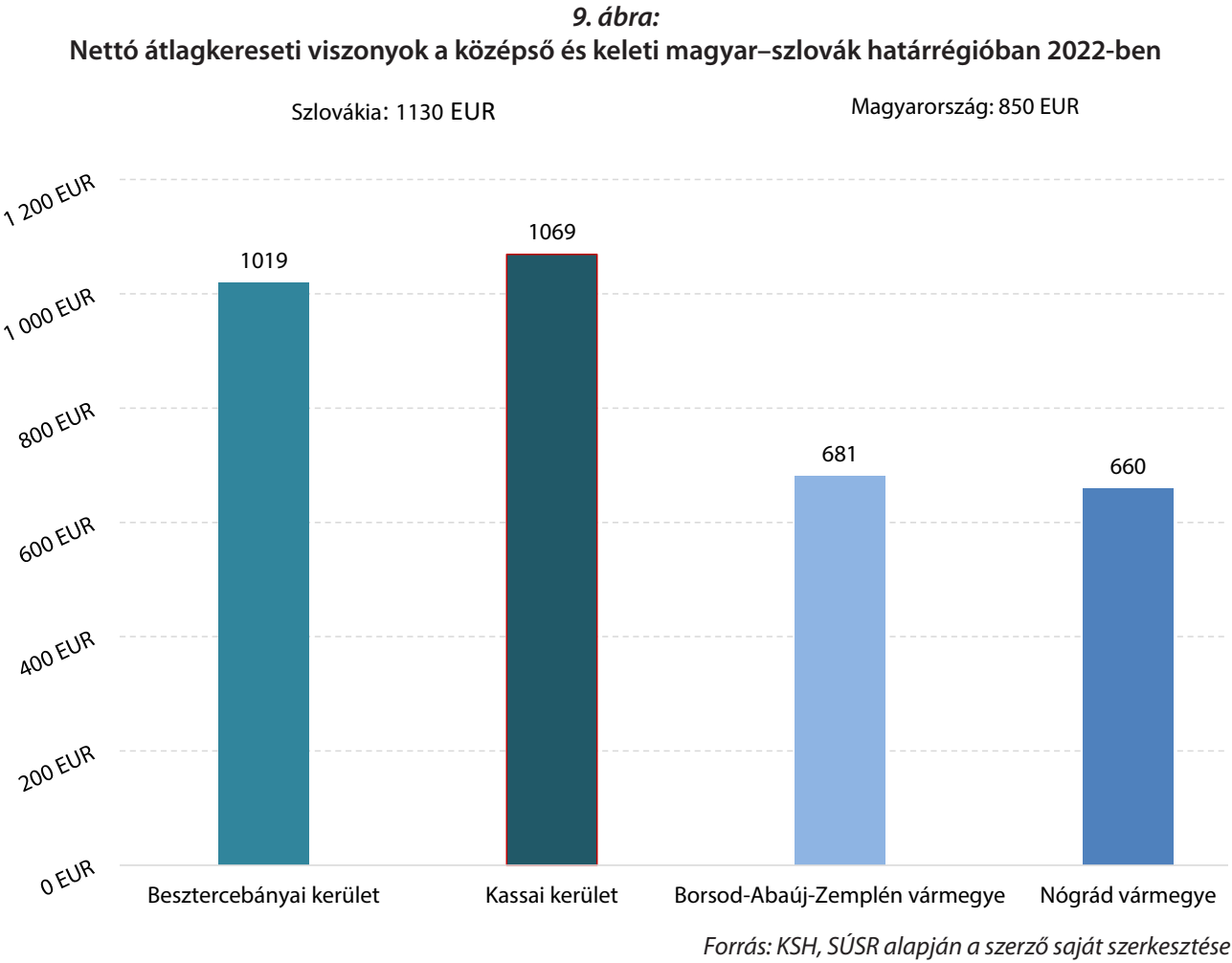
H (szállítás és raktározás) és J (információ és kommunikáció) nemzetgazdasági ágak esetében magasabb a foglalkoztatottak aránya, míg a magyarországi területek esetében az F szektor (építőipar) teljesítménye magasabb.

Mindkét határrégió estében a fő foglalkoztatási központok a regionális központokban koncentrálnak, de kisebb mértékben a kisebb alközpontokban is megfigyelhetők közép- és nagyvállalkozások, azonban főként a mikro- és kisvállalkozások dominálnak. Az államhatár közvetlen közelében mindkét ország esetében alacsony vállalkozássűrűség tapasztalható. A (nagy)vállalkozások hiánya összefüggésbe áll a kedvezőtlen foglalkoztatási viszonyokkal (Kutatóintézet által készített interjú, 2024). A határon átnyúló munkaerőpiac szempontjából a középső határtér-ségben a nagyvállalatok gyér eloszlása (illetve a Besztercebányai kerület esetében ezek északi koncentrációja) miatt a határrégióban egyirányú (Szlovákiából Magyarországra irányuló) munkacélú ingázás figyelhető meg. A középső határrégióban a feldolgozóipar szívja fel a munkaerő jelentős hányadát. A határ menti ingázók körében az elsődleges célpontok a balassagyarmati és szügyi ipari parkok, illetve az ipolytölgyesi (Mono-Ipolyfabrik) és a nagyorosi (C.F. Maier Polimer-Technikai Kft.) feldolgozóipar (Munkaerőközvetítő és -közvetítő szervezettel készített interjú, 2024). Emellett a szolgáltatások tekintetében az egészségügyi (elsősorban a salgótarjáni Nógrád Vármegyei Szent Lázár Kórház és a balassagyarmati Dr. Kenessey Albert Kórház-Rendelőintézet) és az oktatás területén dolgozó határon túli munkavállalók jelenléte figyelhető meg (Munkaügyi szervezettel készített interjú, 2024). A keleti határrégió esetében a szlovák területeken az ipari, ezen belül is a járműipari tevékenységek dominálnak, valamint az utóbbi évek tendenciái alapján az IT-szektor térnyerése is megfigyelhető, míg a magyarországi területeken egyéb feldolgozóipari tevékenységek a legmeghatározóbbak. A határ menti fekvéséből adódóan a Kenyheci Ipari Park és kisebb mértékben a kassai U.S. Steel dominálnak (valamint a kassamindszenti Volvo autógyár megnyitásával vélhetően jelentős számú munkahely létesül, ami a magyar-

országi munkavállalók számára is vonzó lehetőség lehet, azonban a szlovák nyelvtudás hiánya problémát okozhat (Gazdasági szervezettel készített interjú, 2024). A Magyarországra áttelepült (de Szlovákiába visszaingázó) szlovák állampolgárok jelenléte miatt azonban egyéb gazdasági területeken (közigazgatás, pénzügy, IT szektor, kultúra) dolgozók jelenléte is megfigyelhető. A keresztingázás elsősorban a nyelvi akadályok (magyarországi lakosok szlovák nyelvtudása) miatt, illetve csekélyebb mértékben a végzettségek akkreditációs nehézségei miatt kevésbé jellemző (Magyar-szlovák határon átnyúló szervezettel készített interjú, 2024).

A határon átnyúló munkaerőpiaci folyamatok egyik meghatározó eleme a bérszínvonal. Szlovákiában 2022-ben a nettó átlagbérek több mint 30%-kal magasabbak voltak, mint Magyarországon – mindemellett a bruttó minimálbér tekintetében is kedvezőbb értékek álltak rendelkezésre (2024 januárjában Szlovákiában bruttó 750 euró, míg Magyarország esetében az aktuális árfolyamon számítva megközelítőleg bruttó 700 euró volt).

A középső és a keleti határrégió esetében is hasonló mértékű (37%-os) bérkülönbségek mérhetők (lásd 9. ábra). Mindkét ország esetében egy erős nyugat-keleti fejlettségi lejtő tapasztalható, ami a jövedelmek mértékét tekintve is látható. A vizsgált térségek mindegyike az országos átlagértékek alatt teljesít – a szlovák területek országos átlagtól mért távolsága kisebb (Besztercebányai kerület 90%, Kassai kerület 95%), a magyar vármegyék esetében viszont ennél kedvezőtlenebb értékek mérhetők (Nógrád vármegye 78%, Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye 80%). A vizsgált határszakaszok esetében a szlovákiai területek fejlettebb térségek, mint a határ túloldalán lévő magyar térségek. Az alacsonyabb magyar bérszínvonal ellenére (csekély mértékben ugyan, de) megfigyelhető a keresztingázás is, köszönhetően a barátságosabb magyarországi munkahelyi légkörnek (team-building), és a vonzóbb juttatásoknak (SZÉP-kártya), valamint a szlovákiai magyarság számára a magyar nyelvű munkakörnyezet is kiemelt prioritású vonzó tényező (Munkaerőközvetítő és -közvetítő szervezettel készített interjú, 2024).

4. Összefoglalás és következtetések

Az államhatár funkcionális szerepköre jelentős hatással van a két ország kapcsolatára, ami különösen a határ menti régiókban érvényesül. A rendszerváltással együtt járó határnyitások után a két ország közötti társadalmi és gazdasági kapcsolatok (újra) élénkültek. E folyamatok hatásai számos területen megfigyelhetővé váltak – a teljesség igénye nélkül a vállalkozások összetételében, a határon átnyúló ingázás mértékében, a szomszédos országokból érkező diákok számában, a bevásárlóturizmusban és a kulturális turizmusban is.

Magyarország és Szlovákia esetében is megfigyelhető a határ menti térségek specifikus helyzete.

A magyar-szlovák határsáv mindkét ország esetében a leghosszabb államhatár. Mintegy 650 kilométeres kiterjedéséből adódóan a határ menti térségek esetében jelentős fejlettségbeli különbségek tapasztalhatók. A Besztercebánya-Balassagyarmat-Budapest fejlettségi tengelytől keletre fekvő középső és keleti határrégió a magyar-szlovák határszakasz egyik legkevésbé fejlett területe. A társadalmi és gazdasági mutatók tükrében mind a magyar, mind a szlovák régiók az uniós és az országos átlagértékekhez képest gyenge teljesítményt mutatnak. Összességében a két ország határ menti régiói hasonló jellemzőket mutatnak, csak kisebb eltérésekkel, jellemzően a szlovák területek javára, különösen a Kassai kerület esetében (kedvezőbb gazdasági feltételek az egy főre jutó GDP tekintetében, a tőkeigényes vállalkozások nagyobb

jelenléte, magasabb foglalkoztatási arány stb.) A magyar–szlovák határ menti térségek egyik fő előnye a közös történelmi múlt és az ebből adódó hasonló kulturális háttér, valamint a jelentős szlovákiai magyar kisebbség jelenlétéből adódó nyelvi azonosság, ami megkönnyíti a kommunikációt, ezzel áthidalva az esetleges nehézségeket a határon átnyúló kapcsolatok kiépítése során. Ahhoz azonban, hogy ezek a folyamatok hatékonyan és akadálymentesen megvalósulhassanak, elengedhetetlen a két országot összekötő infrastruktúra megfelelő színvonalú fejlesztése – napjainkban is sok esetben a két ország közötti közösségi közlekedéskapcsolatok hiányosak, és egyes területek esetében a közúti közlekedési viszonyok is kedvezőtlenek. Emellett az alapvető infrastrukturális intézmények területi lefedettsége is problémás, különösen Dél-Szlovákia (túlnyomórészt magyarok lakta) területein, és az intézményi együttműködések terén is jelentős hiányosságok tapasztalhatók.

A határokon átnyúló foglalkoztatás szabályozási környezete az elmúlt évtizedekben jelentősen fejlődött, bár ezt a fejlődést elsősorban az Európai Unióhoz való csatlakozás és a Schengeni Megállapodás hozta magával. A határokon átnyúló ingázás nemzeti és regionális szintű szabályozási környezete még mindig számos hiányossággal rendelkezik. A kormányzati intézmények közötti együttműködés csak formális, és a régióban nincsenek a határokon átnyúló munkavégzés koordinálásáért felelős intézmények. Egyes esetekben ezt a szerepet a piaci szereplők, de főként maguk a munkavállalók veszik át, ám a jogi és adminisztratív nehézségek tovább árnyalják a problémát. A munkaképes korú népesség elvesztése komoly kihívást jelent a határ menti régiókban. Ezt a folyamatot az agyelszívás, a népesség fokozódó elöregedése és a csökkenő reprodukciós arányok együttes hatása okozza. A nagyobb munkaadók általában a regionális központokban koncentrálnak, így az e

területekhez való hozzáférés kulcsfontosságú tényező. Az alközpontok regionális szerepe gyengébb, ezért a gazdaság élénkítését és a beruházások ösztönzését célzó intézkedések kiemelt prioritást élveznek e közösségek számára. A határ menti régióban számos olyan korábbi használaton kívüli terület található, amelyek jelenleg kihasználatlanok, és amelyek kiváló lehetőségeket kínálnak olyan innovatív gazdasági ágazatok létrehozására, amelyek sok új munkahelyet teremthetnek. A határ menti régiók paradox munkaerő-piaci helyzettel szembesülnek. Tekintettel a régióban tapasztalható növekvő munkaerőhiányra, jelentős mennyiségű humán tőke áll rendelkezésre, de az alacsony képzettségű. Az oktatási és képzési programok fontossága e potenciális emberi erőforrások hasznosítása érdekében a határ menti régiók fejlődésének kulcsfontosságú stratégiai szempontja lehet.

Ezen tanulságok tükrében megállapítható, hogy mind a dél-szlovákiai határtérség, mind pedig Magyarország északi-északkeleti határszakasza esetében területspecifikus problémák vannak jelen, melyek orvoslására a határon átnyúló, komplex fejlesztések jelenthetik a leghatékonyabb megoldást. Ezen transzregionális beavatkozások kulcsa az átfogó ágazati fejlesztésekben rejlik. A komplex programcsomagok és stratégiák kialakításával – például a közlekedési infrastruktúra tervezésének összehangolása a munkaerőáramlási, áruforgalmi, turisztikai stb. folyamatokkal, az ipartelepítések telephelyválasztása esetében a munkaerő-potenciál határon átnyúló monitorozása, a transzregionális turisztikai desztinációs-menedzsment létrehozása stb. – megvalósulhat a határ menti térségek szinergiájának elmélyülése, és mérsékelhető a periférikus földrajzi helyzetből adódó társadalmi és gazdasági peremhelyzet, sőt, az együttműködések révén újabb határokat átívelő funkcionális várostérségek jöhetnek létre, melyek új kapukat nyithatnak a határ menti térségek számára.

Irodalom

- Antalík, Imrich; Dávid, Lóránt Dénes; Karácsony, Péter; Vasa László és Vinichenko, V. Mikhail (2021). Analysis of Cross-Bordercommuters’ Spatial Mobility Between Western Regions of Hungary and Slovakia. *Geographia Technica*, 16 (1), pp. 128–140. https://doi.org/10.21163/gt_2021.161.11
- Bajzíkóvá, Ľubica és Bajzík, Peter (2020). Mobility and working opportunities in the EU and Slovakia. *Management*, 25 (1), pp.103–115. <https://doi.org/10.30924/mjcmi.25.1.6>
- Baranyi Béla (2014). Adalékok a határ mentiség újraértelmezéséhez Magyarországon. *The Central European Journal of Regional Development and Tourism*, 6 (2), pp. 26–45. <https://doi.org/10.32725/det.2014.010>
- Bajmócy Péter és Balizs Dániel (2018). Szuburbanizáció a határon át: társadalmi, etnikai és arculati változások Rajkán. *Tér és Társadalom*, 32 (3), pp. 54–75. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.32.3.3046>
- Bartosovic, Ivan; Zacharova, Eva; Zrubakova, Katarina; Gazikova, Elena; West, Daniel J. és Costello, Michael M. (2017). Demographic Characteristics of Population Ageing in Slovakia. *Clinical Social Work and Health Intervention*, 8 (3), pp. 7–14. https://doi.org/10.22359/cswhi_8_3_01
- Bánki Bence (2022). Dél-Szlovákia, az elhanyagolt régió? Szlovákia magyarul lakta területeinek gazdasági teljesítménye a politika árnyékában. *Kisebbségi Szemle*, 7 (1), pp. 27–59.
- Benczi Melinda és Ocskay, Gyula (2021). The evolution of cross-border cooperation in Hungary. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, 18 (2), pp. 54–67. <https://doi.org/10.32976/stratfuz.2021.35>
- Benkő Kata (2021). A közlekedési infrastruktúra változásainak hatása az Ipoly-völgyének társadalmi kapcsolatrendszerére. *Studia Mundi – Economica*, 8 (3), pp. 16–30. <https://doi.org/10.18531/studia.mundi.2021.08.03.16-30>
- Botos Katalin (2018). Az elöregedő társadalom problémái. *Polgári Szemle*, 14 (4–6), pp. 95–104. <https://doi.org/10.24307/psz.2018.1208>
- Bott-Domonkos Livia, Hakszer Richárd és Pawera, René (2017). Impact Analysis of Slovak-Hungarian Cross Border Cooperation Projects. *International Journal of Management Science and Business Administration*, 3 (3), pp. 7–16. <https://doi.org/10.18775/ijmsba.1849-5664-5419.2014.33.1001>
- Brunet-Jailly, Emmanuel (2005). Theorizing Borders: An Interdisciplinary Perspective. *Geopolitics*, 10 (4), pp. 633–649. <https://doi.org/10.1080/14650040500318449>

CESCI (2020). *Territorial analysis for the programme area of the Interreg Programme 2021-2027 in Hungary and Slovak Republic*. Budapest: Central European Service for Cross-border Initiatives.

Egedy Tamás (2017). A külföldre ingázás statisztikai, demográfiai és területi jellemzői Magyarországon. *Területi Statisztika*, 57 (4), pp. 385–405. <https://doi.org/10.15196/ts570403>

Engl, Alice (2020). Europe’s culturally diverse borderscapes: The EGTC from the perspective of minority studies. In Ocskay, Gy. (szerk.), *15 years of the EGTCs. Lessons and future perspectives* (pp. 197–218). Budapest: Central European Service for Cross-border Initiatives.

Győri Anita, Karácsony Péter és Voykina, Ekaterina (2019). A szlovák–magyar határ menti térség munkaerővándorlás okainak elemzése. In Antalík, I., Karácsonyi, P. és Poór, J. (szerk.), *A Selye János Egyetem 2019-es XI. Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete: Munkaerőpiac-és humánerőforrásmenedzsment szekció* (pp. 72–79). Komárno: Pallas Athéné Domus Educationis Alapítvány.

Horbulák Zsolt (2019). Munkanélküliség Szlovákia déli régióiban. *Polgári Szemle*, 15 (4–6), pp. 296–310. <https://doi.org/10.24307/psz.2019.1219>

Horbulák Zsolt és Demeter Gábor (2023). A szlovákiai magyar közösség létszáma és területi mintázata a 2021. évi népszámlálás alapján. *Területi Statisztika*, 63 (2), pp. 207–233. <https://doi.org/10.15196/ts630204>

Jagodič, Devan (2010). Határon átívelő lakóhelyi mobilitás az európai unió belső határai mentén. In Hardi, T., Lados, M. és Tóth Károly (szerk.), *Magyar–szlovák agglomeráció Pozsony környékén* (pp. 27–42). Győr és Somorja: MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet és Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Kambara, Yuko (2018). Hungarian „Minority” Networks and Borderland Community under Political Influences of the Slovak-Hungarian Cross-border Cooperation. In Ieda, O. és Nagayo, S. (szerk.), *Transboundary Symbiosis over the Danube: III* (pp. 93–112). Tokyo: Weseda University Press Co., Ltd.

Konszenzus Alapítvány (2018). *Határ menti munkaerőpiaci kutatások és tanulmányok – Szlovákia és Magyarország közös határ menti térsége*. Budapest: Konszenzus Alapítvány Budapesti Szervezete.

Kucsera Bence Varga-Péterfi Petra (2024). Társadalmi bizalom határ mentén és nem határ mentén Közép- és Kelet-Európában 2021-ben: egy öt országra kiterjedő vizsgálat. *Kárpát-haza Szemle*, 2024 (1), pp. 60–74.

Lelkes Gábor (2006). Határ menti együttműködés – A kisebbségi identitás megőrzésének eszköze. In Bakó, B. és Szoták, Sz. (szerk.), *Magyarlakta kistérségei identitások a Kárpát-medencében* (pp. 153–162.). Budapest: Gondolat Kiadó.

Lelkes Gábor (2019). *A társadalmi-gazdasági területi különbségek hatásának vizsgálata az életmódra és a magyar kisebbség identitására*. Dunaszerdahely: Kult Minor.

Lelkes Gábor és Sipos Nóra (2020). Mobilitás a határ menti régiókban – Szlovákia. *Pécsi Munkajogi Közlemények*, 23 (1), pp. 54–76.

Lipták Katalin (2020). A közfoglalkoztatás jelentősége Borsod-Abaúj-Zemplén megye rurális településein. *Tér és Társadalom*, 34 (4), pp. 100–121. <https://doi.org/10.17649/tet.34.4.3299>

Megyesi Zoltán és Péti Márton (2022). Nemzetközi mobilitási magatartás és lehetséges járványhelyzeti jövője a Kárpát-medencei magyarság körében, 2020. *Területi Statisztika*, 62 (6), pp. 698–731. DOI: <https://doi.org/10.15196/TS620604>

Források

Eures.europa.eu (2024). Munkaerő-piaci információk: Magyarország és Szlovákia. – Letöltés ideje: 2024.07.03.

KSH (2015). Ingázás a határ mentén. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Parameter.sk (2024). „Több regionális vonatjáratot is visszaállíthatnak Szlovákia és Magyarország között – mutatjuk,

Michniak, Daniel (2016). *Main trends in commuting in Slovakia*. *European Journal of Geography*, 7 (2), pp. 6–20.

Ocskay, Gyula és Hardi, Tamás (2021). Határon átnyúló kultúrgazdaság integrált fejlesztése a magyar–szlovák határon. *Földrajzi Közlemények*, 145 (2), pp. 154–169. <https://doi.org/10.32643/fk.145.2.5>

Pogácsás Péter (2018). A magyarországi bevásárlóturizmus vizsgálata az egynapos beutazások tükrében. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 3 (4), pp. 4–18.

Pregi Loránt és Novotný, Ladislav (2022). Impact of migration and natural reproduction on the development of the Slovak-Hungarian ethnic boundary in eastern Slovakia, 1991-2018. *Regional Statistics*, 12 (1), pp. 77–103. <https://doi.org/10.15196/rs120102>

Ritecz György (2021). Államhatár ellenőrzés és turizmus a pandémia idején. *Határrendészeti Tanulmányok*, 18 (3), pp. 35–83.

Sallai János (2022). Az államhatár szerepe a globalizációban. *Határrendészeti tanulmányok*, 19 (2), pp. 54–61.

Soós Edit (2021). Az európai területi együttműködési csoportosulások (EGTC) az EU határrégióiban. *FORVM Acta Juridica et Politica*, 11 (3), pp. 385–394.

Šprocha, Branislav és Ďurček, Pavol (2019). *Starnutie populácie Slovenska v čase a priestore*. Bratislava: INFOSTAT.

mely vonalak jöhetnek szóba”, március 27. Elérés: <https://parameter.sk/899143/tobb-regionalis-vonatjaratot-is-viszsaallithatnak-szlovakia-es-magyarorszag-kozott-mutatjuk-mely-vonalak-johetnek-szoba/> Letöltés ideje: 2024.06.27.

Interjúk jegyzéke

Terület	Interjúalany	Interjú ideje
Magyarország	Adatszolgáltató	2024.01.31.
Magyarország	Kutatóintézet	2024.02.02.
Nógrád vármegye	Munkaügyi szervezet	2024.02.07.
Magyarország-Szlovákia	Határon-átnyúló szervezet	2024.02.08.
Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegye	Gazdasági szervezet	2024.02.13.
Kassai Kerület	Gazdasági Szervezet	2024.02.16.
Besztercebányai Kerület	Munkaerőközvetítő és -kölcsonzó Szervezet	2024.02.20.
Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegye	Munkaügyi Szervezet	2024.02.23.

ACKERMANN TAMÁS

Értékváltozás a rendszerváltás után: Az 1961–1972-es korosztály politikai és társadalmi nézetei két időmetszetben

1. Bevezetés

A rendszerváltás jelentős fordulópontot jelentett a magyar társadalom életében, különösen az értékek és normák átalakulása terén (VALUCH, 2020). Az érték-kutatás egyik legjelentősebb alakja, Ronald Inglehart (1997) szerint az értékek átalakulása szorosan összefügg a gazdasági és politikai változásokkal, különösen a modernizáció és a posztmodernizáció folyamataival. Magyarországon a rendszerváltás egyszerre jelentett politikai, gazdasági és társadalmi átalakulást, ezzel az értékek világát is átalakította. Az 1961–1972 között született generáció a magyar rendszerváltás idején különleges helyzetben találta magát: életük korai szakaszában a szocialista rendszerben szocializálódtak, majd fiatal felnőttként szembesültek a demokratikus politikai és piacgazdasági normarendszer kihívásaival. Ez a kettős társadalmi hatás mély nyomot hagyott értékrendjükön, amelyben az individualizmus és a közösségi értékek keverednek, miközben a politikai és társadalmi bizalom csökkenése is megfigyelhető (VALUCH, 2024). A jelen tanulmány célja, hogy feltárja ennek a generációnak az értékrendjében bekövetkezett változásokat a rendszerváltás kontextusában. Az empirikus elemzés során az értékváltozások kulcsterületeire összpontosítunk, mint például az individualizáció erősödése, a közösségi normák háttérbe szorulása, valamint a politikai bizalom változása. Az eredmények értelmezéséhez Inglehart posztmaterilista elméletét alkalmazzuk, amely a gazdasági és politikai stabilitás hatásait vizsgálja az

értékek alakulására (INGLEHART, 1977). A tanulmány először az elméleti keretet tárgyalja, amely az értékpreferenciák alakulását és az ahhoz kapcsolódó társadalmi dinamikákat mutatja be. Ebben a kontextusban különösen fontos a rendszerváltás hatása, amely a társadalmi normák és intézmények radikális átalakulását hozta magával. Többek között a munkavállalás, a családi szerepek és az egyéni életcélok tekintetében jelentős változások figyelhetők meg (SZARVÁK, 2022). Ezt követően az empirikus adatokat elemezzük, különös tekintettel az 1961–1972-es generáció értékrendjére vonatkozó longitudinál is adatokra, amelyek a szocialista időszak és a rendszerváltás utáni időszak érték-alakulásait hasonlítják össze. A politikai részvétel és társadalmi bizalom változásai megfigyelhetőek a rendszerváltás előtti és utáni időszak között (FÜSTÖS és SZAKOLCZAI, 1998). A fiatalabb generáció értékrendjében az individualizmus dominanciája figyelhető meg, amely az új társadalmi és gazdasági feltételekhez való alkalmazkodás során alakult ki (FURLONG és CARTMEL, 2006). Végül, az eredmények alapján következtetéseket vonunk le a generációs különbségek és azok társadalmi hatásai kapcsán, különös tekintettel az értékrendszer jövőbeli alakulására és a társadalmi kohézió kérdéseire. A kutatás célja annak feltárása volt, hogy a rendszerváltás és az azt követő társadalmi-gazdasági változások hogyan befolyásolták az 1961–1972 között született generáció értékrendjét. Ennek keretében az alábbi hipotézisek fogalmazódtak meg:

Elsőként feltételeztük, hogy a rendszerváltás jelentős hatást gyakorolt a vizsgált generáció értékrendjére,

különös tekintettel a közösségi normák háttérbe szorulására és az individualizáció megerősödésére. Ezt az átalakulást a piacgazdaság logikájának térnyerése és a szocialista időszak kollektivisták normáinak visszaszorulása eredményezhette.

Második hipotézisünk szerint a család továbbra is kiemelt szerepet tölt be a generáció értékhierarchiájában, míg a vallás és a politika jelentősége alacsony szinten stagnál. A család fontossága az átalakuló társadalmi-gazdasági környezetben még inkább felerősödhetett, mint az egyéni biztonság alapja.

Harmadrészt feltételeztük, hogy a 2000-es évek után az értékrendek bizonyos stabilizációja figyelhető meg. Különösen a munka fontosságának növekedésére és az étellel való elégedettség javulására számítottunk, amelyek a gazdasági stabilitás erősödésével hozhatók összefüggésbe.

Végül, azt a feltételezést is megfogalmaztuk, hogy az intézmények iránti bizalom az idő előrehaladtával bizonyos mértékben helyreáll, különösen azok esetében, amelyek a társadalmi igazságosság és stabilitás szimbólumaiként jelennek meg, mint például az Európai Unió.

2. Az értékrendek változásának szakirodalmi háttere

Az értékrendszerek az egyéni és társadalmi döntéshozatalt irányító alapvető normák és preferenciák halmazai, amelyek idővel változhatnak a gazdasági, politikai és kulturális környezet hatására. Inglehart (1997, 2005) posztmaterialista elmélete alapján a gazdasági jólét és stabilitás elősegíti az anyagi szükségleteken túlmutató értékek, például az önkifejezés és a tolerancia térnyerését. Magyarország esetében a rendszerváltás jelentős fordulópontot hozott az értékrendszerek alakulásában (VALUCH, 2020), a kutatási feltevésem szerint különösen az 1961–1972-es generáció életében, akik életük legaktívabb éveit két eltérő társadalmi és politikai rendszerben éltek meg. Ugyanakkor Inglehart és más kutatók hangsúlyozzák, hogy Kelet-Közép-Európában az instabil gazdasági környezet és a politikai bizonytalanság korlátozta ezeknek az értékeknek a kibontakozását (INGLEHART,

1998). Magyar kontextusban Hankiss Elemér mutatott rá arra, hogy a szocialista rendszer paternalista társadalompolitikája és az ebből fakadó társadalmi csapdák (pl. a bizalomhiány és a politikai apátia) jelentős hatást gyakoroltak az értékrendek formálódására (HANKISS, 1982, 1986). Ezt a megfigyelést erősítik Füstös László és Szokolczai Árpád longitudinális kutatásai is, amelyek az 1978 és 1997 közötti értékváltozásokat dokumentálták, és kimutatták, hogy a politikai részvétel és közösségi normák folyamatosan háttérbe szorultak a rendszerváltás után (FÜSTÖS és SZOKOLCZAI, 1999). A Kádár-korszak paternalista társadalmi modellje a politikai stabilitást és gazdasági biztonságot helyezte előtérbe. Ez a rendszer erősen befolyásolta az egyének politikai szocializációját és közösségi viszonyait. A szocialista normák a kollektívizmus hangsúlyozására épültek, azonban a rendszerváltást követően ezek az értékek gyorsan háttérbe szorultak, és helyüket az individualista és materiális értékek vették át (HANKISS, 1979; GAZSÓ és LAKI, 2004). A Kádár-korszak örökségének egyik legfontosabb eleme a bizalomhiány a politikával szemben, amely a rendszerváltás utáni demokrácia működésére is kihatott (CSEPELI, 2004). Az ifjúság értékrendje különösen érzékeny a társadalmi változásokra, mivel fiatal korukban még aktív szocializációs folyamatokon mennek keresztül. Gazsó Ferenc és Laki László (2004) kutatásai alapján a rendszerváltás utáni generáció politikai aktivitása alacsony maradt, miközben az anyagi biztonság és az individualizmus vált meghatározóvá. A politikai szocializációs folyamatokban azonban jelentős eltérések figyelhetők meg az egyes generációk között: míg az idősebb generációk számára a szocialista rendszer értékei adtak orientációt, addig a rendszerváltás utáni fiatalok számára ezek az értékek már kevésbé relevánsak (GAZSÓ és LAKI, 2004). Az 1961–1972 között született generáció értékrendjét különösen meghatározta az a kettősség, amelyet a szocialista rendszerben való nevelkedés, majd a rendszerváltás utáni demokratikus és piacgazdasági normák megjelenése okozott. Füstös és Szokolczai kutatásai szerint ez a generáció az értékpreferenciákban jelentős diszkontinuitást mutatott, különösen a politikai aktivitás, társadalmi bizalom és közösségi értékek területén (FÜSTÖS és SZOKOLCZAI, 1999). Pataki Gyöngyvér (2020) kutatásai az eltérő felsőoktatási

struktúrák hatását is kiemelik a fiatalok közéleti magatartásmintáira, amely tovább árnyalja az értékrendek alakulásáról szóló képet.

3. Módszertan

A kutatás az 1961–1972 között született generáció értékrendjének alakulását vizsgálja a rendszerváltás kontextusában, összehasonlítva a fiatal felnőttkorukban és középkorukban tapasztalt értékpreferenciákat. Az elemzés alapját az European Values Survey (EVS) 1990-es, 2008-as és 2017-es magyarországi adatfelvételei képezik, amelyek longitudinális mintákkal követik nyomon az európai társadalmak értékrendjének változását. A három időpont lehetőséget biztosít az 1961–1972 között született generáció értékváltozásainak részletes elemzésére. Az 1990-es magyarországi adatfelvételt Hankiss Elemér és Manchin Róbert vezette és a Gallup Magyarország hajtotta végre. Az adatgyűjtés során 999 főt kérdeztek meg, ebből 183 fő tartozott az 1961–1972 között születettek csoportjába. A 2008-as adatfelvételt a Forsense bonyolította le 1513 fő bevonásával, ebből 328 fő volt releváns az elemzés szempontjából. A 2017-es adatfelvételt Rosta Gergely vezette, 1514 fő megkérdezésével, ebből 260 fő született 1961–1972 között. Mindhárom adatfelvétel reprezentatív, figyelembe véve a nemek, életkor, iskolai végzettség és lakóhely szerinti eloszlást. A reprezentativitás lehetővé teszi az eredmények általánosíthatóságát a magyar társadalomra nézve. Az elemzés az EVS kérdőíveinek közös kérdéseire épül, amelyek az értékpreferenciák, politikai attitűdök, bizalom és az étellel való elégedettség változásait vizsgálják. A kérdések többsége megegyezik a két adatfelvételben, így nyomon követhető, hogyan módosultak a rendszerváltáskor fiatal felnőttkorú válaszadók értékei középkorukra. A kutatás során súlyozott minták alkalmazásával végeztem az elemzéseket, az EVS dokumentációjának ajánlásai alapján. Ez biztosította, hogy az adatok a populáció valódi eloszlását tükrözzék, és az eredmények torzításmentesen értelmezhetők legyenek. Az elemzési módszerek között leíró statisztikákat, valamint összehasonlító elemzéseket

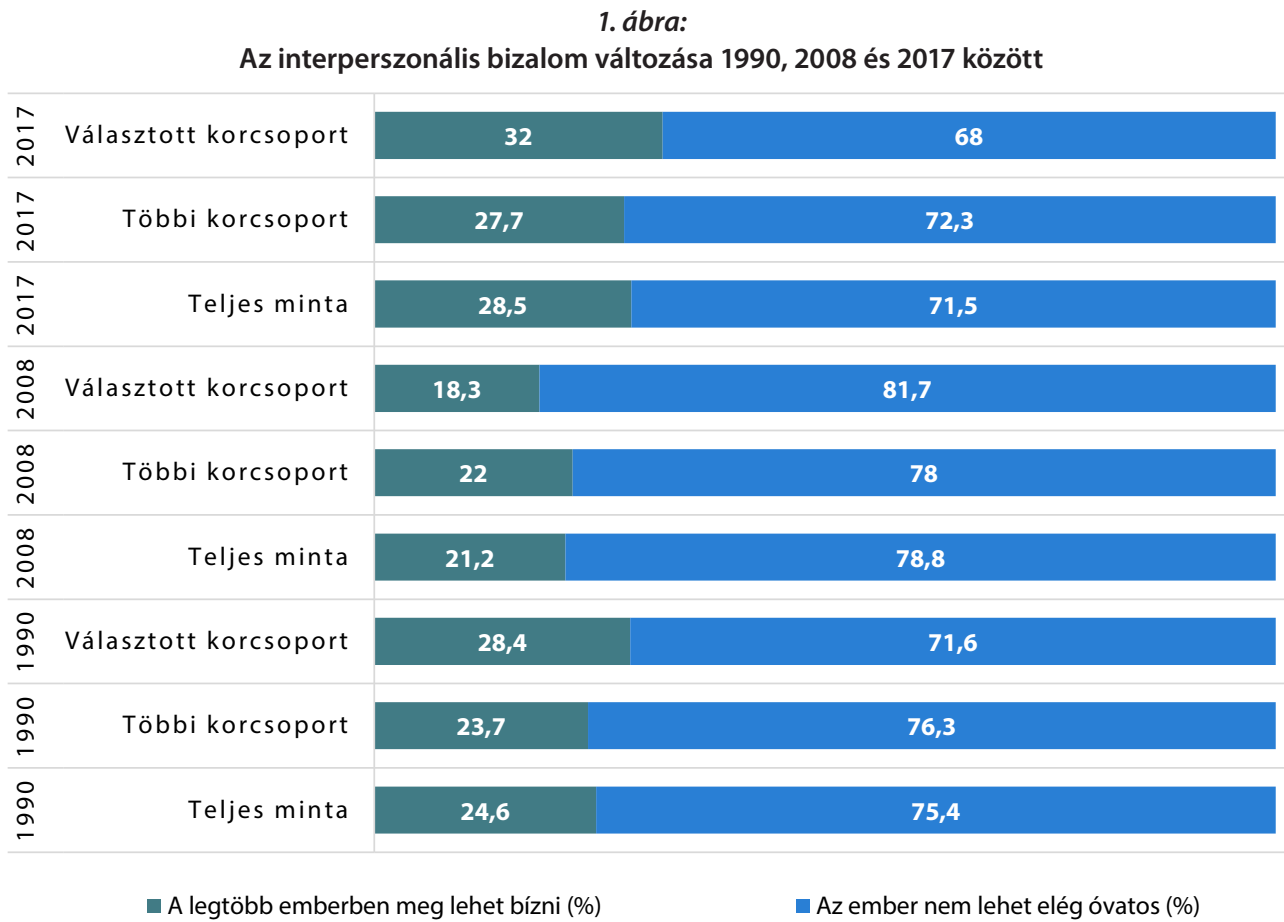
alkalmaztam, különös tekintettel az individualizmus, közösségi értékek, politikai bizalom és az étellel való elégedettség mutatóira. A trendek és mintázatok vizsgálatára korrelációs elemzést és varianciaanalízist (ANOVA) végeztem, míg az értékdimenziók azonosítására faktoranalízist használtam. Ez a módszertani megközelítés lehetővé tette az értékrendszerek változásainak alapos feltárását, és betekintést nyújtott abba, hogyan alakította a rendszerváltás a politikai és társadalmi attitűdöket az 1961–1972 között született generáció esetében.

4. Kutatási eredmények bemutatása

4.1. Interperszonális bizalom

A 1990-es, 2008-as és 2017-es EVS adatfelvételek alapján a magyar társadalomban az interperszonális bizalom alacsony szinten maradt, de bizonyos változások figyelhetők meg az időbeli trendekben. (1. ábra, lásd következő oldalon)

A teljes mintát vizsgálva 1990-ben a válaszadók 24,6%-a gondolta úgy, hogy „a legtöbb emberben meg lehet bízni”, míg 2008-ra ez az arány 21,2%-ra csökkent. A 2017-es adatfelvétel azonban biztató növekedést mutatott, ekkor már 28,5% vallotta ugyanazt. Ezzel párhuzamosan az óvatosságot választók aránya (bár továbbra is jelentős) 2017-re valamelyest csökkent. Az eredmények a rendszerváltás utáni időszak társadalmi bizonytalanságára, majd az ezt követő fokozatos stabilizációra utalhatnak. Az 1961–1972 között született (a kutatáshoz választott) korcsoport esetében szintén megfigyelhetők érdekes mintázatok. Míg 1990-ben ez a csoport viszonylag magas bizalmi szintet mutatott (28,4%), 2008-ra az arány jelentősen csökkent (18,3%), majd 2017-re ismét megugrott, elérve a 32%-ot. Ez a hullámzó változás részben generációs sajátosságokkal, részben a korosztály életkörülményeinek változásaival is magyarázható. A többi korcsoport hasonló mintázatot követett, bár 2008-ban stabilabb bizalmi szintet mutattak (22,0%), amely 2017-re 27,7%-ra emelkedett. Összességében az adatok azt jelzik, hogy az óvatosság továbbra is domináns az interperszonális kapcsolatokban, de 2017-re

Forrás: EVS 1990-es, 2008-as és 2017-es felmérése alapján a szerző saját szerkesztése

a bizalom szintje a korábbi évekhez képest növekedést mutatott. Ez arra utalhat, hogy a politikai és gazdasági stabilizáció hosszabb távon pozitív hatással lehetett a társadalmi bizalom erősödésére.

4.2. Az egyén sorsát alakító tényezők

Az EVS 1990-es lekérdezésében a válaszadók átlagosan 6552-es értéket adtak arra a kérdésre, hogy mennyire van befolyásuk saját sorsuk alakulására (az 1-től 10-ig terjedő skálán, ahol a 10 a teljes mértékben). A medián 6-os, a leggyakoribb válasz az 5-ös volt. A szórás 2,439, amely azt jelzi, hogy a válaszadók többsége a 4,113 és 8,991 közötti tartományba esett. A nem válaszolók aránya alacsony volt, ami azt mutatja, hogy a kérdésről határozott véleménnyel rendelkeztek. A 2008-as adatfelvétel hasonló eredményeket hozott: a válaszadók átlaga 6458 lett, míg a medián 7, a leggyakoribb válasz pedig a 8-as volt.

A szórás 2,269, a válaszok 68%-a 4,189 és 8,727 között helyezkedett el. Statisztikai teszt alapján ($p > 0,05$) az átlagok között nincs szignifikáns különbség, bár a medián és a módusz arra utal, hogy az egyének némileg nagyobb befolyást érzékelnek saját sorsuk felett. A 2017-es adatfelvételkor az átlag 7,05-ös érték volt, a szórás 2,205. Ez azt jelenti, hogy 2017-re már valamivel nagyobb kontrollt éreztek a válaszadók saját életük felett. A rendszerváltás előtti Magyarországon az egyéni sors alakításának érzése jelentősen korlátozott volt, hiszen a szocialista rendszerben az állam és a kollektivista ideológia határozta meg az élet főbb kereteit (HANKISS, 1986). Az államilag tervezett gazdaság és a centralizált döntéshozatal következtében az egyének kevés lehetőséget láttak arra, hogy saját ambícióikat kövessék, így az egyéni felelősség és autonómia érzése kevésbé alakult ki (GAZSÓ és LAKI, 2004). A rendszerváltást követően a demokratikus politikai struktúrák és a piacgazdasági viszonyok kialakulásával az emberek fokozatosan kezdték

magukat felelősebbnek érezni saját életük irányítása felett. Ez a trend azonban nem volt egyenletes: a posztszocialista átmenet kezdeti nehézségei, mint például a munkanélküliség és az életszínvonal csökkenése, egyes csoportokban növelték a kiszolgáltatottság érzését (INGLEHART, 1997). A 2008-as gazdasági válság szintén negatív hatással lehetett az egyéni autonómia érzésére, amit a 2017-re megfigyelt növekvő tendencia részben ellensúlyozhatott a gazdasági stabilizáció és a növekvő életszínvonal eredményeként.

4.3. Élettel való elégedettség

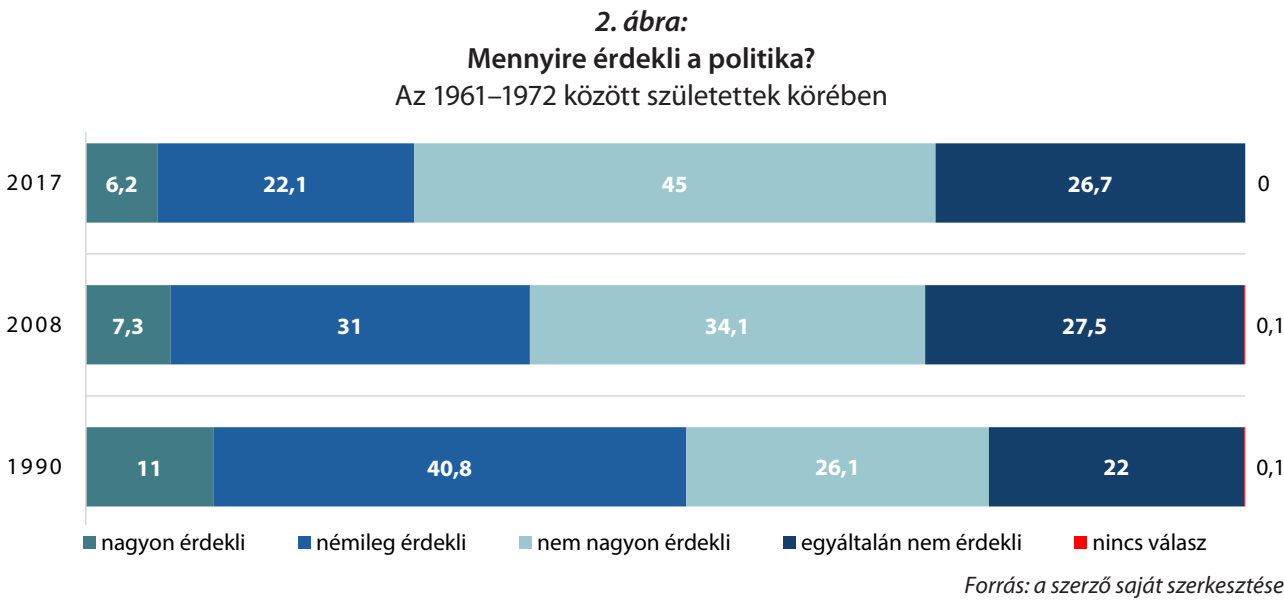
Az élettel való elégedettséget mindkét évben 10 fokú skálán mérték, ahol az 1-es a legnegatívabb, a 10-es a legpozitívabb értékelést jelzi. Az 1990-es adatfelvétel során a válaszadók számtani átlaga 6027 volt, a medián 6, és a leggyakoribb válasz (módusz) az 5-ös. A szórás 2452, ami azt jelzi, hogy a válaszadók jelentős része 4 és 8 között helyezkedett el. A 2008-as adatfelvétel során az átlag 6,289-re emelkedett, a medián 7-re nőtt, és a leggyakoribb válasz már a 8-as lett. Az ANOVA teszt alapján a különbség szignifikáns ($p = 0,007$), amely arra utal, hogy az élettel való elégedettség 1990 és 2008 között jelentősen javult. A 2017-es felméréskor a válaszok átlaga 7,19 lett, 2,105-ös szórással, azaz ennél a válasznál folyamatos emelkedést figyelhetünk meg. Az élettel való elégedettség változása szorosan kapcsolódik a rendszerváltás utáni Magyarország gazdasági és politikai átalakulásaihoz. Az 1990-es évek elején a posztszocialista átmenet kezdeti éveit társadalmi bizonytalanság és gazdasági kihívások jellemezték, mint például a magas infláció, a munkanélküliség emelkedése és a szociális háló átalakulása (Valuch, 2024). Ez a társadalmi kontextus jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az emberek általános elégedettsége mérsékelt szinten maradt, amit a szórás is tükröz, hiszen széles skálán oszlottak meg az értékelések. A 2008-as években már láthatóvá vált a demokratikus intézményrendszer és a piacgazdasági modell stabilizálódása, amely hozzájárult az életminőség javulásához. Az élettel való elégedettség szignifikáns emelkedése ebben az időszakban valószínűleg a gazdasági növekedés, az életszínvonal fokozatos emelkedése és az európai integráció pozitív hatásainak köszönhető (INGLEHART, 2005). Ugyanakkor

a növekedés egyenetlen volt, és bizonyos társadalmi rétegek kevésbé részesültek ezekből az előnyökből, amit a széles szórás is tükröz. A 2017-es adatok további javulást mutatnak, ami a gazdasági válság utáni helyreállásnak és a növekvő stabilitásnak tudható be. Az élettel való elégedettség javulása részben összefüggésben állhat a fogyasztói lehetőségek bővülésével, a munkalehetőségek növekedésével és a középosztály helyzetének javulásával, amelyeket a kormányzati politikák és a globális gazdasági fellendülés is erősített. Ez a folyamat azonban nem egyenletes, és az adatok mögött továbbra is nagy eltérések figyelhetők meg az egyéni és regionális szinteken.

4.4. Politikához kapcsolódó értékek

A választott korcsoport politikával szembeni érdeklődése 2008-ra jelentősen csökkent 1990-hez képest. Míg 1990-ben a válaszadók több mint fele érdeklődést mutatott a politika iránt, addig 2008-ra ez az arány 40% alá esett. 2017-re már csak a válaszadók 28,3%-a válaszolta azt, hogy érdeklődik a politika iránt (2. ábra, lásd következő oldal).

1990-ben a választott korcsoportból 2,4% volt valamelyik pártnak a tagja, 2008-ban 0,5%, 2017-re 1,8%. Ebből az adatból egyrészt láthatjuk, hogy a párttagság igen népszerűtlen a korcsoportban, másrészt egy enyhe emelkedés a 2008-as adatokhoz képest mégis megfigyelhető. A politika iránti érdeklődés csökkenésének egyik fő oka lehetett a rendszerváltást követő politikai kultúra és társadalmi viszonyok átalakulása. Az 1990-es évek elején az emberek nagy várakozással fordultak a demokrácia és a pluralizmus irányába, azonban a politikai elit vitái, a korrupció megjelenése és az életszínvonal hanyatlása sokak számára kiábrándulást okozott (CSÁKÓ, 2004; VALUCH, 2020). Ez különösen igaz volt az 1961–1972-es korosztályra, akik a rendszerváltás időszakában aktív fiatal felnőttek voltak és nagy reményekkel tekintettek a változások elé. A 2008-as év újabb fordulóponthoz vezetett, amelyet nem csupán a gazdasági válság hatásai, hanem a politikai polarizáció fokozódása is jellemezett. Az állampolgárok többsége ekkorra már elvesztette bizalmát a politikai intézményekben, amit a párttagság csökkenése is jól tükröz (BALÁZS, 2004). A pártok közötti éles konfliktusok és az ezzel járó negatív kampányok tovább erodálták a

politika iránti érdeklődést, különösen a középgeneráció körében (CSEPELI, 2004). Az alacsony párttagsági arányok részben a pártokkal szembeni általános bizalmatlanságot, részben pedig a politikai részvétel alternatív formáinak elterjedését mutatják.

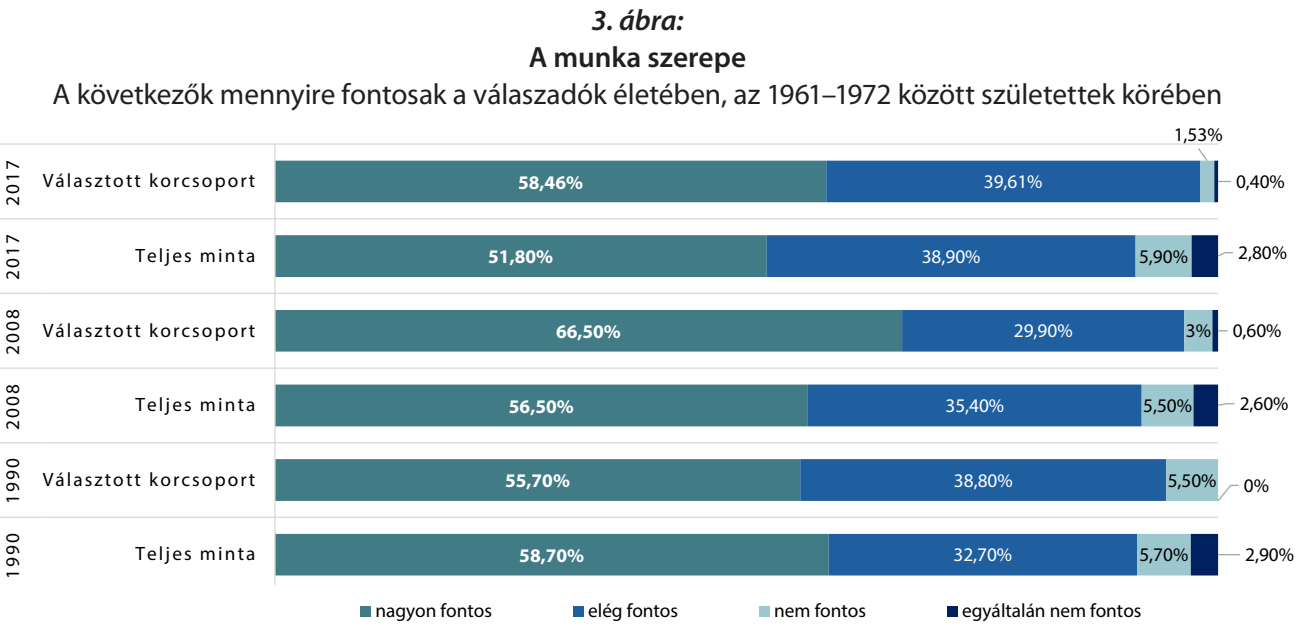
4.5. A munka szerepe

A kérdőívek mindhárom esetben négyfokú skálán mérték a munka fontosságát. Az eredmények szerint a válaszadók többsége mindhárom időpontban „nagyon fontosnak” vagy „fontosnak” tartotta a munkát. Az 1961 és 1972 között születettek számára a munka szerepe még hangsúlyosabb volt, mint a teljes mintában. A rendszerváltás utáni évtizedekben amunka társadalmi szerepe jelentősen átalakult Magyarországon. A szocialista időszak kollektivistá munkamorálját egy fokozatosan individualizálódó, versenyalapú szemlélet váltotta fel, amelyet a kapitalista gazdaság logikája határozott meg (GAZSÓ és LAKI, 2004). Ez különösen az 1961–1972-es korcsoportot érintette érzékenyen, akik fiatal felnőttként kerültek szembe a rendszerváltás munkaerőpiaci kihívásaival. Noha a teljes minta eredményei között nem volt jelentős eltérés, a vizsgált korosztály esetében 2008-ban tovább csökkent azok aránya, akik a munkát „nem fontosnak” vagy „egyáltalán nem fontosnak” ítélték. Ezek az adatok jól tükrözik azt a posztmaterialista értékrendváltozást, amelyet Inglehart (1997) elmélete

szerint a gazdasági és politikai stabilizáció indított el. A munka fontossága a választott korcsoport számára nem csupán anyagi biztonságot jelentett, hanem identitásformáló erőként is működött, különösen a változó társadalmi normák között. 2017-ben a vizsgált korcsoport tagjainak 58,46%-a tartotta „nagyon fontosnak” a munkát, míg további 39,61% „elég fontosnak” ítélte. A „nem fontos” vagy „egyáltalán nem fontos” válaszok aránya minimális, mindössze 1,93% volt. A 2017-es adatok újabb stabilizációs trendet jeleznek, amely a gazdasági válság utáni helyreállítás és az életminőség fokozatos javulásának következménye lehetett. Ez az emelkedés a posztmaterialista értékek ellenére arra utal, hogy a munka továbbra is alapvető jelentőségű a magyar társadalom számára, különösen a középkorú generációk esetében, akiknek karrierje ekkor érte el a csúcspontját. Ez a trend alátámasztja a munkaerő-piaci biztonság és a stabil jövedelem kiemelt szerepét, amely a társadalmi kohézió és az egyéni elégedettség egyik alapvető tényezője maradt (HANKISS, 1979; INGLEHART, 2005), (3. ábra).

4.6. Politikai beállítottság bal–jobb skálán az 1961–1972-es korosztálynál

Az 1961–1972-es korosztály esetében a nemválaszadási arány 27,3%, ami némileg alacsonyabb, mint a teljes mintában. Ez valószínűleg a pártállami korszak véleménynyilvánítási reflexeinek hatására vezethető

vissza. A bal–jobb skálán való elhelyezkedés tekintetében az első ránézésre nincs jelentős különbség a korcsoport és a teljes minta között. Az egyéni politikai preferenciák kialakulásában a rendszerváltást követően a társadalmi polarizáció jelentős szerepet játszott (CSEPELI, 2004), ami a gazdasági átmenet és az identitáspolitikai diskurzusok összefonódásával magyarázható (JUHÁSZ és MOLNÁR, 2018). Statisztikai tesztekkel megerősítve az eredmények azt mutatják, hogy az 1990-es adatokban nincs szignifikáns eltérés a két csoport átlagai között ($p = 0,665$). Mindkét csoport esetében a középértékekhez való húzás a legjellemzőbb. A 2008-as adatok hasonló képet mutatnak: a vizsgált korosztály politikai beállítottsága nem tér el jelentősen a teljes mintától. A legnagyobb különbség a nemválaszadási arányokban figyelhető meg: míg 1990-ben ez 27–29% volt, 2008-ban mindössze 10% körül alakult, ami azt jelzi, hogy össztársadalmi szinten nagyobb hajlandóság mutatkozott a politikai nézetek felvállalására. A 2008-as átlagok eltérését vizsgálva az ANOVA teszt ($p = 0,071$) szignifikáns, bár a magyarázóerő továbbra is alacsony. Az eredmények azt mutatják, hogy az 1961–1972-es korosztály a teljes mintához képest inkább jobboldalinak tekinthető 2008-ban, ami 1990-ben még nem volt megfigyelhető. A jobboldali orientáció erősödése összefüggésbe hozható a 2010 utáni magyar politikai élet jobbratolódásával (JUHÁSZ és MOLNÁR, 2018). Bár az összefüggés magyarázóereje alacsony, ez a

változás figyelemre méltó. A kérdőívben a kérdés alapján a kérdezettnek egy 1-től 10-ig terjedő skálán kellett elhelyeznie magát a politikai bal-, illetve jobboldalon. Itt érdemes megjegyezni, hogy páros számú skála lévén, semleges, azaz középértéket nem lehetett kiválasztani (ez az érték az 5,5 lenne). A diagramm elkészítéséhez az 1-es és 2-es válaszokat a szélsőbaloldali, a 3-as és 4-es válaszokat baloldali, az 5-ös válaszokat balközép, a 6-os válaszokat jobbközép, a 7-es és 8-as válaszokat jobboldali és a 9-es és 10-es válaszokat szélsőjobboldali kategóriába soroltam a könnyebb olvashatóság érdekében. Így láthatóvá válik, hogy az 1990-es és 2008-as válaszok többségében a három baloldali kategória valamelyikébe estek, ez 2017-re megfordult, és itt már többnyire jobboldali kategóriába eső válaszok voltak többségben. Megfigyelhető, hogy a 1961–1972-es korcsoportban a teljes mintához képest több volt a jobboldali válasz. A magukat jobboldalinak vallók aránya 2017-re a teljes mintán és a választott korcsoportban is megnőtt (4. ábra, lásd következő oldal)

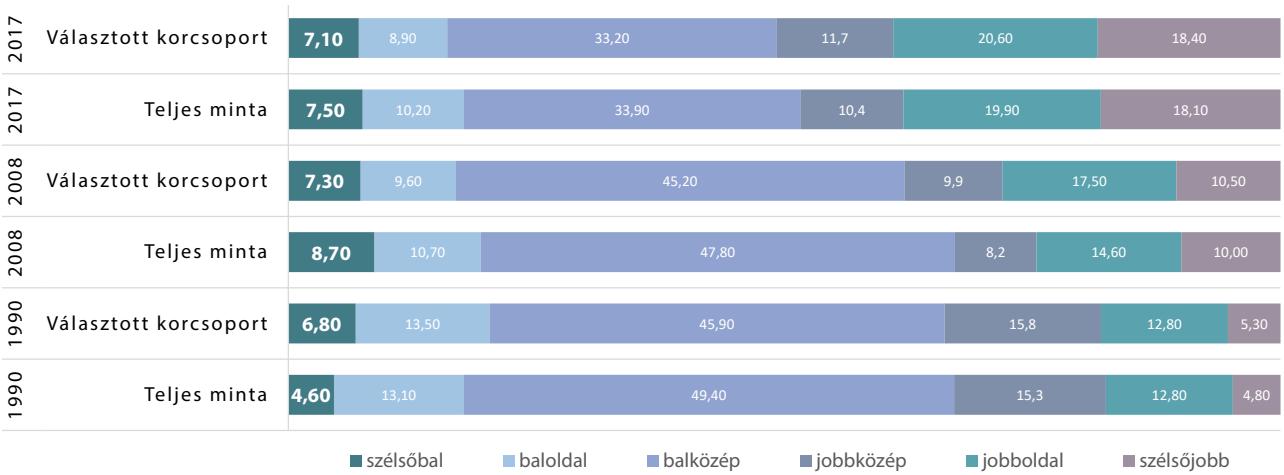
4.7. Intézményekbe vetett bizalom

Az intézmények iránti bizalom egy 1-től 4-ig terjedő skálán került mérésre, ahol az 1-es magas bizalmat, a 4-es pedig bizalomhiányt jelöl. Az 1961–1972-es korosztály intézményekbe vetett bizalma sok tekintetben

hasonlít a teljes mintához, de vannak lényeges eltérések. A szocialista rendszer öröksége, amelyben az állami intézmények domináltak, továbbá a rendszerváltás során tapasztalt intézményi válságok jelentős hatást gyakoroltak a generáció bizalmi struktúrájára (VALUCH, 2024). Az állami intézményekkel szembeni szkepticizmus különösen erőteljesen megmu-

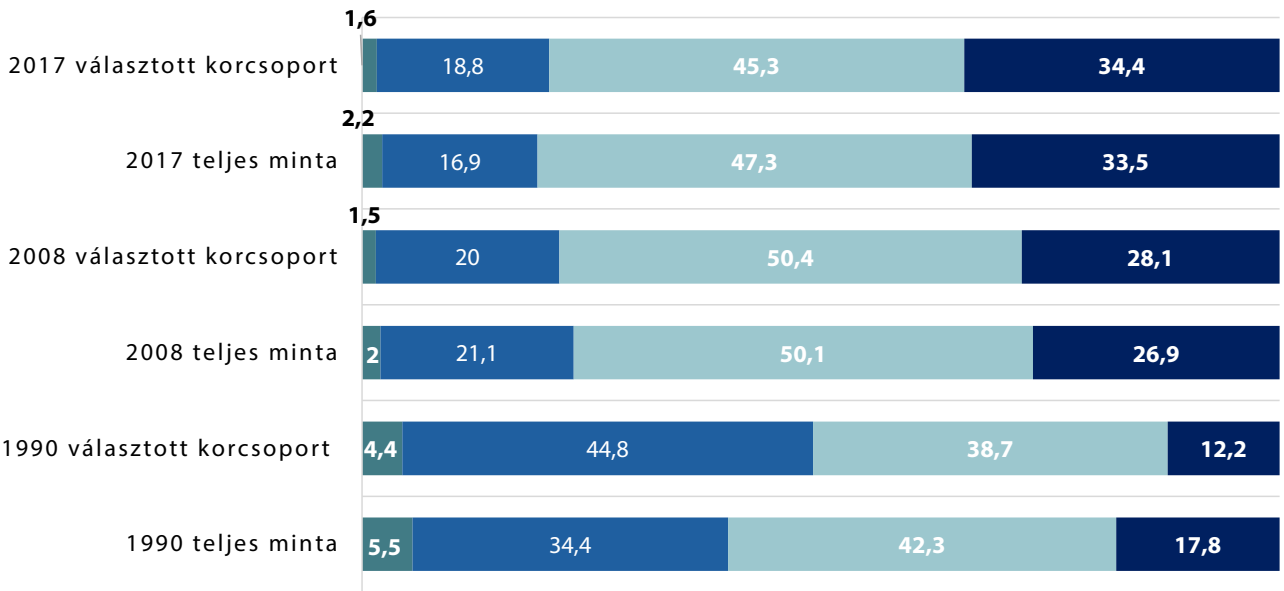
tatkozott a szakszervezetekkel és az országgyűléssel kapcsolatban, amelyeket gyakran a régi rendszer „örököseinek” tekintettek. A legszembetűnőbb különbség az egyház iránti bizalom alacsony szintje: míg a teljes minta alapján az egyház az egyik legnagyobb bizalommal bíró intézmény, ebben a korcsoportban az utolsó helyek egyikén található (5. ábra).

4. ábra:
Politikai bal–jobboldal

Forrás: a szerző saját szerkesztése

5. ábra:
Mennyire bízik Ön a sajtóban?

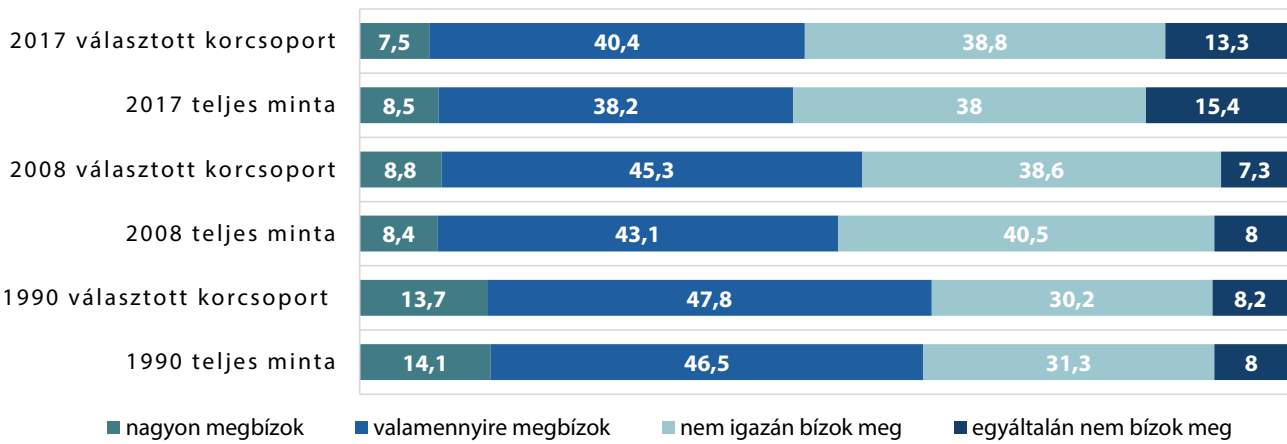
Forrás: a szerző saját szerkesztése

Ez a tendencia összefüggésbe hozható a szekularizációval és a vallási intézmények rendszerváltás utáni szerepének újragondolásával (VALUCH, 2020). Az 1961–1972-es generáció gyakran kritikus a hagyományos vallási értékekkel szemben, ami részben a szocialista oktatási rendszer vallássemleges ideológiájának hatásával magyarázható. Az igazságszolgáltatás, az Európai Unió és az oktatási rendszer a legmegbízhatóbb intézmények között szerepelnek, az igazságszolgáltatás pedig különösen nagy bizalmat élvez a korcsoportban (6. ábra).

Ez az intézmény a jogállamiság egyik szimbóluma, amely a rendszerváltást követően az igazságosság és átláthatóság reményét keltette a társadalomban.

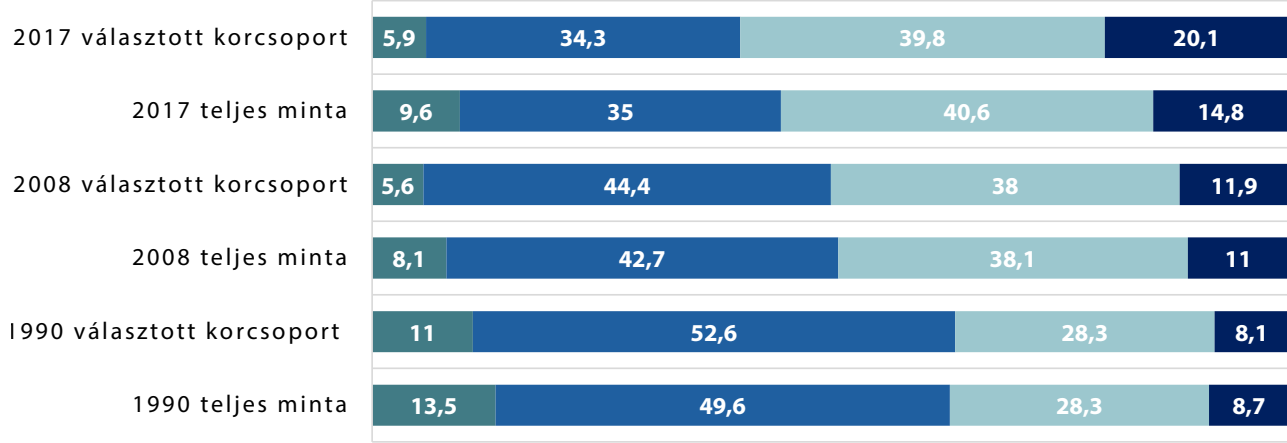
Az oktatási rendszer iránti bizalom szintén a társadalmi mobilitás eszközeként játszott fontos szerepet, különösen a középgenerációk számára, akik a rendszerváltás idején sokszor átképzésre szorultak. Továbbá, míg a teljes minta szerint a fegyveres erők és a rendőrség hasonló bizalmat élveztek, ebben a korcsoportban a fegyveres erők iránti bizalom jóval alacsonyabb, ami valószínűleg a sorkatonai szolgálatban szerzett tapasztalatokhoz köthető. A sorkatonai szolgálat és az ezzel járó állami kontroll emlékei mély nyomot hagytak az 1961–1972-es korcsoportban, amely számára a fegyveres erők inkább a kényszer, semmint a védelem szimbólumát jelenthették (7. ábra).

6. ábra:
Mennyire bízik Ön az oktatási rendszerben?

Forrás: a szerző saját szerkesztése

7. ábra:
Mennyire bízik Ön az Európai Unióban?

Forrás: a szerző saját szerkesztése

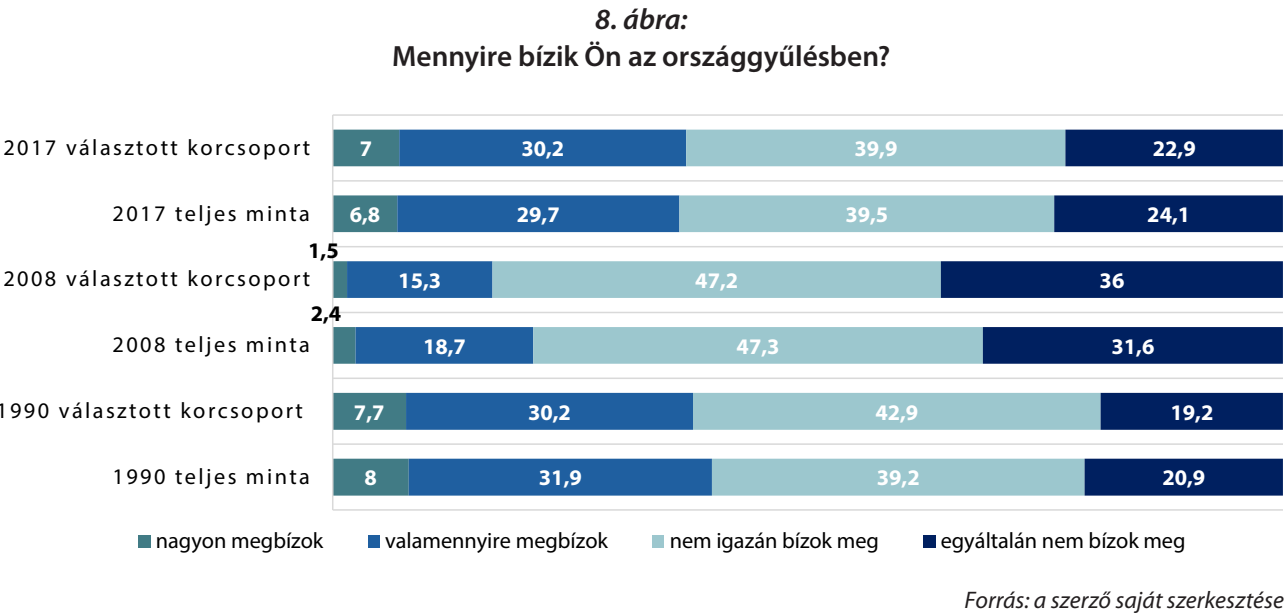
2008-ra némi változás figyelhető meg: az Európai Unió és az oktatási rendszer továbbra is a legnagyobb bizalommal rendelkező intézmények maradtak, de az egyház iránti bizalom jelentősen növekedett ebben a korosztályban. Ez az emelkedés az egyházak új szerepvállalásával is magyarázható, különösen a civil társadalmi szervezetek és a karitatív tevékenységek támogatásában. A szekularizáció csökkenő tendenciája egyes csoportokban a válságok idején felerősödő spirituális kereslethez is köthető. Az országgyűlés és a sajtó bizalmi deficitje továbbra is fennáll, hasonlóan a teljes mintához (8. ábra).

Az országgyűléssel kapcsolatos bizalmatlanság a rendszerváltás utáni politikai instabilitással, valamint a politikai elit polarizációjával magyarázható, míg a sajtó esetében a médiapiac torzulása és a politikai befolyásoltság vált meghatározó tényezővé. A szakszervezetek továbbra sem élveznek nagy bizalmat sem a társadalom egészében, sem ebben a korcsoportban. A 2008-as adatok szerint minden intézmény iránt csökkent a bizalom. Az oktatási rendszer, a rendőrség és az Európai Unió voltak a legmegbízhatóbbnak ítélt intézmények, de még ezek esetében is csak a válaszadók fele fejezett ki bizalmat. A bizalom csökkenése részben a 2006-os események (őszdi beszéd és a tüntetések) hatásával magyarázható, ami végül az állami intézmények legitimitásának megrendüléséhez vezetett (Juhász és Molnár, 2018). Érdekes, hogy a rendőrség bizalmi szintje nőtt, míg az Európai Unióé

csökkent. Ez részben a közbiztonság megerősítésére irányuló kormányzati intézkedések következménye lehetett, míg az Európai Unióval kapcsolatos szkepticizmus a gazdasági válság és a migrációs politika körüli viták erősödésével hozható összefüggésbe (Juhász és Molnár, 2018). A legnagyobb bizalmi deficit 2008-ban az országgyűlést és a sajtót érintette, ami a 2006-os események fényében nem meglepő (BALÁZS, 2008). Ez a bizalmi válság azonban nem korlátozódott erre a korosztályra, hanem a teljes magyar társadalomra kiterjedt, aláhúzva a demokratikus intézmények legitimitásának törekénységét.

4.8. Mi fontos az 1961 és 1972 között születettek korosztályának?

Az 1990-es adatok alapján a család kiemelkedő szerepe nemcsak az 1961–1972-es korosztály értékrendszerében figyelhető meg, hanem általánosságban a magyar társadalomban is. Ez összhangban áll Inglehart (1997) megállapításával, miszerint az értékrendben az anyagi biztonságot nyújtó értékek dominálnak olyan időszakokban, amikor a túlélési értékek kerülnek előtérbe. Ez a rendszerváltás előtti időszak kollektivistá társadalmi berendezkedéséből fakadóan érthető, ahol a család volt az egyéni biztonság legstabilabb alapja egy bizonytalan intézményi környezetben (HANKISS, 1982; VALUCH, 2020) (8. ábra).

A család szerepe a rendszerváltás után tovább erősödött, mivel a társadalmi átalakulások során az állami szociális háló gyengülése miatt az egyének a családot tekintették az elsődleges támogató rendszernek (UTASI, 2009). 2008-ban és 2017-ben is a család maradt a legfontosabb érték, ami azt jelzi, hogy az életkori érettség és az értékhierarchia stabilitása is hozzájárul ennek dominanciájához. A barátok és ismerősök fontossága ezzel szemben alacsonyabb szintű, különösen az 1990-es években. Ez részben azzal magyarázható, hogy a baráti kapcsolatok a társadalmi mobilitás és a gazdasági kihívások közepette kevésbé tudtak az életbiztonság forrásává válni. Az individualizáció erősödése és a versenyalapú gazdasági struktúrák megjelenése is háttérbe szorította a közösségi kötődéseket (INGLEHART, 1997). Bár 2008-ra és 2017-re a barátok fontossága enyhén növekedett, továbbra sem éri el a családhoz hasonló szintet. A szabadidő viszonylag alacsony prioritása az 1990-es években szintén arra utal, hogy a gazdasági helyzet stabilizálása és az egzisztenciális kérdések domináltak az értékrendszert. A rendszerváltás utáni időszakban az emberek jelentős része a munkára és az anyagi biztonságra összpontosított, miközben a szabadidős tevékenységek az anyagi források hiánya miatt gyakran háttérbe szorultak. A 2008-as adatokban már enyhe növekedés figyelhető meg, ami a gazdasági növekedés az életszínvonal javulásának hatása. 2017-re a szabadidő fontossága továbbnőtt, különösen az idősebb generációk körében, ami az érett korosztály életmódváltásával és a minőségi élet iránti igény fokozódásával magyarázható. A vallás fontossága 1990-ben alacsony szintű volt az 1961–1972-es generáció körében, ez a szocialista rendszer ideológiai örökségével magyarázható, amely a vallási intézményeket marginalizálta és szekularizációt kényszerített ki (HANKISS, 1979). Az egyház társadalmi jelentősége csökkent, és ez különösen a fiatalabb generációk esetében eredményezett vallási elköteleződésihiányt. 2008-ra azonban a vallás fontossága enyhén növekedett, ami talán az egyház megújuló társadalmi szerepének növekedésének köszönhető. 2017-ben ez a tendencia folytatódott, bár a vallás továbbra is a kevésbé fontos értékek között maradt. A politika mint érték az 1990-es adatokban az egyik legkevesbé fontos területként jelent meg. Ez a politikai bizalom hiányának és a rendszerváltás utáni politikai instabilitásnak tulajdonítható. Az emberek többsége távol tartotta magát a politikától, azt gyakran

a korrupció és az elit érdekek megtestesítőjének tartották (CSEPELI, 2004). 2008-ban a politika iránti elköteleződés tovább csökkent, ez részben a gazdasági válság társadalmi hatásainak és a polarizáció növekedésének eredménye. 2017-re sem történt jelentős javulás, ami azt jelzi, hogy a politikai intézményekkel szembeni bizalmi válság tovább mélyült.

5. Összegzés

A tanulmány célja az volt, hogy feltárja az 1961–1972 között született generáció értékrendjében végbe menő változásokat a rendszerváltás időszakában és azt követően. Az eredmények alátámasztják az első hipotézist, miszerint a közösségi normák gyengültek és az individualizáció folyamata felgyorsult a vizsgált időszakban. Inglehart (1997, 2005) posztmaterialista elmélete szerint a társadalmi stabilitás és gazdasági jólét az individualista értékek megerősödéséhez vezet, amely a modernizáció és a posztmodernizáció eredménye. Az individualista értékek növekvő dominanciája a piacgazdaság logikájának térnyerésével és a szocialista kollektivistá normák visszaszorulásával magyarázható. A család kiemelt szerepe, ahogyan azt a második hipotézis is előrevetítette, változatlan maradt, tovább erősítve helyét az értékrendben. Ezzel szemben a politika és a vallás jelentősége alacsony szinten stagnált, ami az intézményi bizalommal párhuzamos trendeket tükröz. Az értékrendbeli stabilizációra vonatkozó harmadik hipotézis is igazolható, különösen a munka fontosságának és az étellel való elégedettség növekedésének fényében. Ezek a változások a gazdasági helyzet javulásának és a stabilizációs folyamatoknak tulajdoníthatók. Végül, a negyedik hipotézis, amely az intézményi bizalom újjáépülését feltételezte, csak részben igazolódott. Míg az Európai Unió és az igazságszolgáltatás iránti bizalom javult, más intézmények, különösen az egyház és a szakszervezetek továbbra is alacsony szintű bizalmat élveztek. Összességében a kutatás rávilágított arra, hogy az 1961–1972 között született generáció értékrendje több szempontból is tükrözi a rendszerváltás társadalmi és politikai hatásait, miközben bizonyos aspektusokban (például a család és a munka fontosságában) sajátos dinamikát mutatott.

Irodalom

- Balázs Zoltán (2008). Politikai bizalmi válság. *Politika-tudományi szemle*, XVII (1), pp. 113–129.
- Csákó Mihály (2004). Politikai szocializáció. Ifjúság és politika. *Educatio*, 2004 (4), pp. 535–550.
- Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária és Barna Ildikó (2004). Bizalom és gyanakvás: Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle*, 14 (1), pp. 3–35.
- Furlong, Andy és Cartmel, Fred (2006). *Young people and social change*. McGraw-Hill Education (UK).
- Füstös László és Szokolczai Árpád (1998). Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle*, 9 (3), pp. 54–72.
- Hajdú Gábor (2012). Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In Kovách Imre (szerk.), *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. Argumentum Kiadó.
- Gaszó Ferenc és Laki László (2004). *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest: Napvilág Kiadó Kft.
- Hankiss Elemér (1979). *Társadalmi csapdák*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Hankiss Elemér (1982). *Diagnózisok: A magyar társadalom önismerete*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Hankiss Elemér (1986). *Diagnózisok 2*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Juhász Attila és Molnár Csaba (2018). *Szolidaritás és jóléti sovinizmus a magyar társadalomban*. Budapest: Political Capital.

Források

- Az európai érték kutatás hivatalos honlapja: <https://europeanvaluesstudy.eu/about-evs/history/> Letöltés ideje: 2024.10.06.
- Az 1990 adatfelvétel: EVS European Values Study 1990 Integrated Dataset ZA4460_v3-0-0.sav https://search.gesis.org/research_data/ZA4460 letöltés: 2024.10.06.
- A 2008-as adatfelvétel: European Values Study 2008: Hungary (EVS 2008) ZA4772_v1-1-0.sav https://search.gesis.org/research_data/ZA4772 letöltés: 2024.10.06.
- A 2017-es adatfelvétel: European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017) ZA7500 Data file Version

- Pataki Gyöngyvér (2020). A közéleti részvétel és a felsőoktatás hatása a fiatalok értékrendjére. *Doktori értekezés*. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Ronald Inglehart (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Ronald Inglehart (1998). *Cultural Shifts in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press.
- Ronald Inglehart és Christian Welzel (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press.
- Szarvák Tibor (2022). *Adalékok a társadalmi felzárkózás szociológiájának értelmezéséhez*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Utasi Ágnes (2009). *A közösségi kapcsolatok és a közélet*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Utasi Ágnes (2008). *A társadalmi kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre: Összehasonlítás Európa 24 országában*. Szeged: JATEPress Kiadó.
- Utasi Ágnes (2013). *Szolidaritás-hálók és közélet*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- Valuch Tibor (2020). *A magyar társadalom a 20. század második felében és a 21. század elején*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Valuch Tibor (2024). *Honnan hova? Társadalmi változások Magyarországon a késő kádárizmustól az illiberalizmusig közép-kelet-európai összehasonlításban*. Pécs: Kronosz Könyvkiadó.

- 5.0.0 https://search.gesis.org/research_data/ZA7500?doi=10.4232/1.13897 letöltés: 2024.11.16.
- European Values Study (EVS) (1990). *European Values Study 1990: Technical Report*. European Values Study Group. <https://europeanvaluesstudy.eu>.
- European Values Study (EVS) (2008). *European Values Study 2008: Technical Report*. European Values Study Group. <https://europeanvaluesstudy.eu>.
- European Values Study (EVS) (2017). *European Values Study 2017: Technical Report*. European Values Study Group. <https://europeanvaluesstudy.eu>.

SIPOSNÉ NÁNDORI ESZTER – ZSIDÓ KINGA EMESE

Az életszínvonal alakulása Erdélyben a XXI. század válságai idején – összehasonlítás az anyaországgal

1. Bevezető

Bizonytalanság, váratlan helyzetek, előreláthatatlan események, instabilitás, hiány. Ezekkel a szavakkal jellemezhetjük napjainkat. Joggal lett közhely mára az a tény, hogy az egyetlen dolog, ami állandó az életünkben, az a változás. Mindez a változás és bizonytalanság jelen van úgy személyes, mint társadalmi, gazdasági és politikai életünkben egyaránt. A folyamatos alkalmazkodás, a gyors reagálás, a döntéshozatal nélkülözhetetlen ezekben a helyzetekben. Családi életünk, de a gazdasági társaságok, intézmények és különböző egyéb szervezetek fennmaradása is nagy mértékben függ a gyors és minél jobb, hatékonyabb alkalmazkodástól, vagyis attól, hogy milyen mértékben tudunk reziliensen reagálni a változásokra (SZABÓ 2017).

A szakirodalom joggal tanulmányozza a különböző válságok hatására megjelenő helyzeteket és azok következményeit, hogy minél jobban megismerjük ezek lefolyását, valamint, hogy hasonló helyzetekben minél hatékonyabban és gyorsabban reagálhassanak a gazdasági társaságok, az intézmények és a hatóságok (LAI ET AL., 2022; Fernandez et al., 2022; ZHENG ET AL., 2022; Anghelache et al., 2022).

Az elmúlt két évtizedben Európának, ugyanúgy, mint a világ többi részének, szembe kellett néznie több válsággal is. Ilyen volt például a 2008-as pénzügyi válság, a főleg Európát érintő 2015-ös bevándorlási hullám, és a 2019 decemberében Kinából induló COVID19-világjárvány okozta társadalmi-gazdasági válság.

Cikkünk elsősorban a 2008-as pénzügyi, valamint a COVID19-es egészségügyi válság hatásait tanulmányozza. Kutatásunkban Erdélyt és Magyarországot vizsgáljuk. Ennek a két területi egységnek az összehasonlítása azért fontos és releváns, mert a fejlődésük hasonlóan alakult az 1990-es években, amikor Magyarországon és Romániában is egy kiegyensúlyozatlan, erősen polarizált fejlődés indult meg. (Benedek 2021a). 2020-ra azonban Romániában a hagyományos centrum–periféria térszerkezet átalakult és az erdélyi régiók a GDP-alapú fejlettség tekintetében megelőzték a kelet-magyarországi régiókat (BENEDEK 2021b). Joggal merült fel a kérdés már Benedek (2021b; 2024) kutatásában is, hogy ez a gazdasági fejlődés hogyan jelenik meg az életszínvonal alakulásában. Jelen kutatásunkban erre keressük a választ, valamint arra, hogy az életszínvonal alakulásában milyen szerepet játszottak az elmúlt húsz év válságai.

Tanulmányunk a válságok fogalmi keretének áttekintésével kezdődik, majd áttekintjük Erdély és Magyarország gazdasági és társadalmi helyzetének alakulását. Ezt követően megvizsgáljuk, hogy korábbi kutatások a válságoknak az életszínvonalra gyakorolt hatását vizsgálva milyen eredményre jutottak. Ezek részben európai, részben fejlődő országokra vonatkozó kutatások. Az empirikus elemzés során Erdély és Magyarország vonatkozásában vizsgáljuk meg a válságok idején az életszínvonal alakulását. Végezetül a két vizsgált területi egységre vonatkozó eredmények összehasonlításával következtetéseket fogalmazunk meg.

2. Válságok és azok hatása az életszínvonalra

2.1. Válságok fogalma

A válság fogalmát a szakirodalom legtöbbször az alábbi fogalmakkal azonosítja: bizonytalanság, váratlan-, előreláthatatlan események, instabilitás, stb.

A válság mint fogalom, valamilyen – általában negatív – gazdasági, egészségügyi, politikai vagy oktatási helyzetben bekövetkezett változásra utal (MINATI 2018; KARABAG 2020; SEIDMANN ET AL. 2007) szerint a válságot a zavarral, a diszfunkcionalitással, a rendellenességgel, a bizonytalansággal lehet jellemezni. Ugyancsak a bizonytalansággal, az instabilitással jellemzi a válságokat Veschi (2020) is. A válság egy másik megközelítése a politikai, társadalmi, kulturális és gazdasági környezetre, rendszerre gyakorolt fenyegetettség (SUTHERLAND, 2017), melynek következtében azonnali, sürgős intézkedések bevezetése szükséges (SPECTOR, 2020).

2.2. A válságok hatásainak általános mérése

A különböző válságok (egészségügyi, gazdasági, természeti, terrorizmus stb.) hatásának mérését a szakirodalom úgy gazdasági, mint társadalmi szempontból is értékeli. A válságok gazdaságra mért hatását többnyire a bruttó hazai termék (Gross Domestic Product - GDP) változásával, a gazdasági növekedés, illetve csökkenés révén értékeli (JOHNSON és MUELLER, 2002; MCKIBBIN és SIDORENKO, 2006; VIBOUD ET AL., 2016; WANG és JOLLY, 2004; KEOGH-BROWN és SMITH, 2008), a szociális-társadalmi hatásokat pedig a szegénységgel, a kirekesztettséggel, a háztartások jövedelmi helyzetével, a szociális hálót jellemző mutatókkal (NOVO-CORTI ET AL., 2019; PETRAKOS ET AL., 2023).

A két vizsgált válság között azok életszínvonalra gyakorolt hatását tekintve több eltérést is azonosíthatunk a szakirodalom alapján. Egyrészt a 2008-as globális pénzügyi válságot követően megnőtt a válságok iránti reziliencia, így a járvány okozta válságból való kilábalás gyorsabban bekövetkezhetett (BENCZÜR és KÓNYA 2022). Másrészt a 2008-as válság elsősorban a gazdaságra és a népesség életszínvonalára hatott, miközben a COVID-19 járvány a gazdaságra és a

lakosság szabad mozgására, vagyis a turizmusra fejtett ki hatást. (FEKETE-FABIÁN és JÁNOSI 2022).

2.3. Az életszínvonal dimenziói

Az életszínvonal dimenziói és annak mérése komplex és vitatott téma a szakirodalomban. Mindenki által elfogadott tény és jog az állampolgárok alapvető (méltányos) életszínvonalhoz való joga. Úgy Románia, mint Magyarország Alkotánya elismeri ezt a jogot. Románia Alkotmánya (47. cikkely) előírja, hogy az állam kötelessége biztosítani az állampolgárok számára egy tisztességes, méltányos életszínvonalat, továbbá az állampolgároknak joguk van nyugdíjra, fizetett szülési szabadságra, állami egészségügyi intézményekben nyújtott orvosi segítségre, munkanélküli segélyre és a törvény által biztosított egyéb állami vagy magán társadalombiztosítási formákra. Magyarország Alaptörvényének 19. cikke foglalkozik az alapvető életszínvonal biztosításának a kérdésével: az állam feladata, hogy minden magyar állampolgár számára garantálja az alapvető megélhetési lehetőségeket, például a nyugdíjrendszeren, a betegellátáson és más szociális juttatásokon keresztül.

Ezekből az előírásokból kiindulva az életszínvonal tanulmányozásában egyik legfontosabb szempont a gazdasági, pénzügyi szempont, amit a rendelkezésre álló jövedelemekkel, valamint az egy főre jutó bruttó hazai termék tanulmányozásával lehet vizsgálni (BOLDUREANU ET AL., 2013; IOAN ET AL., 2024).

A Romániai Statisztikai Hivatal a romániai lakosság életszínvonalának tanulmányozására a rendelkezésre álló jövedelmeket, a költségek (fogyasztás) összetételét, valamint a tartós cikkek vásárlását tanulmányozta (Romániai Statisztikai Hivatal kiadványa, 2023).

Az életszínvonal definiálásával nemcsak jogászok, közgazdászok, hanem szociológusok és pszichológusok is foglalkoznak (Birciakova et al., 2015). Már a múlt század elején végeztek kutatásokat az életszínvonal mérésére és definiálására, azonban máig nem létezik egyetlen, mindenki által elfogadott definíciója. Akkor egyesek fogyasztási oldalról, míg mások az elégedettség mértéke felől közelítették meg. Williams (1935) definícióját, miszerint az életszínvonal az ideális fogyasztás szintjét fejezi ki, széles körben fogadták el. Bennett (1937) már felvetette, hogy az életszínvonal

egy komplex fogalom és ezért nehezen számszerűsíthető, de még a XX. század végén is sokan (mint a VILÁGBANK 1996, MICKLEWRIGHT és NAGY 1998) a jövedelmekkel vagy a kiadásokkal mérték azt.

Napjainkra az életszínvonal értelmezése kitágult és monetáris tényezők mellett egyéb tényezőket is figyelembe vesznek a meghatározásakor. A Cambridge angol szótár (2021) szerint az életszínvonal a jövedelemnek, a komfortfokozatnak és az elérhető szolgáltatásoknak a szintje, ami általában a társadalomra vagy egy földrajzi helyre vonatkozik, nem pedig egyénekre. Általában olyan gazdasági, társadalmi, politikai és környezeti tényezők határozzák meg, amelyek az egyének számára külső adottságként jelennek meg.

Az életszínvonal legáltalánosabban elfogadott indikátora az egy főre jutó GDP. Számos közgazdász tekinti ennek növelését a legfontosabb célnak, míg mások (mint KRUGMAN és WELLS 2012) úgy vélekednek, hogy ennek növelése nem lehet a politikai döntések alapja, mivel nem a jólétet méri. Bár a GDP jól méri a termelékenységet, az életszínvonalat ezen kívül más tényezők is befolyásolják.

Az életszínvonal vizsgálatánál a kutatók számos más összetevőt figyelembe vesznek, elsősorban környezeti és társadalmi indikátorokat (BIRCIAKOVA ET AL., 2015). Corlett et al. (2018) az életszínvonal vizsgálatokor a jövedelemszintet, az inflációt, a jövedelmek elosztását, az egyenlőtlenségek alakulását, a foglalkoztatás és a népesedés alakulását, a lakhatási körülményeket veszik figyelembe. Birciakova et al. (2015) pedig a népességszámot, a népsűrűséget, az egészségügyet és az oktatási kiadásokat. Paraşciuc és Movilă (2019) a Moldovai Köztársaság népességének életszínvonalának tanulmányozásához a következő mutatószámokat használták: rendelkezésre álló jövedelmek, háztartások fogyasztása, lakhatási feltételek, munkakörülmények, népesség iskolázottsági szintje, valamint egészségügyi állapot. Ezeket a mutatókat, változásuk, illetve összetételük alapján elemezték. Megszületett egy Kárpát-medencei összehasonlító vizsgálatra alkalmas életminőség-konceptió is (CSATA ET AL., 2021).

2.4. A válságok hatása az életszínvonalra

A 2008-as pénzügyi válság hatásait számos kutató vizsgálta. Holtmann (2018) a válság életszínvonalra

gyakorolt hatásának elemzésekor az életszínvonalat az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson számított GDP-vel mérte. Patxot et al. (2015) hasonló tárgyú kutatásukban a fogyasztás és a munkajövedelem közötti különbséget használták az életszínvonal alakulásának mérésére.

A COVID19-járványnak a jövedelemszintre és a jólétre gyakorolt hatásáról széleskörű szakirodalom áll rendelkezésre (például BIDZAN-BLUMA ET AL., 2020; VAN DER WEELE ET AL., 2021; STEIBER ET AL., 2022; prognózisként: NSKI, 2020), azonban az életszínvonalra gyakorolt hatását kevesen kutatták. EGGER ET AL. (2021) alacsony és közepes jövedelmű országokat vizsgálva egy 30.000 fős véletlen mintát vettek és a felmérésben résztvevőket telefonon kérdezték meg. Kutatásukban az életszínvonalnak az alábbi dimenzióit vizsgálták: jövedelemszint, foglalkoztatás, piacokhoz való hozzáférés, egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés, alultápláltság, szociális segélyekre való jogosultság. GREY ET AL. (2020) ezzel szemben az életszínvonalat szubjektíven értelmezték és primer adatgyűjtésük során a mintába került személyektől azt kérdezték, hogy hogyan változott a válság kezdete óta az életszínvonaluk. Négyféle válaszlehetőség közül választhattak (sokat romlott, valamelyest romlott, változatlan maradt, jobb lett).

Számtalan kutatás foglalkozott a 2008-ban kirobbant gazdasági válságnak a munkaerőpiacra gyakorolt hatásával. Somarriba Arechavala (2015) az Európai Unió országait vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a legtöbb tagországban szignifikánsan csökkent a foglalkoztatás szintje. Kutatását 2007-re és 2011-re vonatkozó Eurostat adatok felhasználásával végezte. Motellón és López-Bazo (2015) hasonló kutatást végeztek Spanyolországban a Spanish Labor Force Survey 2008-as, 2009-es és 2012-es adatainak felhasználásával. Egger et al. (2021) alacsony és közepes jövedelmű országokban vizsgálták ezt a hatást és a foglalkoztatási szint csökkenését tapasztalták a járvány űidején. Marcuta et al. (2013) Románia munkaerőpiacát vizsgálva arra a megállapításra jutottak, hogy Romániában a foglalkoztatási ráta még az uniós átlagnál is nagyobb mértékben esett vissza. 2010-ben különösen alacsony foglalkoztatási rátát regisztráltak a nők és az idősek körében.

A pandémia negatív munkaerőpiaci hatását szintén számos kutatás feltárta. Cristescu és Mercan (2021)

részletes tanulmányt készített a COVID19 egészségügyi válság romániai munkaerőre és életszínvonalra gyakorolt hatásáról. A járvány megfékezésére hozott intézkedések (mint például a szállodai szolgáltatások 100%-os beszüntetése, az autógyártási-, és szállítmányozási tevékenységek ideiglenes szüneteltetése, ami technikai munkanélküliséghez vezetett, (ELGIN, BASBUG és YALAMAN, 2020) közvetlen hatást gyakoroltak a munkaerőre, pontosabban kereset- és jövedelemkiesést okozva negatívan befolyásolták az életszínvonal alakulását. Cristescu és Mercan (2021) a válságok életszínvonalra gyakorolt hatásainak vizsgálatára a következő mutatókat használták: egy főre eső átlagos nettó fizetés (illetve ennek százalékos változása), a háztartások havi kiadásai (költségei), és a munkanélküliek száma. Kutatásunk másik vizsgált országában, Magyarországon mindkét válság rontotta a foglalkoztatási mutatókat, azonban Benczúr – Kónya (2022) megállapításaival összhangban Fekete-Fábián és Jánosi (2022) is úgy találta, hogy a 2008-as válság munkaerőpiaci hatása mértékében és időszakában is jelentősebb volt, mint a COVID-járvány hatása.

A válságok a szegénységre is jelentős hatást gyakorolnak, ugyanis az életszínvonal visszaesése a leginkább sérülékeny rétegek körében volt a legjelentősebb. Habib et al. (2010) a 2008-ban kezdődött válság hatásait tanulmányozta néhány olyan fejlődő országban, mint Banglades, Mexikó és a Fülöp-szigetek. Arra a következtetésre jutottak, hogy a gazdasági válság nemcsak a szegények arányát, hanem a szegénység mélységét is szignifikánsan megnövelte. Hasonló vizsgálatokat folytatott Duiella és Turrini (2014) az Európai Unió országaiban. Megállapították, hogy a relatív szegénység kevésbé függ a gazdaság ingadozásaitól, azt inkább az egyenlőtlenségek alakulása befolyásolja. Petrakos et al. (2023) Görögországban vizsgálta nemcsak a 2008-as gazdasági válságnak, hanem a COVID19-járványnak is a hatását a szegénység alakulására. Kutatásukban arra a következtetésre jutottak, hogy a válságok éveiben az egyenlőtlenség és a relatív szegénység emelkedett. A szegénység mérésére Anghelache és társai (2006), a szegénységi küszöb mérőszámait használja: szegénységi ráta (ami a szegénység küszöbén élők száma és a népesség számának aránya), jövedelemhiány (azon, összeg ami hiányzik a szegénységi küszöb eléréséhez), szegénység mélysége, szegénységi súlyosság, SEN index

(szegénységi ráta, jövedelem hiány index és GINI együttható alapján meghatározva) valamint többdimenziós elemzés esetére a „Totally Fuzzy and Relative” módszert ajánlja.

A válságok az egészségi állapotra is kihatnak. Különösen igaz ez a járványok okozta válságokra. Ebben a tekintetben is megfigyelhető, hogy a hatás mértéke nem azonos a társadalom különböző rétegeire. Az alacsonyabb jövedelmű népesség ugyanis jobban ki van téve a megfertőződés kockázatának és a súlyosabb szövődmények veszélyének. Ennek okát Whitehead et al. (2021) abban látták, hogy a szegényebb rétegek által végzett fizikai munkát sok esetben a karantén idején sem lehetett otthonról végezni, valamint már a járvány előtt is jellemzően több betegségben szenvedő szegényebb rétegek-nél nagyobb a valószínűsége komolyabb szövődmények kialakulásának.

3. Erdély és Magyarország gazdasági és társadalmi helyzetének bemutatása

3.1. Általános történelmi, földrajzi, gazdasági és társadalmi jellemzők

Erdély és Magyarország a közép-kelet-európai térségben helyezkedik el, nagyságukat és népességüket tekintve hasonló helyzetet mutatnak. Erdély Románia egyik fontos régiója, szomszédos Magyarország keleti részével.

Történelmileg szoros kapcsolat fűzi Erdélyt Magyarországhoz: a 11–16 században Erdély a Magyar Királyság része volt, majd 1541–1690 között önálló fejedelemség, 1867-ig a Habsburg-birodalom része, majd a kiegyezés után Erdély teljes mértékben Magyarország részévé vált. Az első világháború után Erdély Románia részévé lett, amit egy rövid ideig tartó visszacsatolás követett 1940-ben, de a második világháború végére ismét Romániához csatolták. Demokratikus ország, térség mindkét általunk vizsgált terület. A második világháború után szovjet befolyás alá kerültek, de az 1989–1990-es években megszületett rendszerváltás véget vetett a kommunizmusnak.

Míg Magyarország fejlettebb ipari és gazdasági bázissal rendelkezik, Erdély a mezőgazdaság és bányászat

terén erősebb, de az etnikai sokszínűség és az alacsonyabb jövedelmek is különbségeket eredményeznek. Turizmus szempontjából úgy Erdély, mint Magyarország vonzó és látogatott célpont.

Mindketten az Európai Unió tagjai (Erdély, Románia által), Magyarország 2004. május 1-jén, míg Románia (tehát Erdély is) 2007. január 1-jén csatlakozott. Közös problémát jelentett, és pillanatnyilag is jelent a szabad munkaerőáramlás lehetősége révén a munkaerő kivándorlása más uniós országokba.

3.2. Erdély és Magyarország gazdasági és társadalmi helyzete napjainkban

Erdély területe 103 600 km², népessége kb. 6,5 millió fő, Magyarország földrajzi területe 93 000 km², népessége 9,5 millió fő. Földrajzi szempontból Erdély Románia nyugati-középső részén terül el, 3 régiót (Északnyugati régió, Közép régió, Nyugati régió), illetve 16 megyét foglal magában (Krassó-Szörény, Temes, Hunyad, Arad megye a Nyugat-romániai régióban; Beszterce-Naszód, Bihar, Kolozs, Máramaros, Szatmár, Szilágy megye az Észak-nyugati régióban; Brassó, Fehér, Hargita, Kovászna, Maros és Szeben megye a Közép régióban).

Az erdélyi egy főre jutó GDP értéke 12.600 euró (2021), míg a magyarországi egy főre jutó GDP értéke 15.800 euró volt (ugyancsak 2021-ben).¹

A mutató alakulása az elmúlt 20 évben (1. ábra, lásd következő oldal) hasonló tendenciát mutat (ami igazodik az uniós átlaghoz is): folyamatos növekedés egy kis visszaeséssel úgy a 2008-as pénzügyi válság, mint a 2020-as egészségügyi válság idején. Az európai uniós átlaghoz képest úgy Erdély, mint Magyarország is jelentősen alacsonyabb egy főre jutó GDP-vel rendelkezik, Erdély Magyarországhoz képest is kisebb értékeket mutat.

Egy 2018-as nagymintás összehasonlító társadalomtudományi felmérés szerint a legmagasabb értéket a magyarországi személyi és háztartási jövedelmek mutatták, és ezt követték a romániai átlagértékek, majd az erdélyi magyarság értékei (CSATA ET AL., 2021). Korábbi nagymintás társadalomtudományi felmérések eredményeivel összevetve a 2010-es években csökkent

¹ Eurostat 2021. <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/S00005/default/table>

a különbség a két ország jövedelmi értékei között, valamint az erdélyi magyar és a magyarországi értékek között (PÉTI ET AL., 2021). Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az erdélyi magyarság jövedelmi tendenciái nem feltétlen egyeznek meg az erdélyi népességmintával, kimutatható a lemaradás (CSATA ET AL., 2020).

Népesség tekintetében, mindkét térségben jelentős változások következtek be az elmúlt két évtized alatt (2. ábra, lásd következő oldal): Erdély összlakossága 7 221 733 főről (2002) lecsökkent 6 461 781 főre (2021), ami több mint 10%-os csökkenést jelent, hasonlóképpen Magyarországon is, ahol a 2001-es 10 198 315 fős lakosság 2022-re lecsökkent 9 603 634 főre (majdnem 6%-os csökkenés).

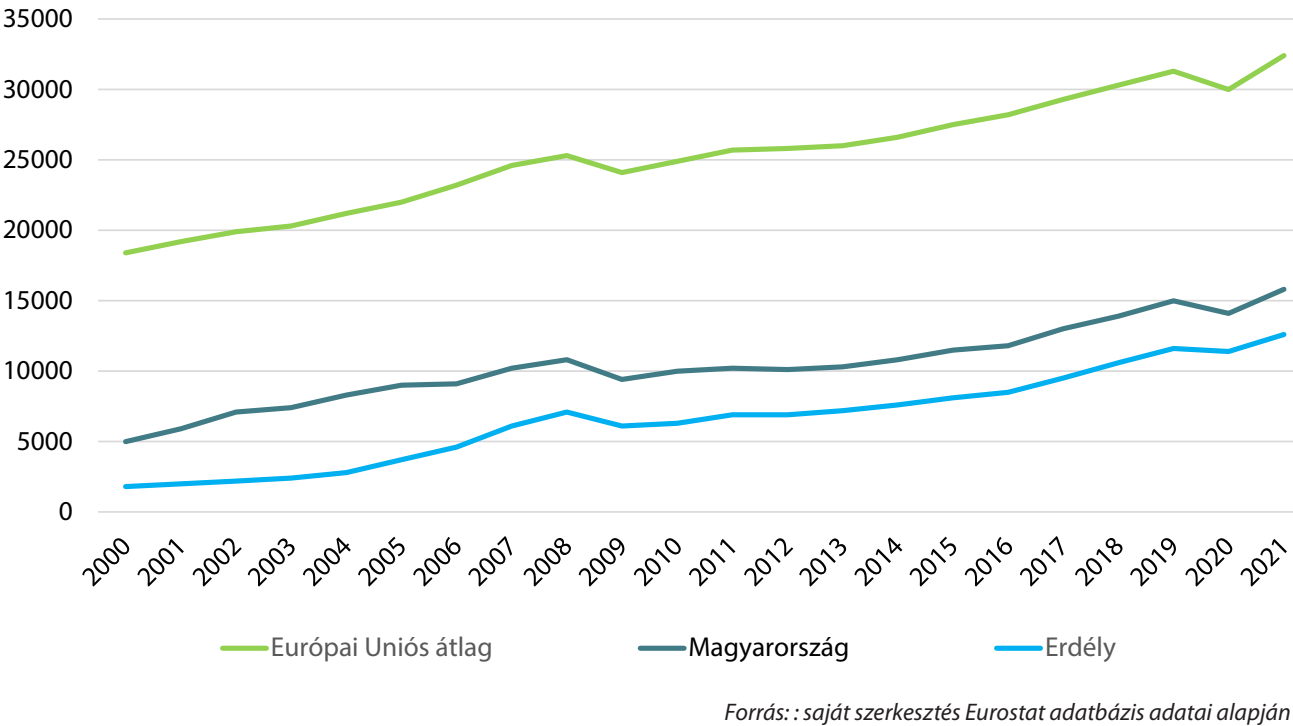
4. Alkalmazott módszertan

Mivel a legtöbb életszínvonalat elemző kutató (lásd HOLTMANN 2018, BOLDUREANU ET AL., 2013; IOAN ET AL., 2024, KRUGMAN és WELLS 2012) vizsgálja az egy főre jutó GDP-t, így ezt a dimenziót mi is figyelembe vesszük a számításaink során. Az életszínvonal többi dimenziójának meghatározásához Egger et al. (2021) kutatását vesszük alapul, adaptálva a kutatásukban használt indikátorokat az általunk vizsgált fejlett országokra. A kutatásukban szereplő jövedelemszint-indikátort mi is vizsgáljuk. A foglalkoztatási helyzetet a munkanélküliségi rátával jellemezzük. Az általuk alkalmazott alultápláltság és szociális segélyekre való jogosultság indikátorok a szegénység mérőszámai. Az általunk vizsgált országokban a szegénység mérésére leginkább az AROPE (At Risk Of Poverty or Social Exclusion), a szegénységi ráta és az egyenlőtlenség mérőszámaként az S80/S20 indikátorokat használják, így mi is ezeket alkalmazzuk. Az AROPE mutató alanyai azon személyek, akik az alábbi helyzetek valamelyikében vannak:

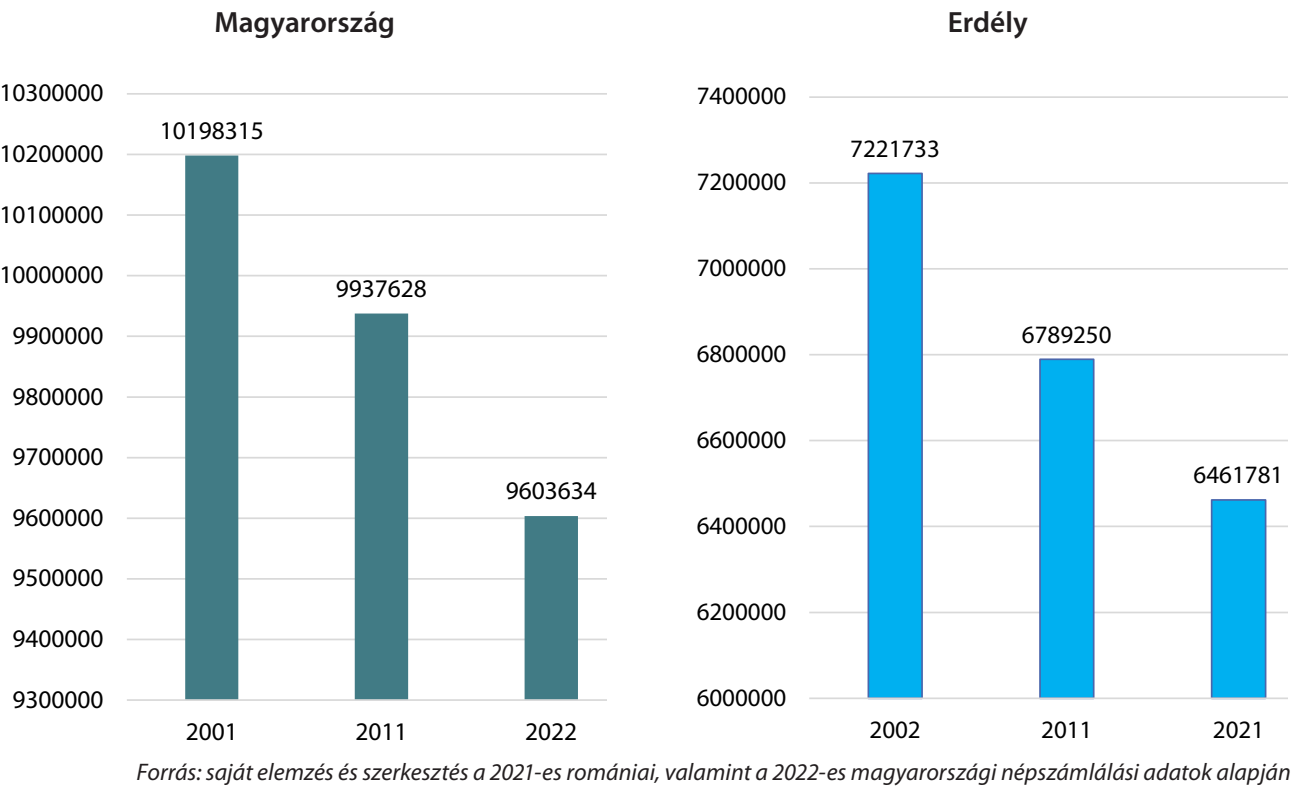
1. a szegénységi küszöb alatti jövedelemmel rendelkeznek,
2. súlyos anyagi és szociális nélkülözésben élnek,
3. nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban élnek.

A jövedelmi ötödök aránya mutató (S80-S20) a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségének egyik legjellemzőbb mutatója, megadja az ekvivalens jövedelmek eloszlásában a felső és az alsó jövedelmi ötöd

1. ábra:
Az egy főre jutó GDP (Euró)

2. ábra:
Erdély és Magyarország népességének alakulása az elmúlt 20 évben

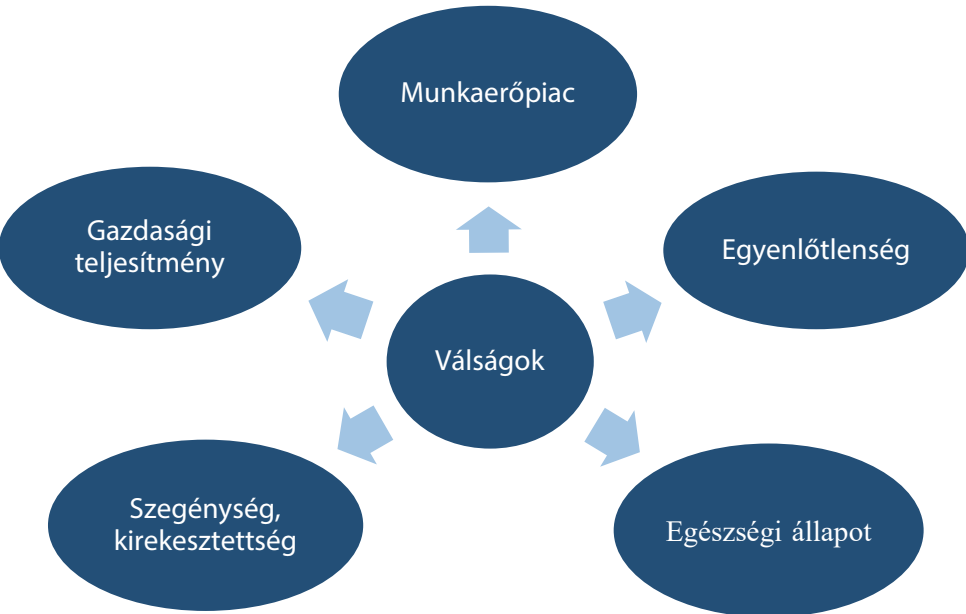
jövedelmeinek hányadosát (KSH). A magasabb érték nagyobb egyenlőtlenséget jelez.

Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés helyett mi a százezer lakosra jutó kórházi ágyak számát és a gyermekhalandóság arányát használjuk az egészségügyi helyzet leírására. Az életszínvonalnak az általunk felhasznált és vizsgált dimenzióit a 3. ábra foglalja össze.

Erdély és Magyarország összehasonlítását szekunder adatok statisztikai elemzésével végezzük. A válságok idején az életszínvonal alakulásának vizsgálatához az életszínvonal dimenzióit leíró indikátorokat az adatok forrásaival együtt az 1. táblázat tartalmazza.

Az elemzéshez felhasználtuk az Eurostat, a Központi Statisztikai Hivatal, valamint a National Institute of

3. ábra:
A válságok hatása az életszínvonal komponenseire

Forrás: saját szerkesztés

1. táblázat:
Az életszínvonal dimenzióit leíró indikátorok és az adatok forrása

Sorszám	Életszínvonal dimenziója	Alkalmazott indikátor	Adatok forrása
1.	Jövedelem	Egy főre jutó átlagos havi jövedelem	Romániai és Magyarországi Statisztikai Hivatal
2.	Gazdasági teljesítmény	Egy főre jutó GDP	Eurostat
3.	Szegénység, kirekesztettség, egyenlőtlenség	AROPE Szegénységi ráta Jövedelmi ötödök aránya (S80/S20)	Romániai és Magyarországi Statisztikai Hivatal
4.	Munkaerőpiac	Munkanélküliségi ráta	Romániai és Magyarországi Statisztikai Hivatal
5.	Egészségi állapot	Százezer lakosra jutó kórházi ágyak száma Gyermekehalandóság	Eurostat

Forrás: Eurostat alapján a szerző saját szerkesztése

Statistics of Romania (NISR) adatait. Az életszínvonal dimenzióit leíró legtöbb adat regionális (NUTS 2-es) szinten érhető el. Ezek esetében a statisztikai összehasonlításhoz nem áll rendelkezésre elegendő adat (mivel Magyarországon csupán nyolc NUTS2-es régió található), ezért itt a leíró statisztika eszközeivel hasonlítottuk össze a két vizsgált területi egységet.

Az egy főre jutó GDP esetén megyei (NUTS 3-as szintű) adatok is rendelkezésre állnak. Ez esetben lehetőség van Erdély és Magyarország összehasonlítására statisztikai módszerekkel. Ehhez F próbát (a szórások összehasonlítására) és t próbát (az átlagok összehasonlítására) használtunk. Mivel az ilyen próbák esetén fontos a megfelelő elemszám, mindenképp szükség van megyei szintű adatokra ahhoz, hogy a statisztikai összehasonlíthatóság biztosított legyen.

5. A válságok hatása az életszínvonalra Erdélyben és Magyarországon – elemzés

5.1. Jövedelmek alakulása a válságok idején

A válságok közvetlen hatást gyakorolnak a jövedelmek szintjére, és ezáltal az életszínvonalra is. Tanul-

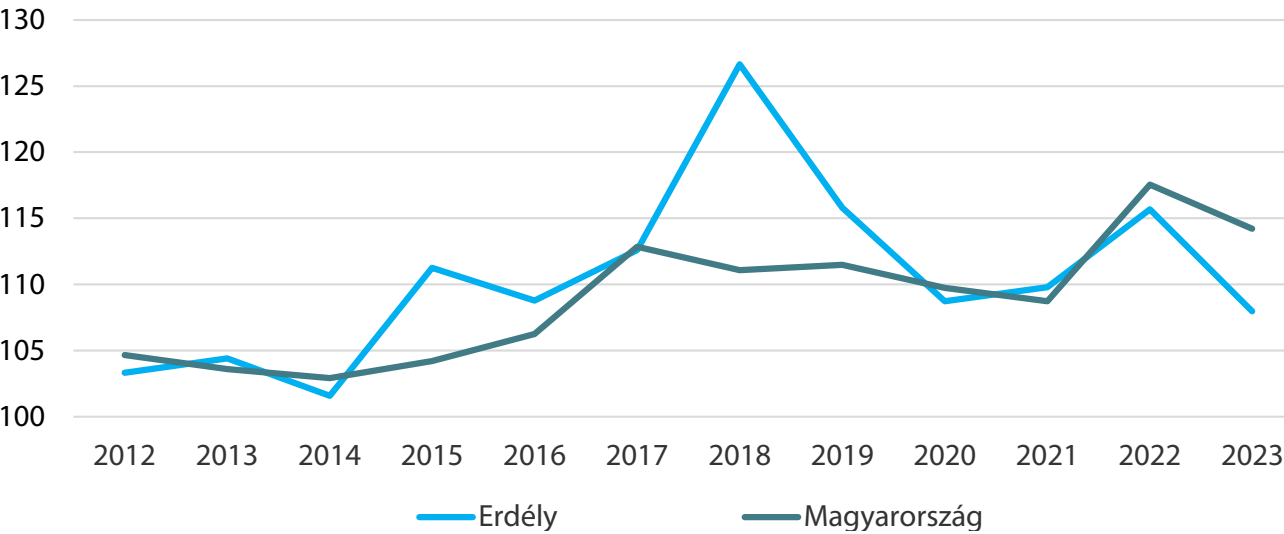
mányunkban az egy főre jutó havi átlagos bruttó jövedelmek relatív változását vizsgáltuk (4. ábra).

Sajnos erdélyi adatok nem álltak rendelkezésünkre a korábbi évekre, így a jövedelmek alakulását csak a 2011–2023-as időszakra tudtuk vizsgálni. A fenti ábra jól szemlélteti a két térség közötti különbségeket és hasonlóságokat, valamint az egészségügyi járvány hatását is: Erdélyben a jövedelmek alakulása nagyon nagy és gyakori kilengést mutat, míg Magyarországon stabilabb, kevesebb kilengéssel járó változásokat látunk. 2020-ban és 2021-ben mélyponton volt mindkét térségben az egy főre jutó jövedelemnövekedés szintje, ami egyértelműen az egészségügyi válság hatása. 2022-re a jövedelmek emelkedtek 2021-hez képest, de 2023-ban újra negatív változást tapasztalunk.

5.2. Gazdasági teljesítmény alakulása a válságok időszakában

Az egy főre jutó GDP a vizsgált időszakban Magyarországon jelentős mértékben meghaladta az erdélyi adatot. Az ezredfordulón még közel háromszor akkora volt Magyarországon az egy főre eső gazdasági teljesítmény (5000 euró/fő), mint Erdélyben (1713 euró/fő). Bár 2020-ra a két területi egység közötti különbség

4. ábra:
Egy főre jutó havi átlagos bruttó jövedelem változása (előző évhez képest)

Forrás: saját számolás és szerkesztés a romániai és a magyarországi statisztikai hivatalok adatai alapján

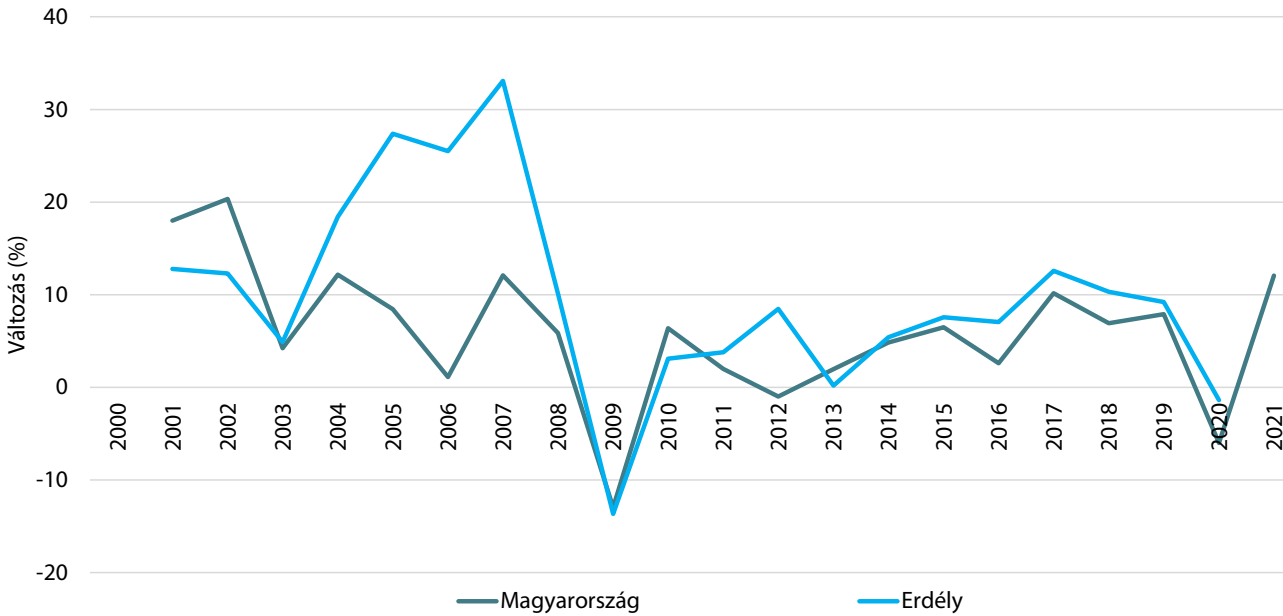
lecsökkent (Magyarországon 14 100 euró/fő, míg Erdélyben 10 294 euró/fő), Magyarország fejlettségi előnye vitathatatlan (1. ábra).

Az 5. ábrán látható, hogy mindkét vizsgált válság jelentős visszaesést eredményezett a gazdasági teljesítményben Erdélyben és Magyarországon is. A 2008-as válság előtt Erdélyben gyorsabb gazdasági növekedésnek lehettünk szemtanúi: 2004 és 2007 között az egy főre jutó növekedés mértéke 20% fölötti volt, míg Magyarország esetében 1–11% között ingadozott. A 2008-as válság azonban mindkét területi egységnél

10%-nál nagyobb visszaesést eredményezett 2009-ben. Ezt követően a válságból való kilábalás Erdélyben és Magyarországon nem ugyanolyan ütemben zajlott. Annak feltérképezésére, hogy volt-e szignifikáns eltérés a két területi egység között, F és t próbákat végeztünk (2. táblázat).

2010-ben a t próba szignifikanciája 0,05 alatti, ami azt jelenti, hogy Magyarországon szignifikánsan nagyobb volt a gazdasági növekedés, mint Erdélyben, vagyis a válságból való kilábalás itt hamarabb elkezdődött.

5. ábra:
Egy főre jutó GDP változása Erdélyben és Magyarországon 2000–2021

Forrás: saját szerkesztés Eurostat adatok alapján

2. táblázat:
Az életszínvonal dimenzióit leíró indikátorok és az adatok forrása

	2008-as pénzügyi válság hatása				COVID-19 hatása
	2008	2009	2010	2011	2020
t próba	-3,297	-0,579	3,254	-0,169	-4,267
t szignifikanciája	0,002	0,567	0,003	0,867	0,000
Magyarországi átlag	5,510	-14,170	6,840	3,390	-5,440
Erdélyi átlag	9,970	-13,520	2,590	3,600	-1,290

Forrás: saját számítás

A Covid19-járvány okozta gazdasági sokk vizsgálata csak 2020-as adatokkal lehetséges, mivel 2021-re már a romániai megyékre nem állnak rendelkezésre GDP-adatok. A 2020-as összehasonlítás (2. táblázat) azt mutatja, hogy a két vizsgált területi egység közötti különbség szignifikáns (mivel a t-próba szignifikanciája 0,000). Magyarországon tehát átlagosan szignifikánsan nagyobb volt a gazdasági visszaesés (5,44%), mint Erdélyben (1,29%).

5.3. A válságok hatása a szegénységre, a kirekesztettségre és az egyenlőtlenségekre

A szegénység és kirekesztettség vizsgálatára úgy Erdély, mint Magyarország esetében az AROPE, a szegénységi ráta és jövedelmi ötödök aránya mutatószámokat vizsgáltuk.

Ezeket figyelembe véve, illetve a romániai, valamint magyar statisztikai hivatalok által szolgáltatott adatok alapján a szegénység és kirekesztettség Erdélyben és Magyarországon a 6. ábra szerint alakult a 2015–2021 időszakban (mindkét statisztikai hivatal, valamint az

Eurostat adatokat is csak 2015-ig visszamenőleg számolták újra az új számítási módszerrel):

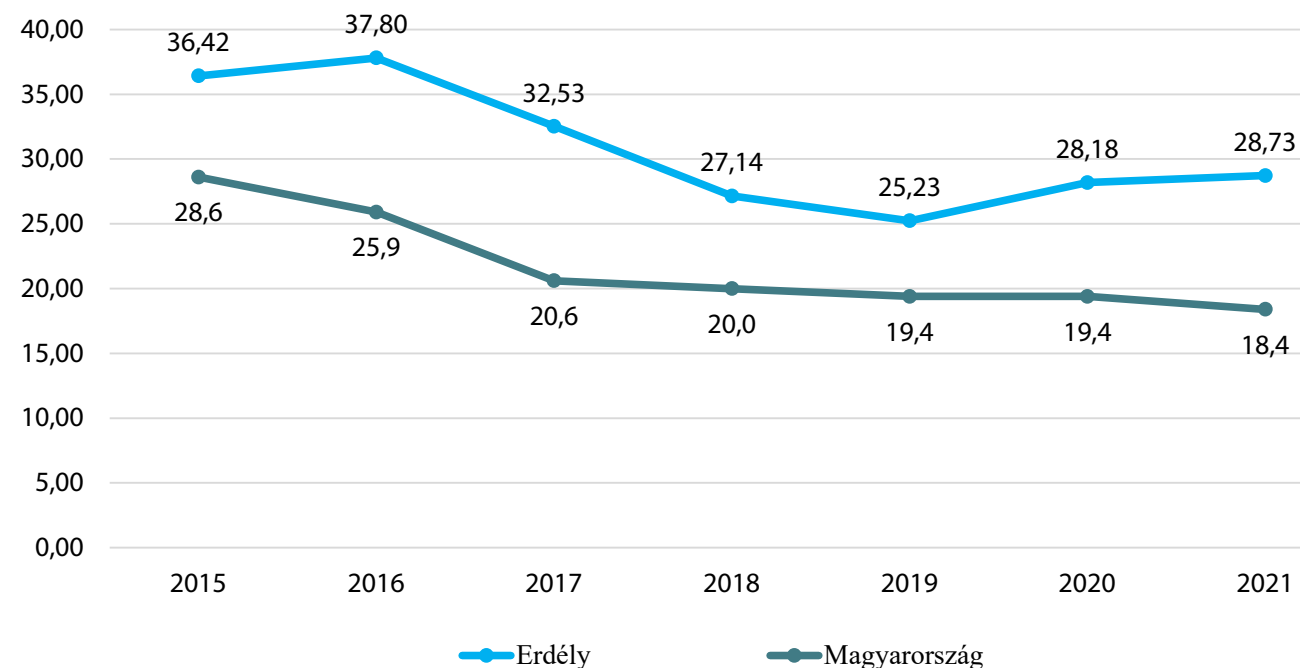
Sajnos az adatok súlyos szegénységi és kirekesztettségi helyzetre utalnak mindkét területen. Erdélyben a helyzet sokkal súlyosabb, mint Magyarországon a lakosság sokkal nagyobb része él szegénységben (közel 30%-a a 2021-es adatok szerint), illetve addig ameddig Magyarország esetében a helyzet lassú, de folyamatos javulást mutat, addig Erdély esetében a 2016–2019-es javulási időszakot újabb romlási időszak követ.

Az Európai Unió 2021-es átlagos 21,7%-os AROPE értékéhez viszonyítva (Eurostat adatbázis), Magyarország helyzete jónak mondható, ugyanakkor Erdély esetében a mutató számottevően meghaladja az uniós országok átlagát. Románia szinten a mutató 2021-es értékéhez, 34,4%-hoz képest (Eurostat adatbázis) viszont jelentősen alacsonyabb, ez a jobb, fejlettebb gazdasági helyzetnek köszönhető.

A szegénységi arány alakulása (7. ábra) is a fenti helyzetet támasztja alá: Erdély súlyosabb szegénységi problémákkal küzd, mint Magyarország: addig, ameddig a szegénységi arány Magyarországon kb. 12–15%

6. ábra:

AROE-mutató alakulása Erdélyben és Magyarországon 2015–2021 között (%)

Forrás: saját szerkesztés Eurostat adatok alapján

között mozog a vizsgált időszakban, Erdélyben ez az arány 16–22% között változik. Érdekes Erdélyben a régiók közötti jelentős különbségekre is figyelni: az Észak-Nyugati és Közép Régió nem mutat nagy fluktuációkat, míg a Nyugati Régió esetében a 2012–2016-os időszak nagyon magas szegénységi arányt mutat, úgy, hogy 2007-ben a legalacsonyabb szegénységi aránnyal rendelkezett.

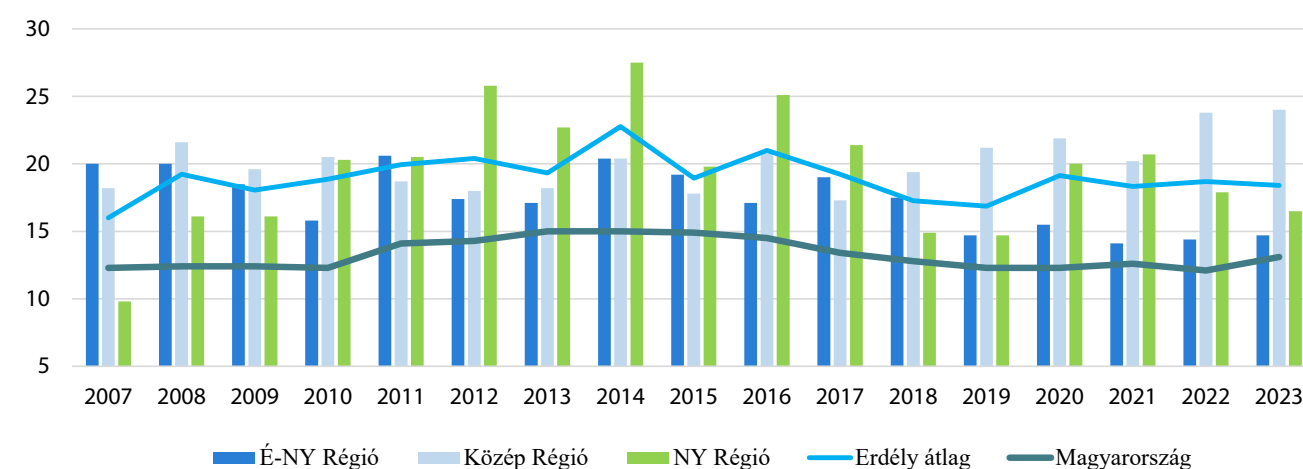
Érdekes módon a 2008-as pénzügyi válság, illetve a 2020-as egészségügyi válság időszaka alatt nem észlelhető számottevően súlyosabb szegénységi helyzet más

időszakokhoz képest, ezektől függetlenül kiemelkedő viszont a 2012–2016-os időszak Erdélyben (itt is igazán a Nyugati Régió).

Egyenlőtlenség tekintetében is Erdély nehezebb helyzetben van mint Magyarország (8. ábra). Érdekes megemlíteni Erdély esetében a már több mutató által is jelzett 2014–2015-ös mélypontot, valamint azt a tényt, hogy 2023-ra a mutató értéke Erdélyre és Magyarországra nagyon közeli lett. Az egyenlőtlenség sokat csökkent Erdélyben 2021 után és valamennyit súlyosbodott Magyarországon ebben az időszakban.

7. ábra:

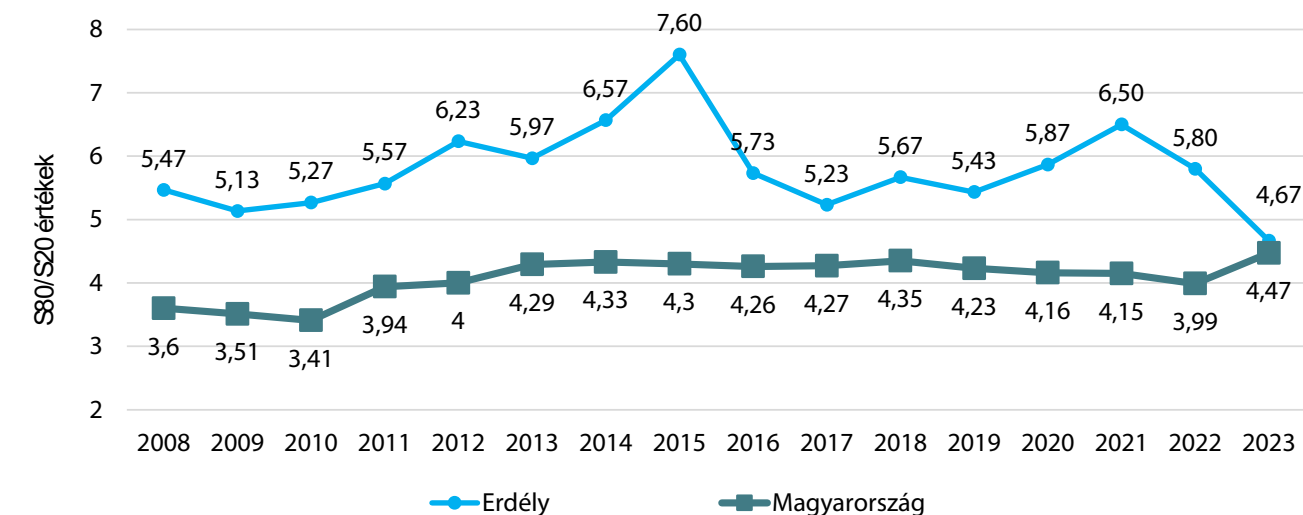
Szegénységi arány Erdélyben és Magyarországon (%)

Forrás: saját szerkesztés a Romániai és a Magyarországi statisztikai hivatalok adatai alapján

8. ábra:

Jövedelmi ötödök aránya Erdélyben és Magyarországon

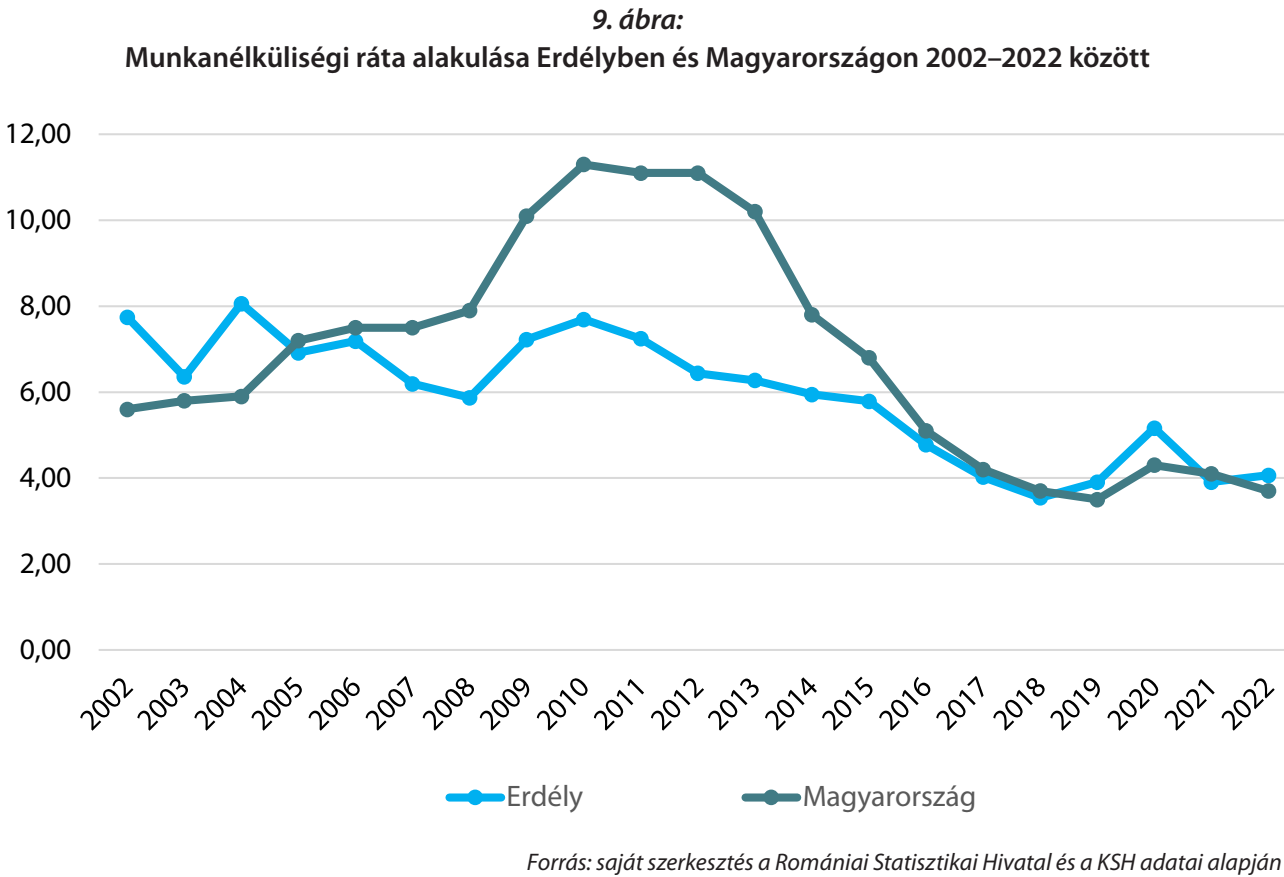

Forrás: saját szerkesztés Eurostat adatok alapján

5.4. A válságok hatása a munkaerőpiacra

A válságok közvetlen hatást gyakorolnak a munkaerőpiacra is, ilyen tekintetben az egyik legfontosabb mutató a munkanélküliségi ráta. Az alábbi ábra (9. ábra) 20 éves időszakra (2002–2022) mutatja Erdély, valamint Magyarország munkanélküliségi rátájának alakulását.

Amint a 9. ábra egyértelműen mutatja, úgy a 2009–2011-es pénzügyi-, mint a 2020-as egészségügyi válság is negatívan hatott a munkaerőpiacra: úgy Erdélyben, mint Magyarországon is jelentősen megemelkedett a munkanélküliség (Magyarországon sokkal jobban). A pénzügyi válság után mindkét vizsgált területi egységben a helyzet kedvezően alakult: a munkanélküliség beesett 4% alá, ami helyrejött az egészségügyi válság után is. Egyes vélemények szerint a Magyarországon 2009–2011-es időszakban észlelt sokkal jelentősebb munkanélküliségirata-növekedés (Erdélyhez képest) annak is köszönhető, hogy a lakosság kevésbé mobilis, mint Erdélyben. Erdélyben a lakosság könnyebben változtat, keres megfelelő vagy jobb életteret mint Magyarországon.

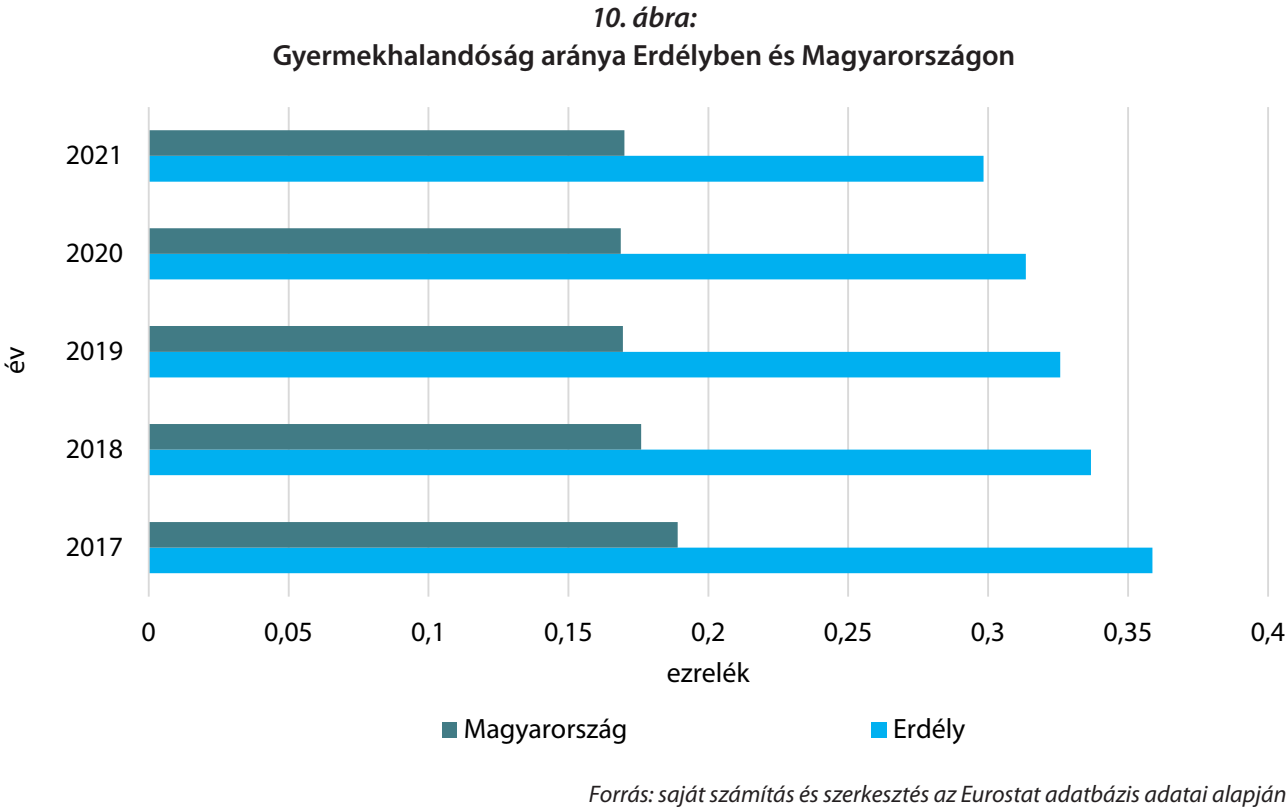
Kórházi ágyak száma tekintetében a mutató 100 000 lakosra vetítve mutatja a rendelkezésre álló ágyak számát, ami az egészségügyi infrastruktúra fejlettségére utal (3. táblázat).

Addig, ameddig a vizsgált időszak első éveiben nem észlelhető számottevő különbség a két térség között, a 2020-as években már jelentősen megnőtt a különbség Erdély és Magyarország lakosságának rendelkezésére álló kórházi ágyainak számában: 2013-ban a rendelkezésre álló kórházi ágyak száma szinte egyforma volt (Erdélyben 709, Magyarországon 703 ágy), ami idővel pozitívan változott Erdély esetében (megnőtt 766-ra) és negatívan Magyarország esetében (665 ágy

2022-ban). Ezt a változást mutatjuka 11. ábrán (lásd következő oldal):

Ahogy az abszolút értékekből is látható volt, Erdély esetében a változás folyamatos ágyszám-növekedést eredményezett, Magyarország esetében viszont visszaesett a rendelkezésre álló ágyak száma (kivételt képez a 2021-es év). Kiemelkedő a 2020-as több mint 2%-os ágyszám-csökkenés, ami negatív hatást gyakorolhatott a COVID19 megbetegedések kezelésében is.

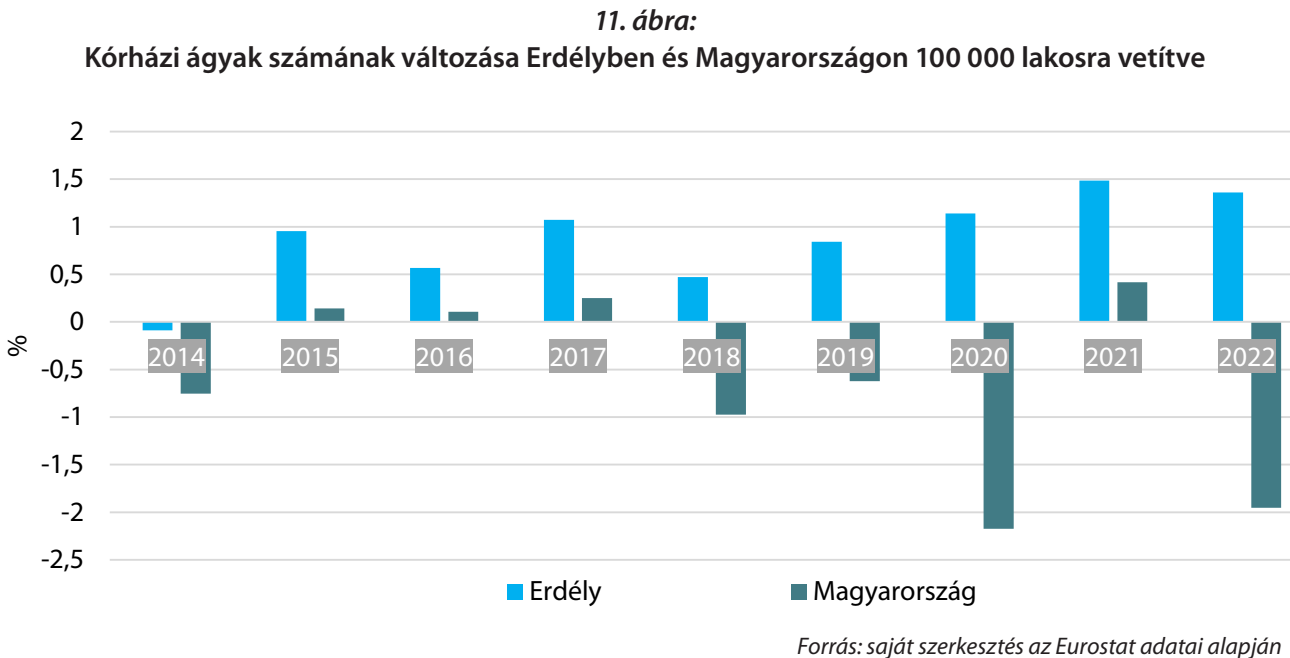
Érdekes helyzetet fest a fenti két mutató: Magyarországon kedvezőbb a gyermekhalandóság mértéke mint Erdélyben, de kevesebb a rendelkezésre álló ágy. Ez az ellentét hatékonyabb egészségügyi ellátásra utalhat.

3. táblázat:
Kórházi ágyak száma 100 000 lakosra vetítve

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Erdély	709,56	708,92	715,69	719,74	727,47	730,89	737,05	745,45	756,52	766,81
Magyarország	703,73	698,43	699,41	700,15	701,90	695,07	690,75	675,74	678,56	665,32

Forrás: Saját szerkesztés Eurostat adatbázis adatai alapján

5.6. A COVID-19 egészségügyi válság népeségre gyakorolt hatása – fertőzöttségi és elhalálozási mutatók

A válságok egészségügyi hatását elsősorban a COVID19-világjárvány esetén érdemes vizsgálni, hiszen az egészségügyi hatás ez esetben volt a legjelentősebb.

A nemzetközi példákban megfelelően úgy Erdélyben, mint Magyarországon is, különböző közvetlen és megelőző intézkedésekkel próbálták a hatóságok a járvány hatásait csökkenteni: arcmaszk kötelező viselése, kijárási tilalom, tömeges rendezvények ideiglenes beszüntetése, sok tevékenység online környezetbe való helyezése, oltásra való buzdítás stb.

Erdélyt, ugyanúgy, mint Magyarországot is, jelentősen és minden tekintetben megviselte a világjárvány. A számokban mérhető hatásokat nézve (fertőzöttek száma, elhalálozások száma), már ezek is önmagukban rettenetesek, de ezekhez még hozzáadódnak a számokban nem mérhető hatások is, amelyek szintén aggasztóak (félelem, elszigeteltség, magány, depresszió stb.) (CSURGÓ és KOVÁCS, 2023).

Az alábbiakban (4. és 5. táblázatok) számokban mutatjuk a fertőzöttségi és elhalálozási mutatókat Erdélyben és Magyarországon. A mutatók háttere és összetétele nagyon komplex kutatásokat, magyarázatokat és elméleteket takar. Ezek feltárása nem volt jelen tanulmány célja, nem is szolgálunk terjedelmes

magyarázatokkal ezekkel kapcsolatban. A kutatás és összehasonlítás célja a járvány hatásának mértéke számokban kifejezve) a két tanulmányozott területre, Erdélyre és Magyarországra. A minél valószínűbb adatok, eredmények, hatások (trendek, arányok összehasonlítása érdekében (illetve, ahogy a rendelkezésünkre álló adatok engedték – többnyire országos szintű adatok léteznek, így nehezebb volt külön csak Erdélyre adatokat találni) több időszak adatát is alapul vettük: adatokat gyűjtöttünk a járvány első-középső, illetve végső időszakából is úgy a fertőzöttek, mint az elhalálozási számok tekintetében is.

A fertőzöttségi és elhalálozási adatok a következő időszakokra vonatkoznak:

2020. november 14-i állapot (ez kb. 9 hónap küzdelmet jelent, illetve, az úgynevezett második hullám időszaka),

2022. november 14-i állapot, a járvány végéhez közeledő időpont (2022 őszét a járvány hetedik és egyben utolsó hullámaként tartják nyilván, annak ellenére, hogy hivatalosan a járvány végét csak 2023 tavaszán, pontosabban 2023. május 5-én jelentette be az Egészségügyi Világszervezet, World Health Organization (WHO)) (SARKER ET AL., 2023).

Amint a 4–5. táblázat adataiból, valamint a 12. ábrából is látható, a járvány első 9 hónapjában Erdélyben magasabb volt a fertőzöttségi és az elhalálozási arány, mint Magyarországon.

4. táblázat:
Fertőzöttségi és elhalálozási mutatók
(2020. november 14-ig)

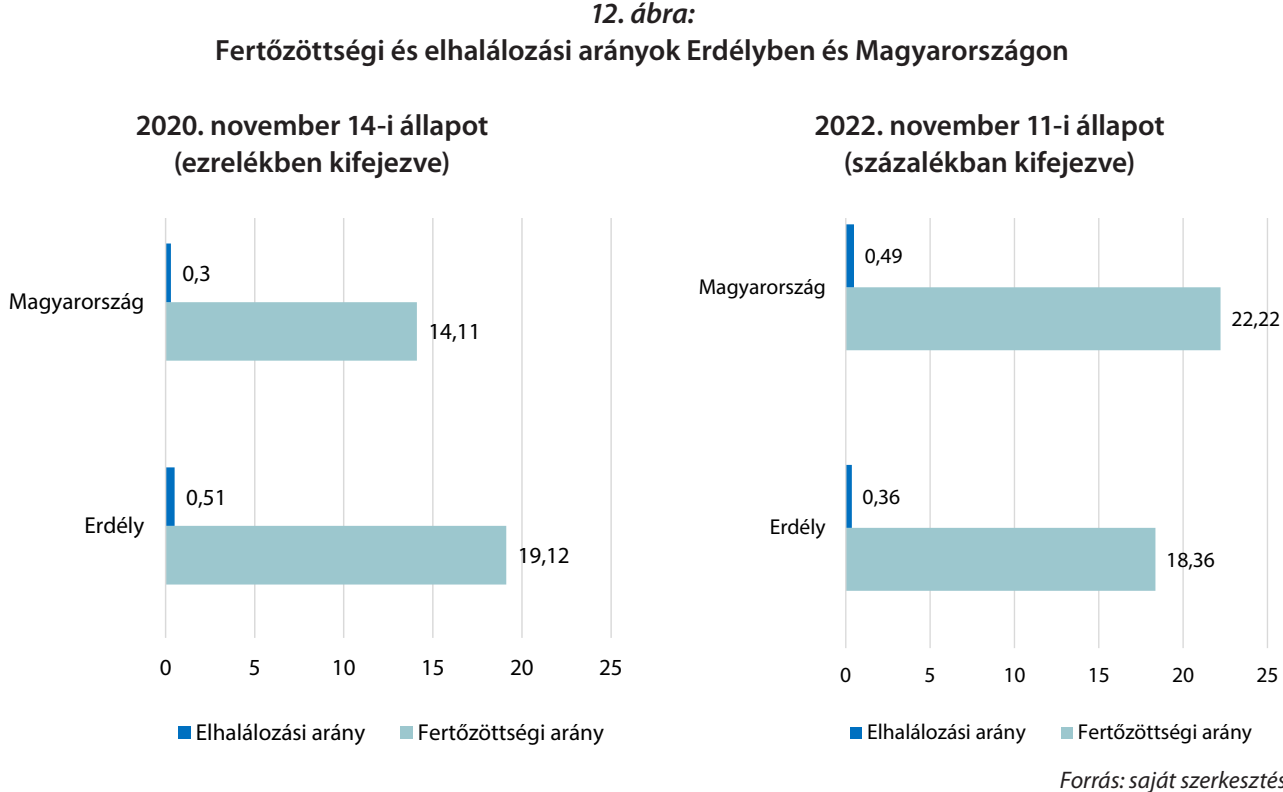
	Regisztrált fertőzöttek száma	Fertőzöttségi arány (ezrelék)	Elhalálozások száma	Elhalálozási arány (ezrelék)
Erdély	126 775	19,12	3 401	0,51
Magyarország	136 723	14,11	2 990	0,30

Forrás: statisztikak.erdelystat.ro, koronavirus.gov.hu és a kormány.hu adatai alapján saját számítás

5. táblázat:
Fertőzöttségi és elhalálozási mutatók
(2022. november 11-ig)

	Regisztrált fertőzöttek száma	Fertőzöttségi arány (százalék)	Elhalálozások száma	Elhalálozási arány (százalék)
Erdély	126 775	19,12	3 401	0,51
Magyarország	136 723	14,11	2 990	0,30

Forrás: statisztikak.erdelystat.ro, koronavirus.gov.hu és a kormány.hu adatai alapján saját számítás

A járvány lecsengése viszont más adatokkal zárult: Magyarországon összességében magasabb lett úgy a fertőzöttségi, mint az elhalálozási arány is (Erdélyhez képest). Figyelembe véve, hogy a járvány megfékezése érdekében bevezetett intézkedések Európa szinten nagyon hasonlóak voltak, illetve az intézkedések, szabályok betartásának tekintetében nincsenek ismereteink, fontos tanulmányozni az oltottsági számokat is. Az oltottsági mutatók 2021. május 25-i állapotra vonatkoznak (mivel az első védőoltásokat 2020. december végén kezdték el beadni, illetve az oltakozási hajlandóság tetőpontja kb. 2021. április hónapra tehető – ettől a hónaptól kezdve az újonnan beoltottak száma folyamatosan csökkent).

6. táblázat:
Oltottak száma és az oltási arány
2021. május 25-én

	Oltottak száma	Oltási arány
Erdély	1 512 462	28,10%
Magyarország	5 026 529	51,65%

Forrás: erdelystat.ro²

Magyarországon jóval nagyobb az átoltottsági arány (a lakosság több mint fele részesült védőoltásban), mint Erdélyben (28,1%), miközben az uniós átlag kb. 46% volt. Ennek ellenére a fertőzöttségi és elhalálozási mutatók sokkal rosszabbak Magyarországon, mint Erdélyben. Természetesen ehhez nagymértékben hozzájárul a népesség általános egészségügyi állapota, életkor szerinti összetétele, korhízi ellátás stb.

4. Összegzés, következtetések

Kutatásunkban azt vizsgáltuk, hogy a XXI. század válságai alatt hogyan alakult az életszínvonal Erdélyben és Magyarországon, illetve, hogy van-e ebben a vonatkozásban a két területi egység között eltérés. Vizsgálatainkban a rendelkezésre álló adatok korlátozottsága miatt két válságra koncentráltunk: a 2008-as gazdasági válságra és a COVID19-világjárvány okozta válságra. Az életszínvonal dimenziói közül a jövedelmet, a gazdasági teljesítményt, a munkaerőpiaci helyzetet, a szegénységet és kirekesztettséget, a jövedelmi egyenlőtlenségeket, néhány egészségügyi helyzetet jellemző mutatót és az egészségügyi járvány folyamán regisztrált fertőzöttségi, oltottsági és elhalálozási mutatókat vizsgáltuk.

A statisztikai adatok elemzése során megállapítottuk, hogy Erdélyhez képest Magyarország gazdasági és társadalmi pozíciója általában előnyösebb, hiszen a gazdasági teljesítménye jelentősen magasabb, a szegénység és a jövedelemegyenlőtlenségek mértéke pedig alacsonyabb, mint Erdélyben. Idősoros adatokat vizsgálva az is kiderült, hogy az életszínvonal dimenzióinak javulása inkább Erdélyben jellemző, mint Magyarországon. A válságok tanulmányozása arra mutatott rá, hogy azok sokszor jobban megviselik Magyarországot. Az egyenlőtlenségek és a munkanélküliségi ráta Magyarországon jobban megemelkedtek a 2008-as válság után, mint Erdélyben. A magasabb életszínvonal ellenére az egészségügyi járvány is jobban megviselte Magyarországot: az uniós viszonylatban is kiemelkedően magas átoltottság ellenére a járvány halálos áldozatainak népességszámhoz viszonyított aránya meghaladta az erdélyi értékeket.

Irodalom

Anghelache, Constantin, Anghel, Madalina-Gabriela, Iacob, Ștefan Virgil, Panait, Mirela, Rădulescu, Irina Gabriela, Brezoi, Alina Gabriela, és Miron, Adrian (2022). The Effects of Health Crisis on Economic Growth, Health and Movement of Population. *Sustainability*, 14, 4613. DOI: 10.3390/su14084613

Anghelache, Constantin, Isaic-Maniu, Alexandru, Mitruț, Constantin, és Voineagu, Vergil (2006). Sistemul de indicatori utilizat în măsurarea sărăciei (A szegénység mérésére használt mutatórendszer). *Economie teoretică și aplicată*, 8 (2), pp. 45–52.

Benczúr Péter és Kónya István (2022). Convergence to the Centre. In: Mátyás, L. (eds.) *Emerging European Economies after the Pandemic*. Contributions to Economics. Springer, Cham. DOI: 10.1007/978-3-030-93963-2_1

Bidzan-Bluma, I., Bidzan, M., Jurek, P., Bidzan, L., Knietzsch, J., Stueck, M., & Bidzan, M. (2020). A Polish and German population study of quality of life, well-being, and life satisfaction in older adults during the COVID-19 pandemic. *Frontiers in Psychiatry*, 11, 585813. DOI: 10.3389/fpsyt.2020.585813

Benedek József (2021a). *Erdély. Tér, Gazdaság és Társadalom*. Iskola Alapítvány Kiadó – Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár

Benedek József (2021b). Regionális egyenlőtlenség és gazdasági felzárkózás. Magyarországi és romániai régiók összehasonlító vizsgálata. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, 18 (1), pp. 4–14.

Benedek József (2024). Gazdasági felzárkózás és területi egyenlőtlenségek: a magyar és romániai régiók gazdasági teljesítményének összehasonlító vizsgálata. *Kárpát-haza Szemle*, 2024 (különszám), pp. 75–89., 15.

Bennett, M. K. (1937). On Measurement of Relative National Standards of Living. *The Quarterly Journal of Economics*, 51 (2), pp. 317–336. DOI: 10.2307/1882091.

Birciakova, Nada, Jana Stávková, és Veronika Antošová (2015). Evaluating living standard indicators. *DANUBE: Law and Economics Review*, 6 (3), pp. 175–188. DOI: 10.1515/danb-2015-0011

Boldureanu, Gabriela, Lache, Catalina, Montesi, Cristina, Terenzian, Pamela, és Pagliacci, Mario (2013). Impactul crizei economico-financiare asupra consumatorilor din regiunea de NE România și regiunea Umbria, Italia

(A gazdasági-pénzügyi válság hatása a fogyasztókra, Románia észak-keleti régióban és Olaszország Umbria régióban),

Corlett, Adam, George Bangham, és David Finch (2018). *The Living Standards Outlook 2018*. Resolution Foundation Report.

Cristescu, Maria-Isabela és Mercan, Dumitru-Danut (2021). Impactul pandemiei asupra forței de muncă și a nivelului de trai în România (A pandémia hatása a romániai munkaerőre és életszínvonalra), *Romanian Statistical Review - Supplement* nr. 6, pp. 176–185.

Csata Zsombor (2020). Etnikai törésvonalak a munkaerőpiacon – a koetnikus alkalmazás jellemzői Erdélyben. *Kárpát-haza Szemle*, 2020 (1–2), pp. 21–32., 95.

Csata Zsombor, Schwarcz Gyöngyi, Péti Márton és Borbély Mátyás (2021). A Kárpát-medencei magyarok életminőségének összehasonlító elemzése. *Kisebbségi Szemle*, 6 (2), pp. 59–85.

Csurgó Bernadett és Kovács Imre (2023). *A Covid-19 járvány társadalmi hatásai*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Duiella, Matteo, Alessandro Turrini (2014). Poverty developments in the EU after the crisis: a look at main drivers. *ECFIN Economic Brief*. Issue 31.

Elgin, Ceyhan, Yalaman, Abdullah, és Basbug, Gokce (2020). Economic policy responses to a pandemic: Developing the Covid-19 economic stimulus index, CEPR Press.

Egger, Dennis et al. (2021). Falling living standards during the COVID-19 crisis: Quantitative evidence from nine developing countries. *Science Advances*, 7 (6), eabe0997 (2021). DOI:10.1126/sciadv.abe0997

Fekete-Fábián Zsófia és Jánosi Dániel (2022). A 2008. és a 2020. évi válság hatása a hazai munkaerőpiacra és turizmusra. *Területi Statisztika*, 62 (2) pp. 135–165. DOI: 10.15196/TS620201

Fernández, E.; Ángel, M.; Alonso, N.; Luis, S.; Reier Forradellas, R. és Javier, J-V. (2022). From the Great Recession to the COVID-19 Pandemic: The Risk of Expansionary Monetary Policies. *Risks*, 10, 23. DOI: 10.3390/risks10020023

Grey, Nicola S., Chris O'Connor, James Knowles, Jennifer Pink, Nicola J. Simkiss, Stuart D. Williams, Robert J. Snowden (2020). The Influence of the COVID-19 Pandemic on Mental Well-Being and Psychological Distress: Impact Upon a Single

2 Erdelystat.ro 2021. <http://statisztikak.erdelystat.ro/kategoria/elementek/2?p=2>, <https://kormany.hu/>

Country. *Front. Psychiatry*, 11. Nov. 2020. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2020.594115>

Habib, Bilal, Ambar Narayan, Sergio Olivieri, és Carolina Sanchez (2010). The Impact of the Financial Crisis on Poverty and Income Distribution: Insights from Simulations in Selected Countries. *The World Bank – Economic Premise*. (7), pp. 1–4.

Ioan, G.; Pirju, I.S.; Panaitescu, M.C.; Vrabie, T. Assessing Economic Development and Quality of Life: A Management Perspective on Romania and the Republic of Moldova. *Sustainability*, 2024, 16, 4340. <https://doi.org/10.3390/su16114340>

Johnson, Niall P. A. S., és Juergen Mueller (2002). Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918–1920 ‘Spanish’ Influenza Pandemic. *Bulletin of Historical Medicine*, 76 (1), pp.105–115. DOI: 10.1353/bhm.2002.0022.

Karabag, Solmaz Filiz (2020). An Unprecedented Global Crisis! The Global, Regional, National, Political, Economic and Commercial Impact of the Coronavirus Pandemic. *Journal of Applied Economics and Business Research*, 10, pp. 1–6.

Katona Eszter (2023). A gyermekhalandóság vizsgálata a szubszaharai régióban az ENSZ Fenntartható Fejlődési Céljainak tükrében. *TDK dolgozat*. Budapesti Corvinus Egyetem.

Keogh-Brown, Marcus Richard, és Richard David Smith (2008) The Economic Impact of SARS: How Does the Reality Match the Predictions? *Health Policy*, 88 (1), pp. 110–120. DOI: 10.1016/j.healthpol.2008.03.003

Krugman, Paul. R., és Robin Wells (2012). *Macroeconomics* (3rd ed). New York: Worth Publishers.

Lai, Hongshan, Hossin, Md Altab, Li, Jieyun, Wang, Ruying, és Hosain, Md Sajjad (2022). Examining the Relationship between COVID-19 Related Job Stress and Employees’ Turnover Intention with the Moderating Role of Perceived Organizational Support: Evidence from SMEs in China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19, 3719. DOI: 10.3390/ijerph19063719

Marcuta, Liviu, Alina Marcuta, és Carmen Angelescu (2013). Effects of the economic crisis on the standard of living in Romania. *Procedia Economics and Finance*, 6, pp. 89–95.

McKibbin, Warwick J., és Sidorenko, Alexandra A. (2006). *Global Macroeconomic Consequences of Pandemic Influenza*. Centre for Applied Macroeconomic Analysis: Acton, ACT, Australia.

Micklewright, John, és Nagy Gyula (1998). Segélyezés, életszínvonal és ösztönzés a munkanélküli-járadék kimerítése után. *Közgazdasági Szemle*, 45, pp. 401–423.

Minati, Gianfranco (2018). Knowledge to Manage the Knowledge Society: Complexity and the Systemic Concept of Crisis. *Acta Europaea Systemica*, 8, pp. 3–14., DOI: 10.14428/aes.v8i1.56183

Motellón, Elisabet, és Enrique López-Bazo (2015). Job Loss Among Immigrant and Native Workers: Evidence from Spain’s Economic Downturn. *Social Indicators Research*, 120, pp. 345–371. DOI: 10.1007/s11205-014-0596-8

Novo-Corti, Isabel, Diana-Mihaela Țircă, Magdalena Zioło, és Xose Picatoste (2019). Social Effects of Economic Crisis: Risk of Exclusion. An Overview of the European Context. *Sustainability*, 11, 336. DOI: 10.3390/su11020336

NSKI (2020). Mennyire vagyunk sérülékenyek a Kárpát-medencében a koronavírussal szemben? *Kutatási Jelentés*. Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet.

Parașciuc, Alina, Movilă, Irina (2019). Analiza statistică a nivelului de trai al populației din Republica Moldova (Statistikai elemzés a Moldovai Köztársaság népességének életszínvonaláról), *Interuniversitaria, Nemzeti Tudományos Ülés*, Bălți, Moldova Köztársaság, 2019 (14), ISBN: 978-9975-50-234-4, Kiadó: Universitatea de Stat „Alecu Russo”, Bălți

Patxot, Concepció; Elisenda Rentería, Guadalupe Souto (2015). Can we keep the pre-crisis living standards? An analysis based on NTA profiles in Spain. *The Journal of the Economics of Ageing*, 5, 54–62, <https://doi.org/10.1016/j.jeoa.2014.09.002>

Petrakos, George; Kostas Rontos; Chara Vavoura; Ioannis S. Vavouras (2023). The Impact of Recent Economic Crises on Income Inequality and the Risk of Poverty in Greece. *Economies*, 11 (166), pp. 1–23. DOI: 10.3390/economies11060166

Péti Márton, Csata Zsombor, Schwarcz Gyöngyi és Borbély Mátyás (2021). Hogy élnek a magyarok? *Magyar Tudomány*, 182 (6), pp.755–768.

Romeu Gordo, L., Simonson, J., Lozano Alcántara, A. (2023). Financial Consequences of COVID-19 in Germany: Living Standards of Older People During the First Year of the Pandemic. *Journal of Aging & Social Policy*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/08959420.2023.2257535>

Sarker, Rapti, A.S.M. Roknuzzaman, Nazmunnahar, Mohammad, Shahriar, Md. Jamal Hossain, Md. Rabiul Islam (2023). The WHO has declared the end of pandemic phase of COVID-19: Way to come back in the normal life, *Health Science Reports*, 5–6 (9) e1544. DOI: 10.1002/hsr2.1544

Seidmann, Susana, Susana Azzollini, Silveria Vizoso, Vera Bail, és Victoria Vidalo (2007). Las Representaciones Sociales de Las Crisis y Su Vinculación Con El Contexto

Económico-Social En Argentina, En Hombres Jóvenes. *Arquivos Brasileiros de Psicologia*, 59, pp. 16–26.

Somarriba Arechavala, Noelia, Pilar Zarzosa Espina, és Bernardo Pena Trapero (2015). The economic crisis and its effects on the quality of life in the European Union. *Social Indicators Research*, 120, pp. 323–343 DOI: 10.1007/s11205-014-0595-9

Spector, Bert (2020). Even in a Global Pandemic, There’s No Such Thing as a Crisis. *Leadership*, 16, pp. 303–13. DOI: 10.1177/1742715020927111

Steiber, N., Siegert, C., & Vogtenhuber, S. (2022). The impact of the COVID-19 pandemic on the employment situation and financial well-being of families with children in Austria: Evidence from the first ten months of the crisis. *Journal of Family Research*, 34, pp. 193–220. <https://doi.org/10.20377/jfr-721>

Sutherland, Ian E. (2017). Learning and Growing: Trust, Leadership, and Response to Crisis. *Journal of Educational Administration*, 55, pp. 2–17.

Szabó Dóra Fanni (2017). A reziliencia értelmezésének lehetőségei: kihívások és nehézségek. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 72 (2/6), pp. 247–262. DOI: 10.1556/0016.2017.72.2.6

Van der Weele, T. J., Fulks, J., Plake, J. F., & Lee, M. T. (2021). National well-being measures before and during the COVID-19 pandemic in online samples. *Journal of General Internal*

Források

Cambridge English Dictionary (2021). <https://dictionary.cambridge.org/>

Erdély, Statisztikai adatlap, <http://statisztikak.erdelystat.ro/>

Erdély, Statisztikai adatlap, <http://statisztikak.erdelystat.ro/kategoria/elemzesek/?p=2> (2024. március 05).

Romániai Statisztikai Hivatal adatbázisa, Bruttó Hazai Termék alakulása, <http://statistici.insse.ro:8077/tempo-online/#/pages/tables/insse-table>

Magyarországi Statisztikai Hivatal adatbázisa, Statisztika adatbázis, Bruttó Hazai Termék régióként, <https://www.statista.com/statistics/1226972/romania-gdp-value-of-biggest-counties/>

Eurostat adatbázis, egy főre jutó GDP értéke, <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TGS00005/default/table>

Eurostat adatbázis, egy főre jutó GDP, <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TGS00005/default/table>

Medicine, 36, pp. 248–250. <https://doi.org/10.1007/s11606-020-06274-3>

Veschi, Benjamin (2020). Etimología de Crisis. Available online: <https://etimologia.com/crisis/>

Világbank (1996). *Hungary: Poverty and Social Transfers*. Washington D. C.

Viboud, Cécile, L. Simonsen, Rodrigo Fuentes, Jose Flores, Mark A. Miller, és Gerardo Chowell (2016). Global Mortality Impact of the 1957–1959 Influenza Pandemic. *Journal of Infectious Diseases*, 213 (5), pp. 738–745. DOI: 10.1093/infdis/jiv534

Wang, Ming-Dong és Ann Margaret Jolly (2004). Changing Virulence of the SARS Virus: The Epidemiological Evidence. *Bulletin of the World Health Organization*, 82 (7), pp. 547–548.

Whitehead, Margaret; David Taylor-Robinson és Ben Barr (2021). Poverty, health, and covid-19. *BMJ* 2021; 372 DOI: doi: 10.1136/bmj.n376

Williams, Faith M. és Carle C. Zimmerman (1935). Studies of Family living in the United States and other countries: an analysis of material and method. United States Department of Agriculture, *Miscellaneous Publication*, No. 223. 4.

Zheng, Linlin; Dong, Yashi; Chen, Jineng; Yuyi Li, Wenzhuo Li és Su, Miaolian (2022). Impact of Crisis on Sustainable Business Model Innovation — The Role of Technology Innovation. *Sustainability*, 14, 11596. DOI: 10.3390/su141811596

eu/eurostat/databrowser/view/nama_10_pc/default/table?lang=en&category=na10.nama10.nama_10_aux Letöltés ideje: 2024. március 8.

Magyarország Alaptörvénye, elérhető: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv>

Románia Alkotmánya, elérhető a képviselőház honlapján: https://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?den=act2_1&par1=2

Romániai népszámlálási adatok, <https://www.recensam-antromania.ro/rezultate-rpl-2021/rezultate-definitive/>

Romániai Statisztikai Hivatal publikációja: Coordinates of living standard in Romania, population income and consumption in 2023 (Életszínvonal koordináták mániában, lakossági jövedelem és fogyasztás 2023-ban). Elérés: <https://insse.ro/cms/ro/content/coordonate-ale-nivelului-de-trai-%C3%AEnrom%C3%A2nia-veniturile-%C5%9Fi-consumul>

popula%C5%A3iei-%C3%AEn-anul-2023 Letöltés ideje: 2024. november 12.

Központi Statisztikai Hivatal adatbázisa, Népszámlálási adatok, <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vegleges-adatok/kiadvany/> Letöltés ideje: 2024. március 10.

Népszámlálási adatok 2022, <https://nepszamlalas2022.wsh.hu/eredmenyek/vizualizaciok/korosszetetel/> Letöltés ideje: 2024. március 10.

STATISTA adatbázis: Az Európában beadott COVID-19 vakcina adagok száma 2023. január 18-án, országok szerint (Number of COVID-19 vaccine doses administered in Europe as of January 18, 2023, by country), <https://www.statista.com/statistics/1196071/covid-19-vaccination-rate-in-europe-by-country/> Letöltés ideje: 2024. március 5.

NAGY ZSOLT

Fenntarthatóság, tájékológiai szemlélet, gyakorlat:
a (paraszt)kertek múzeumi reprezentációjának, hasznosításának lehetőségei
és skanzenbeli rekonstruálásának kihívásai (magyarországi és erdélyi példák)

Az ún. „zöld téma” több évtizede foglal el előkelő helyet egyes európai (néprajzi) múzeumok koncepciójában.¹ Napjaink (néprajzi) múzeumai, skanzenjei, a múzeumi világ képviselői joggal érzik szükségét annak, hogy a folyamatosan változó kulturális, gazdasági, politikai, társadalmi és természeti környezet(ek)ben újból és újból meghatározzák, illetve pozicionálják magukat. Mindeközben felismerték, olyan égető kérdésekre is keresniük kell a válasz(oka)t, mint például: mi a múzeumok szerepe a természetvédelemre és környezet-tudatosságra való nevelésben, a kulturális-ökológiai örökség(ek) védelmében, a társadalmi, természeti és mesterséges környezet(ek) javításában, a természeti értékekről folytatott többirányú kommunikációban, az ökotudatosság kialakításában, a biodiverzitás megőrzésében. Továbbá hogy hogyan tehetők ezen intézmények élhetővé, élhetőbbé, élővé, hogyan tehetők „zölddé”, „zöldíthetőek-e”.² 2022 márciusában a Green Museums Summit virtuális konferencia³ keretében a világ különböző pontjairól mutattak be jógyakorlatokat,

egy edinburgh-i nemzetközi konferencián pedig olyan kérdések kerültek terítékre, mint az, hogy miként válhatnak a múzeumok még jobb élet- és munkaterekké, az éghajlati és környezeti változások, kihívások közepette még fenntarthatóbb létesítményekké. A zöld-múzeum mint fogalom csak a 2010-es évek közepétől tűnt fel a szakirodalomban (NAGY-SÁNDOR, 2022, 66. o.).

A múzeumok jövőjéről szóló, a világ hat kontinensének tizennégy országában működő intézmény igazgatóit megszólító, így reprezentatívnak is mondható interjúkötetében Szántó András szintén több helyütt fókuszba helyezte a környezeti fenntarthatóság kérdéskörét (SZÁNTÓ, 2022), s az elmúlt két évben, 2021–2022-ben a Pulszky Társaság kezdeményezésére egy Múzeumok a fenntarthatóságért. Fenntarthatóság a múzeumokban című workshop-sorozat is elindult.⁴ Az újabb és újabb múzeumok már épületeik tervez-(et)ésekor figyelnek azok környezeti fenntarthatóságára, energiafelhasználásuk optimalizálására, környezetbarát kialakítására. Eklatáns példája ennek a közel-múltból a budapesti Néprajzi Múzeum újonnan átadott, tetőkeres épülete a Városligetben. Maga a környezeti fenntarthatóság mint téma mindössze két évtizede van jelen a múzeumi kommunikációban.

A múzeumokat tömörítő nemzetközi szakmai szervezet, a Múzeumok Nemzetközi Tanácsa (International

¹ A tanulmány megírását az MTA Lendület *Lokalitás a globális változások hálózatában: Az ökológiai antropológia mint közvetítő a helyi közösségek és a globális változások között a Kárpát-medencében* (Lendület-2020-56) programja támogatta.

² A múzeumok zöldprogramjainak hatékonyságáról Berényi Marianna írt gondolatébresztő, több kérdést is felvető összefoglalót (Berényi, 2022). Nagy-Sándor Zsuzsa a „zöld” múzeumi jelentéseit, értelmezéseit járta körül önálló tanulmányban (Nagy-Sándor, 2022).

³ A következő hasonló, szintén a MuseumNext által szervezett rendezvényekre 2023. március 20–21. és 2024. február 26–27. között került sor. 2025-ben szintén februárban kerül megszervezésre az esemény.

⁴ Bővebben lásd: <https://magyarmuzeumok.hu/cikk/muzeumok-a-fenntarthatosagert-fenntarthatosag-a-muzeumokban-a-pulszky-tarsasag-workshopsorozatarol>. Letöltés: 2024. 11. 02.

Council of Museums – ICOM) 2022-ben tartott prágai kongresszusán több éves, alapos és mélyreható egyeztetés után közel másfélszáz nemzeti és nemzetközi bizottság véleményének figyelembevételével elfogadásra került egy/az új múzeum-definíció is, melynek ugyancsak sarkalatos pontja a fenntarthatóság. A hivatalos magyar fordítás szerint a múzeum „a társadalom szolgálatában álló nem profitorientált, állandó intézmény, amely kutatja, gyűjti, megőrzi, értelmezi és kiállítja a tárgyi és szellemi örökséget [...] a nyilvánosság számára nyitott, hozzáférhető és befogadó, elősegíti a sokszínűséget és a fenntarthatóságot.” Mindemellett „etikusan, szakszerűen és a közösségek részvételével működik és kommunikál, változatos tapasztalatot nyújtva az oktatás, a szórakozás, a reflektív gondolkodás és a tudásmegosztás terén.”⁵

A környezeti, kulturális és gazdasági fenntarthatóság a múzeumok küldetésében, értékeiben, tevékenységeiben is lényegében azt jelenti tehát, amit az 1987-es ún. Brundtland-jelentésben korábban már megfogalmaztak: kielégíteni a jelen szükségleteit úgy, hogy közben ne csökkenjen az utánunk jövő generációk képessége arra, hogy ők is kielégíthessék a szükségleteiket.

A múzeumok és múzeumi dolgozók számára 2019-től (magyarul 2022-től) áll rendelkezésre olyan ökológus szakember által jegyzett alpmű, mely az ún. fenntartható fejlődési célok (Sustainable Development Goals – SDG) által megjelölt irányokat útmutató (guide) formájában, közérthetően tárgyalja (McGhie, 2019a, 2022). Ezzel egyidőben került publikálásra a biodiverzitás-fenntartás, -megőrzés kérdéskörét muzeológiai szempontokból taglaló, múzeumoknak szánt angol nyelvű kiadvány (McGhie, 2019b).

Az ICOM-féle múzeumdefiníció, az említett kezdeményezések, kiadványok és a felmerülő kérdések, illetve az azokra adott válaszok mentén (a kulturális, természeti, ökológiai örökségre egyidejűleg reflektáló kiállítások,⁶ publikációk, programok, kampányok, képzések, kutatások, projektek,⁷ jógyakorlatok stb. mellett)

a szabadtéri (néprajzi) múzeumoknak és skanzeneknek lehetőségük van hosszútávú stratégiájukba illeszteni a – klasszikus múzeumi terek, feladatok, célok határain már-már túlmutató – (paraszt)kertek reprezentációjának, hasznosításának, rekonstruálásának problematikáját is. Minderről jelen tanulmányban a magyarországi és erdélyi (romániai) példák rövid bemutatásán keresztül kívánok szólni. Azon nem lepődünk meg ugyanis, ha egy múzeumot szépen karbantartott díszkert vagy park vesz körül, „akár régi, akár új múzeumról van szó, az épülete ritkán nélkülözi azt a zöld pufferzónát, ami a hétköznapi terét leválasztja a múzeumok sajátos mikrovilágáról, és ami lehetővé teszi, hogy befelé haladva rákészüljünk az élményre vagy kifelé menet, mielőtt újra belevetnénk magunkat a városi forgatagba, feldolgozzuk azt. [...] Múzeumot díszkertetel párosítani régi, jól bevált recept, ám haszonkerttel, veteménnyel köríteni sem olyan ritka tünemény, mint elsőre gondolnánk” (SZIKRA, 2022, 145. o.).

A dokumentálható európai iniciatívák, progresszív vállalkozások közül természetesen elsősorban a francia,⁸ majd a svéd, lengyel, olasz, spanyol, német, osztrák, belga, holland, dán és cseh ökomúzeumok (eco-museums), tájobszervatóriumok (landscape observatories), tájparkok (landscape parks), archeobotanikai és környezetrekonstrukciós megvalósítások (archaeological open-air museums)⁹ számítanak etalonnak. Ezek – és a fenti felsorolásból főként az ökomúzeumok – többek között a vidék megtartó képességét, a helyi gazdaságok, termékek, növény- és állatfajok, ökoszisztéma-szolgáltatások megőrzését, fenntartható hasznosítását célozták meg. Tulajdonképpen olyan múzeumi kultúrtájaként¹⁰ értelmezhetőek,

akcióművek stb., melyek a *land art*, *environmental art* vagy az *ecological art* irányzatok és társírányzataik valamelyikének jegyében születtek.

⁸ Itt köszönöm meg dr. Sári Zsolt-nak, a szentendrei Skanzen általános főigazgató-helyettesének, hogy az alkalmazott és kísérleti archeobotanika eredményeire figyelemmel felhívta a figyelmet! Bővebben lásd erről még erről Augé szerk., 1992.

⁹ Itt köszönöm Berényi Mariannának, a budapesti Néprajzi Múzeum kommunikációs főosztályvezetőjének, hogy az alkalmazott és kísérleti archeobotanika eredményeire figyelemmel felhívta! Összefoglaló jellegű áttekintő publikáció a témában Paardekooper, 2012 és Berényi, 2014. Lásd még <https://exarc.net/manuals> és <https://core.tdar.org/browse/creators/181198/regeszeti-parkok-magyarorszag-on-kiserleti-es-kornyezeti-regeszeti-muzeumpedagogiai-lehetosegek-a-regeszeti-parkokban-tudomanyos-konferencia-es-bemutato-napok> Letöltés: 2024. 11. 02. Magyarországon a százhalmattai őskori gabonatermesztési kísérletek irányadónak számítanak (erről bővebben lásd Bálint, 2008).

¹⁰ Lényegében egy földrajzi terület, valamennyi kulturális és természeti erőforrásával (vad- és háziállatok, növények, ökoszisztémák,

képzeltetőek el, amelyek egy holisztikus rendszerbe kapcsolják össze a természeti környezetet és annak szolgáltatásait, valamint az adott táj kulturális örökségét, szem előtt tartva a hely(iek) identitását, nagymértékben építve a helyi közösségekre. Az európai ökomúzeumok mint intézmények tehát a természeti és kulturális javak együttesének kutatását, bemutatását, megőrzését és továbbfejlesztését is biztosítják egy olyan területen, amely reprezentálja a környezetet, a hozzá kapcsolódó életmódot. A koncepció részeként a helyi hagyományos növényi házkörnyezetek dokumentálása, megőrzése vagy rekonstruálása, hosszú távú fenntartása is az elsőrendű feladatok között szerepel.¹¹ Léteznek ugyanakkor másfajta, a téma szempontjából példaértékű eredmények. Ilyen a versailles-i kastélymúzeumhoz tartozó Potager du Roi kertrekonstrukció, melyben a történelmi gyümölcsfajták kutatását és kísérleti termesztését is végzik, de magának a teljes kertnek a megalkotásában elsődleges szempont volt a Napkirály-korabeli, eredeti kertkép megőrzése.¹²

Sajnos Erdély és Magyarország szabadtéri (néprajzi) múzeumaiban, skanzenjeiben, tájházaiiban a tájökológiai szemlélet meggyökereztetése még gyerekcipőben jár, elsősorban csak a gondolatiság szintjén dokumentálható, de az eddig elért eredmények sorra vétele indokolt, tanulságos lehet. Annál is inkább, hiszen – tudomásunk szerint – eddig nem sok hazai tanulmány reflektált az eddigi megvalósításokra.¹³

épített és immateriális örökségelemek stb.), amelyet folyamatosan alakít(ott) az ember.

¹¹ Kiragadott példaként említendő a Detmoldi Szabadtéri Néprajzi Múzeum (LWL-Freilichmuseum Detmold) – vesztfáliai Néprajzi Múzeum (Westfälisches Landesmuseum für Volkskunde), mely a hagyományos gazdálkodási formákat, a kihalás veszélyétől fenyegetett állat- és növényfajokat, -fajtákat nem csupán következetesen tanulmányozza, hanem – mezőgazdasági művelésbe vont területeken – élőben is bemutatja, növelve ezzel fennmaradásuk esélyeit (Carstensen, 2010, 119. o.). Magyarországon az első és a világon is a legnagyobb (8500 km²-es), magát ökomúzeumként definiáló intézmény a Balatoni Ökomúzeum lenne (ebben a Balaton teljes vízgyűjtő-területe, kiemelt turisztikai fejlesztési térsége, a Balatoni Borrégió és a Bakony–Balaton Geopark egy része is benne foglaltatik). A korábban létrehozott Szennai Skanzen vagy a romániai és a magyarországi tanyamúzeumok egy részét (például az ún. Rendek Tanya és Kiskunsági Ökomúzeumot), a falumúzeumokat napjainkban több helyütt emlegetik tévesen ökomúzeumokként.

¹² Lásd www.potager-du-roi.fr Letöltés: 2024. 11. 02. További példák bemutatását lásd és vö. Szikra, 2022.

¹³ A szentendrei Skanzen eredményeiről röviden lásd például Szikra, 2022, 157. o.

Az ún. aedobotanikai vagy edobotanikai vizsgálatok,¹⁴ növényi házkörnyezet-kutatások, illetve az épületek körüli népi növény- és növényzethasználat-kutatások magyar nyelvterületen az 1990-es évek második felében vettek nagyobb lendületet. Céljuk az volt, hogy hozzájáruljanak annak megértéséhez, miért szép vagy csúf, gazdag vagy sivár egy-egy település épületeinek növényi környezete; rögzítsék egy adott (nem feltétlenül hagyományos) építmény növényi környezetének állapotát egy adott időpontban vagy korszakban; a mélyebb vizsgálatoknak pedig, hogy megválaszolják, van-e kapcsolat egyes építménytípusok és egyes növényfajok térbeli terjedése között, illetőleg, hogy mikor jelezheti egy-egy növényfaj azt, hogy adott környezetben valamikor egy sajátos építmény (például kápolna, malom, sírjel, tanyai ház stb.) állott (Nagy, 2021a, 253–254. o.) (1–2. kép, lásd következő oldal).

Szabó T. E. Attila tollából született meg az etnobotanika és népi építészet kérdéskörét egyesítő új tudományág, az (a)edobotanika első magyar nyelvű előtanulmánya, melyben a szerző – rendszeres feldolgozások hiányában – csak sejtette, hogy a növényi házkörnyezetnek voltak a különböző történelmi korokra jellemző megkülönböztető jegyei egy adott területen, s különböző területekre jellemző sajátosságai egy adott korban. Különböző társadalmi rétegeket és funkciókat szolgáló épületeknek is többé-kevésbé eltérő, jellegzetes növényi környezete lehetett ugyanabban a korban és ugyanazon a területen. Szabó T. E. Attila munkacsoportjával a Nyugat-Dunántúlon mintegy 30 falusi jellegű település településrészletét vizsgálta, Szlovákia területén 10 falusi jellegű település növényi környezetének vizsgálatát folytatta, Kalotaszegen pedig több mint 50 településen végzett felmérést. Tájékozódó vizsgálatok folytak ugyanakkor a Várvidéken, a Nagy-Alföldön, a Muraközben, a Vajdaságban, valamint Kárpátalján és a magyar nyelvterülettel szomszédos vidékeken. Valamennyi említett térségben a kertek elhelyezkedésére, esetenként azok fajösszetételére is figyeltek a munkacsoport tagjai. Sajnos a legtöbb gyűjtés azóta sem került feldolgozásra, illetve publikálásra (SZABÓ T. [E.], 1995).

¹⁴ A házkörnyezet-kutatás növénytani részterülete, az etnobotanika, a kertészet és a kertépítés segédtudománya.

⁵ Vö. <https://icomhungary.hu/hu/node/85> Letöltés: 2024. 11. 02.

⁶ Magyar nyelvterületen az egyik legutóbbi ilyen nemzetközi tárlat volt a 2022 nyarán a Budapest Galériában rendezett Növények országa című. Kritikáját lásd <https://www.kortaronline.hu/aktual/novenyek-nelkul.html> Letöltés: 2024. 11. 02.

⁷ A projektek sorából mindenképpen kiemelendők azok a környezettudatos, ökológiai problémákat feldolgozó műalkotások, performanszok,

1–2. kép:

Sajátos építmények – magashegyi vízimalom / tanyai ház – hiteles táji környezetben

Fotók: Nagy Zsolt,
Nagyszeben, Astra Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Erdély, 2019 / Borzont, Skanzen – Erdély, 2024

Bár a hagyományos néprajzi indíttatású tanulmányok a növényi házkörnyezetre kevesebb figyelmet fordítottak (a népi építészeti kutatások is elsősorban magukkal az épületekkel, esetleg a növényekkel csak mint építőanyagokkal foglalkoztak, és kivételesen vizsgálták azok környezetét), az elmúlt közel másfél évszázadban több olyan értékes, szórványos adatot publikáltak a népi építészet kutatói, melyek az épületeket állító közösségekről és kertjeikről is információt nyújtanak. Ugyancsak Szabó T. E. Attila jegyezte meg, hogy mivel ez a kérdéscsoport a magyar szakirodalomban „nem tartozik a népi építészet hagyományos kutatási körébe [. . .], a magyar népi épületek növényi környezetéről elsősorban nem a tanulmányok szövegei, hanem a közölt fényképek tájékoztatnak” (SZABÓ T. [E.], 1995, 512. o.).¹⁵ Az (a)edobotanika területéről a magyar népi építészet-kutatások elsősorban belső növényi házkörnyezeti (*mansiobotanikai*¹⁶), növényi ablak-, erkély- és tornáckörnyezeti (*atriobotanikai*), növényiudvarkörnyezeti (*kuriobotanikai*), kertkörnyezeti (*hortobotanikai*), élősvényekre és árnyékfákra vonatkozó (*pomerobotanikai*), határban lévő (kerti) épületek, nyári szállások növényi környezetére vonatkozó (*tusculobotanikai*), házkörnyéki szeméthyelyek botanikai környezetére vonatkozó (*sterquilobotanikai*), temetőhelyek növényzetére vonatkozó (*monumentobotanikai*), romok, kőfalak növényi környezetére vonatkozó (*moenobotanikai*) adatokkal gazdagították a népi növénykultúránk ismeretét.¹⁷ Ugyanakkor Hofer Tamás volt az első, aki megjegyezte, hogy a funkcionális udvar-szkéma egyik fő rendezőelve emberek és állatok szimbiózisának megoldása, s a kertek elkülönítésére való törekvést kiegészíti az igény a viszonylag közeli elhelyezésre. A Hofer által leírt modell tényleges megvalósulása függ azonban a tereptől, a telek nagyságától, az állattállománytól, a szomszédos telkek fekvésétől, az ott lakók igényeitől, vagyoni helyzetétől, munkarejétől stb. (HOFER, 1972, 35. o.).

¹⁵ Itt jegyzem meg, hogy 2013-ban, a kalotaszegi II. etnoökológiai táborban Újházy Noémi, Szalay Péter és Bíró Marianna a régi fényképfelvételek megismétlésének módszerével, azaz azonos helyről és nézőpontból való újrafényképezéssel világítottak rá nemcsak a táj változására, de – az Ember és növényvilág 1985-ös kötetéhez (Péntek és Szabó [T. E.], 1985) készült egyes felvételek megismétlésével – a háztáji virágoskertek (át)alakulására is. A szerzők beszámolóját lásd Újházy et al., 2015.

¹⁶ A latin *manere* szóból = szállás, lakás.

¹⁷ A dísznövényekre vonatkozó adatokat lásd Nagy, 2021a, 255–257. o. Vö. még Nagy, 2021b.

A hagyományos házak növényi környezetének kialakítási kérdését – az alap kutatások hiánya ellenére – több magyarországi és erdélyi falumúzeumban, tájházban ma már fontosságának megfelelően kezelik, olyannyira, hogy már nem csupán csak az egykori kertek rekonstrukcióját, hanem gyomtársulásuk hű bemutatását is szem előtt tartják (SZABÓ T. [E.], 1995, 515. o.).¹⁸

A helyi növények múzeumi adaptációjának legelső, példaértékű megvalósításait Magyarországon talán a szentendrei Skanzen¹⁹ esetében jegyezhetjük (3. kép, lásd következő oldalt). Holló László 1981-ben népi növény és kertkultúrára vonatkozó kérdőívet és útmutatót szerkesztett (HOLLÓ, 1981), később a Skanzen Örökség Iskola múzeumpedagógiai programokat, foglalkozásokat is épített a háztáji kertekben folyó munka, az ott található növények megismertetésére.²⁰

A Kisalföld-épületcsoportja [X]²¹ (KECSKÉS 1994, 195. o.) mellett a Dél-Dunántúl [VII] tájegység kialakítása során is fokozottan figyelték a növényi házkörnyezetek kialakítására. Többek között 1983-ban elkészült az öcsényi lakóház [VII–11] növényzeti felmérése,²² 2002-ben a tájegység zöldfelület-rendezési terve²³ és a faddi ház [VII–1] kertépítészeti tervdokumentációja,²⁴ 2003-ban pedig a hidasi porta [VII–2] kertépítészeti tervdokumentációja (növénykiültetési, kitűzési és tereprendezési terve)²⁵ is. Az ormánsági, drávacsehi porta [VII–12] flórája első között tartalmazta és fenntartotta a bemutatás idejére – az 1920-as évek elejére – jellemző helyi gyümölcsök, zöldségek és gyomnövények mellett a családi emlékezet alapján

¹⁸ A parasztkertek skanzenbeli rekonstrukciójának kérdéseiről és az európai joggyakorlatokról a magyar szakemberek már az 1960–70-es évektől elkezdtek beszélni (lásd például Gerencsér Zsigmondnak a rigai falumúzeumról írott cikkét: Gerencsér, 1970).

¹⁹ 2022. október 26-án az intézmény egykori és jelenlegi munkatársai, Jakab Lászlóné Judit kertészmérnök, Vass Erika néprajzkutató, Páky Viktória muzeológus–dokumentumtáros és Fehér Dóra programszervező fogadtak, illetve vezettek körbe. A szakmai találkozó alkalmával sor került a Skanzen legfontosabb (a)edobotanikai kérdéseinek áttekintésére, az adattárban található kertépítészeti tervdokumentációk, zöldfelület-rendezési programtervek részleges áttekintésére. Valamennyiüknek köszönöm ismereteik megosztását és a vendéglátást!

²⁰ Vö. például Jakab, 2011.

²¹ A szögletes zárójelben lévő római és arab számok az intézmény által is azonosításra használt, tájegységet vagy tájegységen belüli épületet/épületcsoportot jelölő számok.

²² Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (a továbbiakban SZSZMD) A-2020.

²³ SZSZMD A-3897.w

²⁴ SZSZMD A-3918.

²⁵ SZSZMD A-3951.

dokumentált dísznövényfajokat²⁶ (ZENTAI, 2005, 478–480. o.).²⁷ E megvalósítások alapját egy 2000 nyarán Szennán, Öcsényben, Zádorban, Hidason, Muraszenyén és Csökölyön Farkas Viktor és Kövesdi Tímea által végzett szisztematikus felmérés adatai – *Kutatási eredmények a Dél-Dunántúlon (Néhány kert vegetációja régen és ma)*²⁸ – és egy erre épülő szakdolgozat képezte.²⁹ Ugyancsak itt említendő, hogy a zátori lakóház [VII–3], majd a faddi lakóház kertjében 2013-tól kijelölésre került egy *közösségi kertként*³⁰ funkcionáló 194 m²-es rész is.³¹

Hasonlóan népszerű, növényekre „épülő” élő múzeumi helyszíneként működik napjainkban az Észak-magyarországi falu [I] perkupai lakóházának [I–10] gyógynövényeket bemutató ún. boszorkánykonyhája vagy a Nyugat-Dunántúl tájegység [IX.] gyümölcsfeldolgozást is prezentáló bagladi lakóháza [IX-6].³² Utóbbi egység esetében az intézmény munkatársai részéről már az 1980-as évek végén igény fogalmazódott meg egy megfelelő erdősáv telepítésére, melynek tervjavaslatát Nagy Eszter készítette el 1989-ben.³³ Ugyancsak ő vetette papírra 1990-ben a terület kertépítésetervét,³⁴ illetve növényállapot-felmérését.³⁵

A felsoroltakon kívül a Felföldi mezőváros [II] tájegység szőlőhegye [II–7], a tállyai [II–1],³⁶ hejcei [II–3],³⁷ erdőbényei lakóházakhoz [II–4],³⁸ a mádi dézsma- [II–5]³⁹

és kereskedőházhoz [II-8],⁴⁰ illetve a gyöngyösi polgárházhoz [II-9]⁴¹ készített kertészeti tervek érdemelnek itt külön említést.

Fontos azt is megjegyezni, hogy a szentendrei Skanzen munkatársai által kezdeményezett, 2006 óta folyó szisztematikus erdélyi terepmunka során⁴² a hagyományos kertek és növényhasználat is rögzítésre kerültek. Az Erdély tájegység [XI] telepítési terveihez kapcsolódóan minden portához etnobotanikai terv készül(t), ami az adott településeken végzett gyűjtéseken és irodalmi adatokon⁴³ alapszik (VASS, 2011, 3. o.) (4. kép, lásd következő oldal). Bizonyos esetekben (így a gyimesi ház esetében) a kerten kívüli spontán flóra rekonstruálására, a fenyves és aljnövényzetének bemutatására is törekszenek majd a kiállítás kurátorai, felelősei. A háromszéki terepmunka eredményeiről Jakab Lászlóné önálló tanulmányban is beszámolt (JAKAB, 2013). Itt jegyzem meg ugyanakkor, hogy a szentendrei intézmény legutóbb, 2021 májusában kertészmérnök-tájépítész állást is hirdetett a múzeum egész területére vonatkozó kertészeti koncepció kidolgozására, a megvalósításhoz kapcsolódó feladatok koordinálására (5. kép, lásd következő oldal).

Magyarországon a szentendreihez hasonló, szerteágazó eredményeket talán csak a szombathelyi Vasi Múzeumfalvól könyvelhet el, ahol 2009-től etnobiológiai tervezés indult meg, melynek keretében az egyes házaknak megfelelő növényi környezet továbbfejlesztése is elkezdődött (BALOGH, 2013, 458. o.).

Romániában a nagyszebeni Astra Szabadtéri Néprajzi Múzeum jár élen – míg a hasonló létesítmények, intézmények, így a kolozsvári (6. kép, lásd következő oldal), a borospataki (7. kép, lásd következő oldal) és más hasonló skanzenek jócskán alulmaradnak – a háztáji kertek hiteles, korhű múzeumi reprezentációjában.

²⁶ Szákszirmú rózsák, kásavirágok, jácint, nárcisz, tözike, gyöngyike, tulipán, fehér lilium stb. Sajnos e növények egy része mára kipusztult. A kert szakszerű felújítását a közeljövőben tervezik.

²⁷ Az eredeti tervet lásd SZSZMD E-186/8/29.

²⁸ Vö. SZSZMD A-3773.

²⁹ Kövesdi Tímea: A Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dél-Dunántúli tájegységének zöldfelületrendezési programterve, 2001. SZSZMD–4564.

³⁰ A világszerte több évtizedes múlta visszatekintő *urban gardening*, *community gardening* elnevezésű városi kertészkedési mozgalom Magyarországon és Romániában is korán meghonosodott. A világháború éveitől az éhínségre és a gazdasági nehézségekre adott válaszként sorra alakultak azok a városi kertek, melyek ún. válságkertként működve látták el az arra igényt tartókat a legfontosabb élelmisznövényekkel (bővebben lásd Szalontai, 2015, 35–37).

³¹ Fehér Dóra írásbeli közlése, 2022. október 26.

³² Bővebben lásd <https://blog.skanzen.hu/2020/08/28/boszorkanykonyha-a-skanzen-gyogynovenyes-helyszine/> Letöltés: 2024. 11. 02.

³³ SZSZMD A-3103.

³⁴ SZSZMD A-2955.

³⁵ SZSZMD A-3100.

³⁶ SZSZMD E-327/8/64.

³⁷ SZSZMD E-219/8/44.

³⁸ SZSZMD E-243/8/15.

³⁹ SZSZMD E-210/8/46.

⁴⁰ SZSZMD E-209/8/108.

⁴¹ SZSZMD E-174/8/24. Érdekesség, hogy a ház növényzete egy 19. századi kertrajz alapján került rekonstruálásra.

⁴² Ehhez 2008-tól az *Erdély néprajzi képe a 19–20. században Alap kutatás a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély tájegységéhez* című OTKA-kutatás nyújtott hátteret (K 72428 sz.).

⁴³ Az irodalmi adatok viszonylagos hiányára reflektált korábban egy hozzám írott levelében Jakab Lászlóné Judit is: „Én készítem a kijelölt házak kertészeti kiviteli tervét, ezért elég sokat járunk Erdély kijelölt tájegységeibe. Természetesen nem tudok elegendő időt fordítani a kutatásra, ezért irodalmi anyagokat is használok, de sajnos a ház körüli növényzettel nem sok anyag foglalkozik.” (Jakab Lászlóné Judit írásbeli közlése, 2017. augusztus 3.).

3. kép:

Helyi növények sikeres múzeumi adaptációja: kisnemesi lakóház kerti környezete

Fotók: Nagy Zsolt – Szentendre, Skanzen – Magyarország, 2024.

Az Astra az utóbbi években egy norvég, Kulturális és természeti örökségeink mentése és revitalizációja elnevezésű program⁴⁴ keretében alakított ki a múzeum területén az erdélyi kulturális sokszínűséget és kisebbségeket bemutató – tíz motívum köré felépített – útvonalakat, melyek közül az egyik a virágok, egy másik a búza, egy harmadik a fenyő, egy negyedik a fűzfélék, egy ötödik az időjárás témáját dolgozza fel. A látogatókat román, magyar, német és angol nyelven kiadott füzetek is segítik a tematikus útvonalak bejárásában, de már korábban is megtörtént a gyógynövényes kertek vagy az ún. mozgó kertek (grădini mutătoare) információs táblákon való bemutatása. A kiváló táji, növényzeti adottságokkal rendelkező múzeum munkatársai az egyes porták kertjeit helyieknek adják ki, és velük műveltetik meg. A házak növényi környezetét hagyományos módon (például trágyázással, kézi kaszállással stb.) tartják fenn, a zöldfelületek nagy részét jelentős állatállománnyal (juhokkal,

szamarakkal, ludakkal stb.) legeltetik (8. kép, lásd következő oldal).

Az utóbbi években Romániában kevésbé, Magyarországon viszont egyre inkább tematizálódni látszik a tájházi kertek, udvarok kialakítási, hasznosítási kérdése is.⁴⁵ Jó példa erre egy 2022 nyarán a Magyarországi Tájházak Szövetsége és a Magyarországi Tájházak Központi Igazgatósága által szervezett műhelykonferencia,⁴⁶ melyen a már említett Jakab Lászlóné kertészmérnök a háttéranyag elkészítésétől a megvalósításig mutatta be a tájházi kertek létrehozásának különböző fázisait,⁴⁷ majd konkrét példákön keresztül mutatta meg a résztvevőknek a különböző hasznosítási módokat és joggyakorlatokat. Ugyanezen rendezvényen

⁴⁵ A romániai tájházak esetében csak elvétve találkozhatunk egy-két ígéretes megvalósítással. Az erdélyi tájházakról bővebben lásd Bereczki szerk., 2013.

⁴⁶ IV. Tájházi Műhely – A tájház udvara és kertje. Szentendrei Skanzen, Szentendre, 2022. június 17.

⁴⁷ A bemutató címe: Tájházi kertek kialakítása.

⁴⁴ EEA Grants 2009–2017.

4. kép:

A századforduló erdélyi városi főtereinek hiteles rekonstrukciója:
gömbfák, szőnyegágyi dísnövények

5. kép:

A közeljövő kihívásai: az Erdélyt bemutató épületek
növényi házkörnyezetének kialakítása, az építési területek élővé tétele

Fotók: Nagy Zsolt – Szentendre, Skanzen – Magyarország, 2024.

6–7. kép:

Az erdélyi skanzenek többségének jellemzője:
kedvező táji adottságok ellenére a háztáji növényzet
rekonstrukálásának részleges / teljes hiánya

Fotók: Nagy Zsolt
Kolozsvár, Romulus Vuia Néprajzi Park – Erdély, 2021
Gyimesközéplek – Borospataka, Gyimesi Skanzen Panzió – Erdély, 2017

8. kép:
Zöldfelületek legeltetése

Fotó: Nagy Zsolt
Nagyszeben, Astra Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Erdély, 2019

Rumi Andrea a Turai Tájház – dísz-, gyógy- és fűszernövényekre, gyümölcs- és szőlőfajtákra is kitekintő – kertfejlesztési tervét mutatta be, melyet korábban, 2017–2018-ban a *Szabadtéri muzeológiai és tájházi képzésre* készített záródolgozatként. Rumi a tájházi kerteket olyan külső terekként aposztrofálta, melyeknek idősíkja jórészt meg kell egyezzen a kiállításban is bemutatott korszakkal, de ugyanilyen fontosnak tartotta az ún. „aha-élményt”, amely az udvarra való belépéskor magával kell ragadja a látogatót (Rumi, 2022, 144. o.) (9. kép). Szintén ide sorolandó néhány

2024-ben megszervezett szakmai konferencia,⁴⁸ illetve tájházaz találkozó.⁴⁹

⁴⁸ Így például a Szentendrei Skanzen, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Múzeumi Oktatási és Módszertani Központ, valamint a Pulszky Társaság által 2024. október 28-án tartott Zöld Múzeumok. Kihívások és lehetőségek a múzeumi zöld átállásban című szakmai konferenciája.

⁴⁹ Így például a Tájházak és Szabadtéri Múzeumok Szövetsége szervezésében Ócsán tartott Közép-magyarországi tájházak regionális találkozója 2024. november 15-én, melynek témája a *Környezeti nevelés és fenntarthatóság tájházainkban* volt.

9. kép:
Az udvarra való belépéskor magával ragadó „aha-élmény” jó példája

Fotók: Nagy Zsolt
Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum csíki háza – Erdély, 2024

A további jógyakorlatok, példák hosszú sora azt mutatja, hogy a magyarországi táj- és emlékházak többsége a gyógy-, aroma- és fűszernövények háztáji, kiskerti, illetve kiállításokon való bemutatására koncentráls elsősorban.⁵⁰ Ez alól csak néhány létesítmény – így például a kehidakustányi tájház, a 2020-ban az Év Tájháza címet elnyert felpécs prérház,⁵¹ az egerszalóki barlanglakásokat bemutató skanzen és a hozzá kapcsolódó ún. sáfránykert (10. kép, lásd következő oldal) vagy az ugyanezen címet még 2019-ben birtokló veszprémi Laczkó Dezső Múzeum bakonyi háza a kivétel. Utóbbi arra is kiváló példa lehet, hogy a nagyvárosi környezetbe beékelődő parasztházak növényzetét miként lehet a kedvezőtlen adottságok ellenére is megfelelően kialakítani. A bakonyi ház kertje ma etnobotanikai oktatókertként is üzemel, és a környékre

jellemző vadon élő, illetve termesztett növényekből (mintegy kétszáz taxonból) ad válogatást, parasztkert, veteményeskert, gyűjtögetett növények stb. kategóriákba sorolva azokat (11. kép, lásd következő oldal).⁵² A székesfehérvári Palotavárosi Skanzen esetében (12. kép, lásd következő oldal), ahol az épületek szintén nagyvárosi panelházak közé ékelődnek, a növényi házkörnyezetek kialakítására már nem figyeltek kellőképpen. Nem így a szintén ipari városi környezetbe ékelődő Nagybányai Falumúzeumban (13. kép, lásd következő oldal).

A halimbai „füves pap”, dr. Szalai Miklós esperes egykori Veszprém megyei lakhelyén létrehozott emlékház udvarán ugyan egy gyümölcsös és veteményes is található, de az ott üzemelő liktáriumos ház, lepárló helyiség, kis üvegház és a Gyógynövényeskert Bemutató- és

⁵⁰ Vö. például a szegedi Napsugaras Tájház esetével (Prikler, 2023, 137. o.).

⁵¹ Köszönöm Prikler Szilvia Beatrixnak, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársának, hogy a felpécs eredményekre felhívta a figyelmem!

⁵² A kertről bővebben lásd <https://bakonyihaz.hu/haz> Letöltés: 2024. 11. 02.. Köszönöm Törő Baláznak, a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum muzeológusának, hogy a kezdeményezésre felhívta a figyelmem.

10. kép:
Az egerszalóki barlanglakások találóan puritán és szegényes növényzete
az ún. sáfránykerttől térbelileg elkülönítve

Fotó: Nagy Zsolt – Egerszalók, Egerszalóki Barlanglakások (Magyarország), 2024.

11. kép:
Nagyvárosi környezetbe beékelődő parasztház és növényi házkörnyezete

Fotó: Nagy Zsolt – Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum bakonyi háza (Magyarország), 2024.

12–13. kép:
Skanzenek városi, ipari környezetben

Fotók: Nagy Zsolt
Székesfehérvár, Palotavárosi Skanzen (Magyarország), 2022
Nagybánya, Falumúzeum (Erdély), 2021

Oktatóközpont miatt a hangsúlyt mégis a farmakobotanikai, etnofarmakobotanikai értékek bemutatására fektetik az üzemeltetők,⁵³ hasonlóan a Tihanyban található szabadtéri néprajzi gyűjtemény háztáji kertjének kialakítóihoz (14. kép).⁵⁴ A 2012-től működő kunadacsi tájház fenntartói szintén fontosnak tartották, hogy a helyi lakosok és a településre látogatók minél több információt szerezzenek a tájjellegű értékekről, így a kiskunsági régióhoz köthető gyógynövényekről és azok hasznosítási módozatairól, lehetőségeiről. Ezt szem előtt tartva egy *Traditional and Wild* elnevezésű projekt (RODINA ET. AL., 2014, 16., 18–21. o.) keretében a vadon termő növényekkel kapcsolatos hagyományok összegyűjtését, bemutatását tűzték ki célul: a tájházban herbárium és szárított növényanyag tanulmányozható, míg a kertben kis ágyások kerültek kialakításra, amelyekhez oktatási anyagokat és tanulmányokat állítottak össze.

A múzeumi, skanzenbeli kertrekonstrukciók kialakításának főbb szempontjait, kihívásait és a felmerülő problémákat a fent bemutatott példák ismeretében, az elmúlt években általam tapasztalt jelenségek, a látottak és a működtetőkkel, igazgatókkal folytatott beszélgetések alapján a következő pontokban⁵⁵ összegezhetjük:

Minden esetben fontos célkitűzés, hogy a kert és a tágabban vett növényi házkörnyezet is hiteles, korhű, de ugyanakkor a szakmai és a látogatói igényeknek, szempontoknak egyidejűleg megfelelő legyen. Bizonyos növények, növénycsoportok, így például az erősen mérgező vagy a tövises növények telepítése – ott, ahol gyerek látogatókkal is számolnak – biztonsági okokból nem megengedett. Az épületek állagának, berendezésük állapotának megőrzése érdekében mellőzni szükséges ugyanakkor minden olyan megoldást (és sokszor magát a növényt is), amely „bepiszkihatható”, azaz hosszú távon roncsolná, tönkretenné a leltárba vett műtárgyakat, épületeket (esetleg a látogatók ruházatát, vagyontárgyait stb.). Szemléletes példa erre az eperfa (*Morus sp.*) esete, mely az érés idején földre

hulló, festékanyagokat tartalmazó, ezért a látogatók taposása által „mocskoló” termése miatt nem kedvelt, száműzött növénné vált még azokról a skanzenbeli portákról is, ahol korábban a növényi házkörnyezet meghatározó eleme volt. Nincs – hasonló meggon-dolásból (az ürülék házakba való behordását elkerülendő) a legtöbb szabadtéri múzeumnak szárnyas állománya, mely rendszeresen felszedgethetné a földre hulló érett termést. Hasonlóan jellemző a legtöbb erdélyi és magyarországi múzeumra, hogy a házakba élő növényt (például asztalra, vázába) bevinni nem szabad, ezért azt általában művirággal igyekeznek pótolni. Egyes régi kultúrnövényfajok, mint amilyen a dohány és a kender termesztése rendkívül szigorú állami szabályozásokhoz, engedélyekhez kötött, így a múzeumok e növények használatát, bemutatását is legtöbbször inkább mellőzik. Szintén fontos elvárás a -növények tekintetében, hogy az adott (prezentált) tájegységnek megfelelő, spontán kiválasztódással és tudatos szelekcióval vagy nemesítéssel nyert *tájfajtákat* (15. kép),⁵⁶ szín- és alakváltozatokat, elrendezéseket, kiültetéseket használjanak a múzeum dolgozói, ún. *történelmi fajtákat* alkalmazzanak. Ebben az esetben történelmi fajtaként tételeződik minden olyan kultúrnövényfajta (cultivar), amely főként ún. háztáji kertekben vagy génbankokban, élőnövény-gyűjteményekben napjainkban is még jó eséllyel dokumentálható, legalább a 70–150 éves *régi fajta*, s leginkább a 150–200 évesnél korosabb *nagyon régi fajta* kategóriájába sorolható. E fajták megjelenése, elterjedése jelentős kulturális és (szakma)történeti értéket képvisel, tehát ún. *hagyományos fajtákként* beszélünk és gondolkodunk róluk. Emellett tudományos, gazdasági és társadalmi hatás szempontjából is értékelhetők (NAGY, 2014, 297., 329. o.). Beszerzésük azonban körülményes, a terepen való begyűjtésük már-már lehetetlen, a nagyobb nemesítő cégek, génbankok, magbankok, kertészetek kínálatában is egyre nehezebb hozzáférni ezekhez, ugyanis ritkák és drágák.

Újabb problémaként említhető az alap kutatások, -gyűjtések hiánya. Nehezen elérhetőek az eddig feltárt források, adatok, információk és publikációk a kertek kidolgozásáért, megtervezéséért felelős szakemberek számára. Az alkalmi felmérések, terepmunkák nem

⁵³ Bővebben lásd: <http://halimba.hu/index.php?ldr=1&txtkat=23> Letöltés: 2024. 11. 02.

⁵⁴ A helyi tájházegyüttes megvalósítói tudatosan törekedtek Hideghéti Bittera Gyula Kálmán Ferenc Ede (1893–1970) hagyatékának bemutatására, azaz a levendulatermesztés évszázados hagyományára való utalásra.

⁵⁵ A sorszámozást tudatosan kerülöm, hiszen a felvetett szempontok nem állíthatók fontossági vagy egyéb sorrendbe.

⁵⁶ A szóban forgó fajták keletkezésük szerint tulajdonképpen *hibridek*, *rügymutációk*, *szelektált klónfajták*, *transzgénikus fajták* stb. is lehetnek.

14. kép:
Etnofarmakobotanikai értékek bemutatása

Fotó: Nagy Zsolt – Tihany, Tihanyi Skanzen (Magyarország), 2022.

15. kép:
A skanzenkertek a hagyományos gyümölcs-tájfajták és -változatok
megőrzésének hiteles helyszínei is (lehetnek).

Fotó: Nagy Zsolt – Csernáton, Haszmann Pál Múzeum (Erdély), 2024

minden esetben bizonyulnak elegendőnek ahhoz, hogy adott tájegység adott portájának növényzetét hitelesen rekonstruálni lehessen, ezért sokszor kénytelenek bizonyos szakmai elvárásokból engedni a muzeológusok, s kompromisszumokat kötni.

A botanikusok, kertészmérnökök jelentős részének nincs rálátása a népi növényismeret és -használat legfontosabb kérdéseire, ezért e szakembereknek nehezebb esik terepen népi fajokat biológiai fajokkal azonosítani vagy tájfajtaikat meghatározni, leírni. Különösen igaz ez, ha az adatközlők visszaemlékezései vagy írott források alapján kell rögzíteni az ismert és használt növények körét. Ugyanakkor a muzeológusok, néprajzkutatók jelentős részének is hiányosak a növénytani, kertészeti ismeretei, ami azt eredményezi, hogy gyakran kérnek olyat (például kiültetési terveket) a természet- és kertészettudományokban jártas kollégáiktól, amely a gyakorlatban nehezen vagy egyáltalán nem megvalósítható, hosszú távon pedig nem fenntartható. E két szembenálló csoport és más szakemberek (építészek, ökológusok stb.) között kevés esetben alakul ki a hosszútávú egészséges vita, a kommunikáció, az egymás tudására támaszkodó kollektív kutató- és gyakorlati munka vagy legalább az az iránti igény, holott egy-egy kertrekonstrukció sikeres megvalósítása több évtizedes és sokféle szakember tudását igénylő, összetett munkafolyamat lenne. Megoldatlan és visszatérő kérdések, hogy hogyan oldhatóak meg és fel azok az ellentmondásos helyzetek, amikor például a muzeológus részéről külön kérés érkezik a kertész irányába, hogy adott portán ne legyen semmiféle (kultúr)növény, ugyanis a lakóházban a bemutatás ideje éppen a téli ünnepkör, és cél a karácsonyi szokások bemutatása, a koncepcióba pedig nem illik be a muskátlis tornác vagy a burjánzó dísnövénykert.

Mivel a növények esetében egy élőlénycsoportról, s nem épületekről vagy tárgyakról beszélünk, képviselőinek eltérő (víz-, talaj-, tápanyag-, fény-, hőmérsékleti stb.) igényei vannak. A múzeumok munkatársai számára – főként állandó kertészmérnök, biológus stb. szakember hiányában – nehézséget okoz egy-egy betelepített faj minimális kondícióinak időszakos megteremtése és/vagy hosszútávú biztosítása. Az ígéretes kezdeményezéseket gyakran tehát anyagi veszteséggel és szakmai csalódottsággal járó kudarc kíséri: a kertek fenntartására vállalkozó szabadtéri (néprajzi) múzeumok is hasonló kérdésekkel, kihívásokkal és

problémákkal találják szembe magukat, mint a növények megőrzésére, szaporítására, növényállományok fenntartására és egyebekre specializálódott botanikus kertek, fűvészkertek, kertészetek.

A növényállomány telepítése, esetleges újraterelése, fenntartása, felújítása, gondozása stb. többszöri, jelentős anyagi befektetéssel jár, ami a szűkös keretből, esetleg pályázati pénzekből magát fenntartani is alig tudó intézmények számára nem jelent(-het) prioritást. Saját kertészetet, üveg- és szaporítóházat Magyarországon és Romániában egy múzeum sem tart fenn, az elkülönített összegeket pedig általában valamely élmény- és látványközpontú, sok látogatót vonzani képes időszakai projektek szánják, miközben a kertek hosszútávú fenntartása másodlagos, erre általában kevés pénz jut.

Egy-egy múzeum, skanzen, tájház ugyan kedvező táji, éghajlati, talaj- és egyéb adottságokkal rendelkezik ahhoz, hogy bizonyos tájegységek kerttípusait viszonylag könnyen (az említett adottságokat szerencsés módon ki- és felhasználva) rekonstruálni tudja, azonban adott táji környezetekbe bizonyos tájegységek épülettípusai nem vagy csak nehezen mutathatóak be hitelesen (16. kép). A legtöbb intézmény azonban e tekintetben is nehézségekkel, kihívásokkal találja szembe magát (nem megfelelő talajréteg, nem elegendő évi csapadék, viharok, vadkárk stb.). Az utóbbi években az éghajlatváltozás következtében korábbi sikeres telepítések (erdősávok, málnaültetvények stb.) sínylődni, pusztulni kezdtek. A legyengült állományokat, egyedeket a kórokozók és kártevők is könnyebben támadják, az invazív fajok pedig egyre nagyobb területeket vesznek birtokba. Sok helyütt a növények öntözése okoz problémát és plusz költséget, hiszen a területen nincsenek megfelelő természetes vízforrások, víznyerőhelyek. Több esetben korábbi építkezési területekből kell az elvárásoknak megfelelő, csodás kerteket – általában rövid időn belül – kialakítani, ami rendkívül sok fejtörést okoz és nagy erőfeszítéseket kíván.

A kerti építmények, eszközök, a növénydézsák és -kaspók, a támrendszerek, a burkoló- és takaróanyagok, a segédanyagok, a kötözőanyagok és egyebek tekintetében gyakori jelenség, hogy a múzeumok dolgozói már nem fordítanak kellő figyelmet a hiteles és korhű anyag-, illetve eszközhasználatra. Ehelyett a kertészeti árudákban, lerakatokban is olcsón (olcsóbban)

16. kép:

Alföldi építmények szokatlan, de kellemes látványa hegyvidéki tájban.

Fotó: Nagy Zsolt – Nagyszeben, Astra Szabadtéri Néprajzi Múzeum (Erdély), 2019.

beszerezhető nejlonszivattyúkat, műanyag cserepeket, cserépalátéteket, szintetikus kötözőanyagokat stb. alkalmaznak, amelyek sokat rontanak egy-egy kert összképén (17. kép, lásd következő oldal).

Ideális lenne, ha a kertek kialakítására, kezelésére, fenntartására, karbantartására hagyományos módon és a helyiek bevonásával adódna lehetőség. Ez azonban (különös tekintettel az egyre nagyobb zöldfelületek⁵⁷ legeltetésére és kézi kaszálására, a termények begyűjtésére és feldolgozására stb.) ritkán, nehezen megvalósítható a szakember- és önkéntes hiánnyal is küzdő múzeumi intézmények számára. Míg a hagyományos kertek egyik fő rendezőelve a növény-ember-állat együttélés megoldása volt, a skanzenek esetében nemcsak az állatállomány teljes hiánya, de a kisegítő munkatársak, azaz az emberi munkaerő hiánya is jelentős gondot jelent (18–19. kép, lásd következő oldal).

A kertek gondozásáért felelős múzeumi dolgozók, a kisegítő személyzet, a terem- vagy hagyományörök elhivatottsága, motivációi, képességei, hozzáértése, háttérismerete, affinitása változó, ami később egy-egy kert szembevető gondozottságán vagy elhanyagoltságán, a termés minőségén és mennyiségén is mérhető (20. kép, lásd következő oldal).

A felmerülő problémákkal, kihívásokkal szemben a magyarországi és erdélyi intézmények igyekeznek megküzdeni, hiszen felismerték és az európai jógyakorlatokból, példákból látják, tudják, hogy a múzeumi kertek kialakítása és tevékenységekbe való aktív bevonása egyszerű eszköze lehet a természetvédelemre, környezettudatosságra nevelésnek, színtere a rehabilitációnak,⁵⁸ a rekreációnak,⁵⁹ az idősgondozásnak, az integrációnak, de akár még egy-egy kiállításnak is. A természeti és kulturális környezet „kiegészítő és alternatív tanulási lehetőséget kínál, a szabadtéri múzeumban

⁵⁷ A skanzenek nagy részét a mind nagyobb és nagyobb területek fűvesítése jellemzi. A múzeumok dolgozói így igyekeznek felvenni a harcot az előretörő gyomokkal, az allergiát okozó növényekkel szemben.

⁵⁸ Például az ún. gyógyító kertek révén.

⁵⁹ „Lassít, lazít, kikapcsol.” (Szikra, 2022, 145. o.).

17. kép:

Hiteles, korhű anyaghasználat a növényi ablakkörnyezet kialakításában

Fotó: Nagy Zsolt – Csernáton, Haszmann Pál Múzeum (Erdély), 2024

18. kép:

A növény–ember–állat együttélésének megoldása – az „élő múzeumok” jó példái

Fotó: Nagy Zsolt – Szombathely, Vasi Múzeumfalu (Magyarország), 2023.

19. kép:

A növény–ember–állat együttélésének megoldása – az „élő múzeumok” jó példái

Fotó: Nagy Zsolt – Nagyszeben, Astra Szabadtéri Néprajzi Múzeum (Erdély), 2019.

pedig az a fantasztikus és speciális, hogy mindkettőt „ötvözi” (ZIPSANE, 2010, 100. o.).

A bemutatott és csak említett példák felsorolásával természetesen nem töreked(het)tem teljességre. Mindössze az volt a célom, hogy e megvalósítások, gyakorlatok említésével is jelezni próbáljam, hogy míg az oktatástudomány részterületeként a kertpedagógia⁶⁰ és az ún. botpedagógia⁶¹ magyar és román nyelvterületen korábban csak az oktatási intézmények tevékenységi körének és az iskolarendszereknek egyik meghatározó eleme volt,⁶² addig mára összefonódott a hosszabb

múltra visszatekintő, a múzeumokon belül zajló és több tudományterületet összefogó, integrált oktatással, az ún. múzeumpedagógiával, a fenntarthatóságra törekvő, tájékológiai szemléletre nyitott hazai gyakorlati és kritikai muzeológia, skanzenológia tudományával is. A tárlatvezetés hitelességéhez pedig szervesen hozzátartozna, „sőt a látogató [...] meg is érdemelné, hogy kinn a kertben és az udvaron termő gyümölcsfákban és szép szőlőlugasban gyönyörködhesse és illatos virágokat szagolgasson, vagy – uram bocsá – csipegethesse egy kis málnát vagy ribizlit” (RUMI, 2022, 123. o.).

⁶⁰ Mely az angolszász irodalomban *garden based education*, *garden based learning*, azaz „kertre alapozott oktatás”, „kertre alapozott tanulás” néven ismert.

⁶¹ Az angol *Botanical Pedagogy*-ból.

⁶² Bemutatókertek, oktatókertek, tankertek, kísérleti kertek, tanösvények, gyűjteményes kertek, gyermekkertek, munkakertek, iskolakertek stb. Eötvös József az 1868-as népoktatási törvénnyel a tankötelezettség

bevezetése mellett kötelezővé tette az ún. iskolakertek létrehozását is, melyeknek típusa és nagysága, felszereltsége a helyi viszonyoktól, igényektől és termelői hagyományoktól is függött. 1905-től, majd 1906-tól újabb miniszteri rendeletekkel szorgalmazták a tanítóképzők hallgatóinak kertészeti és háztartási gyakorlati képzését. Napjainkban a Waldorf-típusú pedagógia használja fel aktívan a kertek által nyújtott lehetőségeket (bővebben lásd és vö. Szalontai, 2015).

20. kép:

A kertekért felelős önkéntesektől is függ egy-egy kert szembetűnő gondozottsága, a termés minősége és mennyisége

Fotó: Nagy Zsolt
Nagyszeben, Astra Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Erdély, 2019

Irodalom

Augé, Marc (szerk.) (1992). *Territoires de la Mémoire. Les collections du patrimoine ethnologique dans les écomusées*. Thonon-les-Bains: l'Albaron.

Balogh Lajos (2013). „Az idő a gazda mindenütt...” A Vasi Múzeumfalvi etnobiológiai fejlesztésének eredményei 2009-től 2012-ig, különös tekintettel az etnobotanikai vonatkozásokra. *Savaria*, 35 (szám n.), pp. 443–487.

Bereczki Ibolya (szerk.) (2013). *Erdélyi tájházak és néprajzi gyűjtemények*. Noszvaj: Kriza János Néprajzi Társaság, Magyarországi Tájházas Szövetsége.

Berényi Marianna (2014). Él egy napig úgy, ahogy a bronzkori emberek. Archeológiai parkok, régészeti szabadtéri múzeumok itthon és a nagyvilágban. *Múzeumcafé*, 9 (49), pp. 60–79.

Berényi Marianna (2022). Csepp a tengerben? A múzeumok zöldprogramjainak hatékonyságáról. *Múzeumcafé*, 17 (89), pp. 43–63.

Carstensen, Jan (2010). A Detmoldi Szabadtéri Néprajzi Múzeum (LWL-Freilichmuseum Detmold) – vesztfáliai Néprajzi Múzeum (Westfälisches Landesmuseum für Volkskunde) tematikus és koncepcionális megújítása. In Cseri Miklós és Sári Zsolt (vál., szerk. és ford. ell.), *Szabadtéri múzeumok Európában. Tanulmánygyűjtemény* (pp. 111–116). Szentendre: Skanzen.

Gerencsér Zsigmond (1970) A rigai falumúzeum. *Nép-szabadság*, 1970. augusztus 12., 7. o.

Hofer Tamás (1972). A magyar kettős udvarok kérdéséhez. *Ethnographia*, 83 (1), pp. 29–52.

Holló László (1981). *Népi növény- és kertkultúra*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

Jakab Lászlóné [Judit] (2011). *Bio-kert-ésszel. Hagyományos kiskertek és haszonnövények mai szemmel*. Szentendre: Skanzen.

Jakab Lászlóné [Judit] (2013). Etnobotanikai gyűjtőúton Háromszéken. In Cseri Miklós és Bereczki Ibolya (szerk.), *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 25 (pp. 249–272). Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

Kecskés Péter (1994). Kisalföldi épületcsoport a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. In Perger Gyula (közrem.) és Cseri Miklós (szerk.), *A Kisalföld népi építészet* (pp. 175–202). Szentendre, Győr: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Győri Xantus János Múzeum.

McGhie, Henry (2019a). *Museums and the Sustainable Development Goals. A how-to guide for museums, galleries, the cultural sector and their partners*. UK: Curating Tomorrow.

McGhie, Henry (2019b). *Museum collections and biodiversity conservation*. UK: Curating Tomorrow.

McGhie, Henry (2022). *A múzeumok és a fenntartható fejlődési célok. Útmutató múzeumok, galériák, a kulturális szektor és partnereik számára*. Budapest: Pulszky Társaság, Magyar Múzeumi Egyesület.

Nagy-Sándor Zsuzsa (2022). A „zöld” jelentése és értelmezése a múzeumi világban. Nemzetközi példák a környezet-tudatos múzeumi gyakorlathoz/működéshez. *Múzeumcafé*, 17 (89), pp. 65–103.

Nagy Zsolt (2014). Termesztésre ajánlott és termesztett történelmi körtefajták az egykori Csík vármegye területén. In Salló Szilárd (szerk.), *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, 10 (pp. 295–334). Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum.

Nagy Zsolt (2021a). Néprajzi kutatásterületek, határterületek és társtudományok hozzájárulása a magyar népi dísznövénykultúra megismeréséhez. In Keszeg Vilmos és Szakál Anna (szerk.), *Újabb tanulmányok a romániai magyar néprajzkutatásról*. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 29 (pp. 253–294). Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

Nagy Zsolt (2021b). A magyar népi dísznövénykultúra kutatásának története. In Keszeg Vilmos és Szakál Anna (szerk.), *Újabb tanulmányok a romániai magyar néprajzkutatásról*. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 29 (pp. 205–252). Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

Paardekooper, Roeland (2012). *The Value of an Archaeological Open-air Museum is in Its Use: Understanding Archaeological Open-air Museums and Their Visitors*. Leiden: Sidestone Press.

Péntek János és Szabó [T. E.] Attila (1985). *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

Prikler Szilvia Beatrix (2023). Tájházas a digitális térben. In Jakab Albert Zsolt és Vajda András (szerk.), *Múzeum – örökség – kommunikáció* (pp. 131–142). Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

Rodina, Kristina, Anastasyia Timoshyna, Andreja Smolej, Darijan Krpan, Elena Zupanc, Németh Éva, Gabriela Ruzickova, Gáspár Gergő, Szántai József, Malgortza Draganik, Radácsi

Péter, Stanislav Novák és Szegedi Szilárd (2014). *Traditional and Wild: Revitalizing traditions of sustainable wild plant harvesting in Central Europe*. Budapest: Traffic and WWF Hungary.

Rumi Andrea (2022). A Turai Tájház kertfejlesztési terve. In Fancsalszki Noémi (szerk.), *Tájházaink megújítása – válogatott dolgozatok a tájházi képzésekről. Tájházi TudásTár*, 5 (pp. 123–150). Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

Szabó T. [E.] Attila (1995). Növényi házkörnyezet-kutatás (aedobotanica és „in situ” génmegőrzés). Előtanulmány az etnobotanika és népi építészet kérdésköréhez. In Cseri Miklós (szerk.), *A Nyugat-Dunántúl népi építésze* (pp. 509–536). Szentendre, Szombathely: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szombathelyi Savaria Múzeum.

Szalontai Kriszta (2015). *Kertpedagógia. Nevelés a kertben – kertészet az oktatásban*. Budapest: Kornétás Kiadó.

Szántó András (2022). *A múzeum jövője – 28 párbeszéd*. Szépművészeti Múzeum, Budapest.

Szikra Renáta (2022). Konyhakert a múzeumban. *Múzeum-café*, 17 (89), pp. 145–157.

Források

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), A-2020

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), A-2955

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), A-3100

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), A-3103

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), A-3773

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), A-3897

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), A-3918

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), A-3951

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), A-4564

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), E-174/8/24

Újházy Noémi, Szalay Péter és Biró Marianna (2015). A táj változásának vizsgálata újrafényképezés módszerével Sztána és Zsobok határában. In Molnár Krisztina és Molnár Zsolt (szerk.), *Élet és rend a határban. Etnoökológiai kutató-tábor Kalotaszegen* (pp. 208–221). Kolozsvár, Sztána: Művelődés Egyesület, Szentimrei Alapítvány.

Vass Erika (2011). *Erdély virágai. Egy kutatás pillanatképei 2006–2011. Flowers of Transylvania. Snapshots from a research programme*, 2006–2011. Szentendre: Skanzen.

Zentai Tünde (2005). Ormánsági életkép 1921-ből. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum drávacsehi portája. *Ethnographia*, 116 (4), pp. 455–480.

Zipsane, Henrik (2010). Tanulási lehetőségek a szabadtéri múzeumokban – egy óriási kihívás. In Cseri Miklós és Sári Zsolt (vál., szerk. és ford. ell.), *Szabadtéri múzeumok Európában. Tanulmánygyűjtemény* (pp. 99–109). Szentendre: Skanzen.

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), E-186/8/29

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), E-209/8/108

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), E-210/8/46

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), E-219/8/44

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), E-243/8/15

Szentendrei Szabadtéri Múzeum Dokumentumtára (SZSZMD), E-327/8/64

École Nationale Supérieure de Paysage 2024. www.potager-du-roi.fr Letöltés: 2024. 11. 02.

Halimba 2024. <http://halimba.hu/index.php?ldr=1&txtkat=23> Letöltés: 2024. 11. 02.

ICOM Magyarország 2022. <https://icomhungary.hu/hu/node/85> Letöltés: 2024. 11. 02.

Kortárs Online 2022. <https://www.kortarsonline.hu/aktual/novenyek-nelkul.html> Letöltés: 2024. 11. 02.

Laczkó Dezső Múzeum 2024. <https://bakonyihaz.hu/haz> Letöltés: 2024. 11. 02.

Magyar Múzeumok 2022. <https://magyarmuzeumok.hu/cikk/muzeumok-a-fenntarthatosagert-fenntarthatosag-a-muzeumokban-a-pulszky-tarsasag-workshopsorozatarol> Letöltés: 2024. 11. 02.

Skanzenblog 2020. <https://blog.skanzen.hu/2020/08/28/boszorkanykonyha-a-skanzen-gyogynovenyes-helyszine/> Letöltés: 2024. 11. 02.

The Digital Archeological Record 2008. <https://core.tdar.org/browse/creators/181198/regeszeti-parkok-magyarorszagon-kiserleti-es-kornyezeti-regeszeti-muzeumpedagogiai-lehetosegek-a-regeszeti-parkokban-tudomanyos-konferencia-es-bemutato-napok> Letöltés: 2024. 11. 02.

SZABÓ ESZTER IDA

Művészet és identitás Kárpátalján a kulturális emlékezet tükrében

Tanulmányom a Nemzetstratégiai Kutatóintézet 2023-ban megrendezett *V. Interdiszciplináris Konferencia a Kárpát-medencei Magyarság Helyzetéről* című rendezvényéhez kapcsolódik, melynek témakörét „válság és alkalmazkodás” címen hirdették meg a szervezők. Választott területem a Kárpát-medencén belül Kárpátalja, vizsgált korszakom a huszadik századtól a jelenig terjed. Kutatásom tárgya a művészet és az identitás viszonya, központi eleme egy kisebbségi létben élő művészember – Horváth Anna –, akinek emlékét ma is őrzi az a közösség, térség és régió, ahol élt és alkotott, és amelynek szellemi iránymutatójává lett. De nem csak róla ejtek szót. Horváth Anna személyéhez kapcsolódóan bemutatom a kortárs kárpátaljai képzőművészet további kiemelkedő alakjait. Olyan alkotókat hozok be a látótérbe, akik hatással voltak a szobrásznőre, gazdagították szellemét.

A kutatás fókuszában álló Kárpátalja és Horváth Anna személye nem volt ismeretlen vagy idegen számomra. Magam is kárpátaljai születésű vagyok. Már gyermekkoromban elkerültem vidékről, de felnőttként érdeklődésem visszavezetett gyökereimhez. Bár Horváth Anna szinte családtagként volt jelen az életemben, kapcsolatom vele, a térséghez hasonlóan, korán megszakadt. Később mégis ez az addig feldolgozatlan életmű lett mesterszakos szakdolgozatom témája. Elmerülve a témakör végtelen gazdagságába, további kutatásokra éreztem ösztönzést.

Írásomban a vizsgált személy életútján, munkásságán keresztül – illetve azzal kapcsolatban – mutatom be Kárpátalját történelmi, etnikai, antropológiai,

kultúrtörténeti és művészettörténeti szempontból. A tanulmány ezen elméleti kereteit szakirodalmi munkák adják meg, míg a művésznőt és a művésznőhöz való viszonyulást leginkább sajtótermékekből idézem. A nagyvonalakban felvázolt sorstörténet és az életműből kiragadott részek az alkalmazkodást, a nehézségekből és a kisebbségi létből is erőt kovácsoló művészt, a szűkösségből gazdag világot teremtő ember küzdelmét mutatja meg. Horváth Anna huszadik századi, kárpátaljai szobrásznő, aki a térségben zajló, a magyar lakosság számára kedvezőtlen politikai és gazdasági folyamatok ellenére lokálpatrióta maradt, hű a vidékhez, az emberekhez, kisebbségi sorsához. Számos nagyvárosban kínáltak számára jobb lehetőséget, mégis maradt Beregszászban. Életútja kiváló példa arra, hogy a tehetséges ember a forrásokban nélkülöző környezetben is maradandót tud alkotni, tehát nem feltétlen vagyunk a körülményeink áldozatai. A jobb anyagi helyzet segítséget jelenthet a képesség kibontásában, de nem garantálja sem a sikert, sem pedig a létrehozott produktum értékét vagy minőségét.

Horváth Anna alakja ma már az emlékezet témakörébe tartozik 1924-ben született Beregszászban, és 81 évesen, 2005-ben hunyt el ugyanitt. Halála után 18 évvel szülővárosában megvalósulni látszik a Horváth Anna Múzeum, hogy méltó módon ápolja életművét és emlékét. A településen a hatos számú, magyar tannyelvű iskola is felvette a művésznő nevét. Ebben az intézményben 2014-ben, a tanári kar összefogva, emlékszobát is létrehozott a szobrásznő munkáiból. Mivel is érdemelte ki Horváth

Anna, hogy emlékét ily módon őrizzék szülőföldje? A választ Banner Zoltán művészettörténész szavaiban találtam meg:

„A magyar alkotó értelmiséginek ma sem lehet más, fontosabb gondja és ihletője, mint a magyarság léte. Semmi sem avathatja hitelesebbé és maradandóbbá tevékenységét, művét és életművét, mint a válasz: adtál-e valamit, hozzájárultál-e a magyarság, mint örök szellemi–lelki–intellektuális nyersanyag formálásához? Lett-e általad a magyarság láthatóbb?” (BANNER, 2020)

Kisebbségi sorsban élt Horváth Anna magyar alkotóként. A Szovjetunió és Ukrajna Képzőművészeti Szövetségének tagja és díjazottja, Pro Cultura Hungarica díjas, Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közösségének Nívódíjasa, Ukrajna Érdemes Művésze, Beregszász képviselő-testületének Pro Urbe díjasa, a Magyar Művészeti Akadémia tagja volt. Elismert alkotóember, akire igazán illik a polihisztor jelző: szobrász, keramikus, érem- és plakettművész, festő, grafikus, közíró, belső-építész és tanító. Különleges és küzdelmes életutat mondhatott magáénak, melyben meghatározó szerepet játszott a történelem. Horváth Annát munkássága nemzetközi hírű képzőművésszé avatta. Alkotásaival kiállításokon, versenyeken szerepelt Szovjetunió- és Európa-szerte: „Több alkalommal volt észtevője a FIDEM külföldi kiállításainak, alkotásai szerepeltek Varsóban, Budapesten, Berlinben, Bukarestben, Kassán, Nyíregyházán. Horváth Anna művészetének jellemzője a szülőföld, a kétkezi munkások, a parasztok szeretete, a valóságábrázolás új formáinak állandó kutatása, a bátor kísérletezés.” (BEKE, 1997) Többek között Amerikából is kapott felkérést, és kevesen tudják, hogy a párizsi Louvre-ban is őrzik néhány medálját. Magyarországon több kiállításon szerepelt. Kiemelkedő ezek közül az 1997-es budapesti egyéni tárlata a Dorottya Galériában,¹ mely nagy érdeklődést váltott ki, s amelyet Lator László Kossuth-díjas, a Magyar Nemzet Művésze címmel kitüntetett kárpátaljai születésű költő nyitott meg. A rendezvény szervezését,

¹ A Dorottya Galériában rendezett kiállítást több magyar lapban is említik, „reklámozzák”, például az *Új Művészet* képzőművészeti folyóiratban (az 1997. évi 8. évfolyam 4. számának 62. oldalán); a *Balkon* kortárs művészeti folyóiratban (az 1997. évi 5. évfolyam 4–5. számának 97. oldalán); és a *Pesti Műsor* kulturmagazinban (az 1997. évi 46. évfolyam 18. számának 66. oldalán); a *Népszabadság* országos politikai, közéleti napilapban (a BUDAPEST melléklet 1997. évi, május 14-ei szám 31. oldalán); a *Magyar Nemzet* országos közéleti, politikai napilapban (1997. évi 60. évfolyam 155. számának 25. oldalán).

elő- és utómunkálatait maga Beke László többszörsön kitüntetett művészettörténész, a Múcsarnok főigazgatója vette gondjaiba:

„A rangos eseményre, az ünnepélyes megnyitóra annyian eljöttek, hogy alig fértünk el a művészet eme hófehér szentélyében, ahol a főváros művészeti életének ismert személyiségei mellett jó volt látni a régi beregszászi arcokat is.

Beke László, a Galéria igazgatója meg is jegyezte: »Csak tátani tudom a számat, milyen katalizátor Horváth Anna, hogy közülünk ilyen széles spektrumot összehozott...«

Mert valóban: volt a megnyitón történész professzor, akadémikus, ügyintéző, művész, költő, építész, orvos, kereskedő, üzletasszony, diák, egyházi ember, s még sorolhatnám (...).” (BALOGH, 1997)

Horváth Anna tehetségével nem csak a magyar érdekeket szolgálta a soknemzetiségű Kárpátalján. Munkáiban kiemelten foglalkozott a régióban élő etnikumokkal és azok néprajzával. Szobraiban megfigyelhetők a nemzetiségek antropológiai jegyei, viseletük néprajzi elemei: „Jellemzőjük a néprajzi érdeklődés, a falusi viseletek pontos visszaadása (de Horváth Anna a »hozzájuk tartozó« népdalokat is hasonló alapos sággal ismeri) (...) Ha pedig be kívánnánk kapcsolni Beregszászt a mai nemzetközi művészet vérkeringésébe, csupán a nyugat-európai és észak-amerikai színes figuratív szobrászat legújabb fejleményeire kell felhívunk a figyelmet.” (BEKE, 1997) „A figurák többsége olyan, mint egy-egy archaikus termékenység-szobor, arcukon annyi szépség és báj van, mint a görög szobrokon, s mozdulataikon annyi finomság és hajlékonyság, mint az etruszk rajzokon, vélte az ismert költő és műfordító, Lator László. (BALOGH, 1997)

Horvát Anna a második világháborút követő zavaros időszakban találta meg Kárpátalján a különböző nemzetiségeket összekötő, univerzális nyelvet: a művészetét. Úgy vélte: „(...) a művészet, a művész, ha elfogadják a felek, nem csak a kultúrának lehet a képviselője, hanem a népnek, nemzetnek is. S ez egyik forrása lehet a különböző népek kölcsönös megbecsülésének.” (BALLA, 1993)

Megközelítésemben a *művészet* és az *identitás* fogalma szorosan összefügg a *kulturális emlékezet* témakörével. Mivel a *művészet*, a *kultúra*, az *emlékezet* és az *identitás* szavak értelmezése nem tekinthető

egységesnek, a félreértések elkerülése végett kitérek a fogalmak tisztázására az általam elsődlegesnek ítélt szempontok alapján. (1. kép)

1. Művészet

Beke László művészettörténész és tudományos kutató szerint a művészet a szépség megalkotására törekvő tevékenységforma, melynek elsődleges kritériuma, hogy azt művészetként az adott társadalom vagy annak egy csoportja elfogadja. A közbeszédben a művészet szavunk alatt általában csak a képzőművészet területeit értjük, azonban ugyanolyan fontos művészeti ágak az irodalom, a zeneművészet, a fotóművészet, a színművészet és a táncművészet stb. (BEKE, 2010) A fogalmi zavar egyik oka lehet, hogy a képzőművészeti tárgyak

gyakran valós terméké válnak. Az anyagban testet öltő szellemi termék váltható a legkönnyebben pénzbeli javakra, állami és egyéni szinten egyaránt. A nemzeti vagyont gazdagító műtárgyakat általában közgyűjtemények őrzik. (Ezáltal válhat a múzeum a kulturális emlékezet gyakorlatának fontos, kiemelt helyszínévé.) Védelmük nem csak fizikai értelemben biztosított. Magyarország, más országokhoz hasonlóan, jogszabállyal is védelmezi az irodalmi, tudományos és művészeti alkotásokat, többek között az 1999. évi LXXVI. vagy a 2001. évi LXIV. törvény rendelkezik erről. A nemzeti kultúrának tehát szerves része a művészet, amit Boris Groys művészetkritikus, médiateoretikus és filozófus szerint nem érdemes alábecsülni: „Valójában a művészet mindig a lehető legnagyobb erőt igyekezett képviselni, (...) a véges politikai hatalommal a végtelen hatalmat állítja szembe: Istent, a természetet, a sorsot, az életet, a halált.” (BORIS, 2022)

1. kép:

Horváth Anna beregszászi műtermi lakásában, 1970 körül

Forrás: Horváth Anna-hagyaték, magántulajdon

2. Kultúra

Ahogy a művészet, úgy a kultúra fogalmát is redukálja közéletünk: az újságok, a rádió- és televízióadások szóhasználatából kiindulva csak az irodalommal és a művészetekkel azonosíthatnánk. (MARÓTI, 2005) A kultúra meghatározásainak átalakulása a történelmi események változásaival együtt zajlott (ennek problematikájával Maróti Andor kiemelten foglalkozott), így egy tartalmában rugalmas fogalommal van dolgunk. Alapvető definícióját Edward Burnett Tylornak tulajdonítjuk. (BOHANNAN ET AL, 2006) A fogalom összegzésére a huszadik század közepén Kroeber és Kluckhohn tett kísérletet, megközelítőleg 400 különböző meghatározását tanulmányozva át. (NIEDERMÜLLER, 1999) Valamiféle szűkítésre tehát szükség van, ezt hangsúlyozta Clifford Geertz, akinek kultúrafogalma szemiotikai jellegű (GEERTZ, 1988), és nézőpontja a szimbólumok felől közelíti meg a kérdéskört (GEERTZ, 2001).

A huszadik század végére Hofstede meghatározásával (a kultúra egy „szellemi szoftver”) a modern technika világa is beszivárgott a kultúra-fogalom keresésébe. (FALKNÉ BÁNÓ, 2002) Hofstede munkássága általam leginkább a „kulturális hagyma” modell szemléletes elmélete miatt kiemelendő (HOFSTEDE ET AL, 2008), mert összekapcsolhatóvá teszi a kultúra fogalmát a kollektív emlékezet és a kulturális emlékezet fogalmaival.

3. Emlékezet

Az emlékezet témakörében számomra Maurice Halbwachs és Jan Assmann munkái az irányadók. Halbwachs nézőpontja szerint az emlékezőképesség kollektív produktum, az egyén az emlékeit a társadalmi emlékezet vonatkoztatási kereteinek segítségével idézi föl. A társadalom mindig rendelkezik a reprodukáláshoz szükséges eszközökkel. (HALBWACHS, 2018) Assmann a klasszikus társadalmak példáján mutatja be a kollektív emlékezetet. A „kulturális emlékezet” alatt az értelem hagyományozását érti. Felfogásában a társadalmaknak a múlt az önmeghatározáshoz szükséges. Különbséget tesz „egyéni identitás”, „személyes identitás” és a „kollektív identitás” között. (ASSMANN, 2018)

Az emlékezés vizsgálatának viszonyítási alapját a felejtés adhatja meg. Ebben Harald Weinrich gondolataira támaszkodom, aki olyan művelődéstörténeti áttekintést ad, melyben a felejtés kezelésének művészete és annak kritikája kerül központba. Különbséget tesz magánjellegű és nyilvános felejtés között. (WEINRICH, 2002)

A témához kapcsolódik Pierre Nora „emlékezet-közösségről” írt elmélete, ahol a történelem értelmezésénél az emlékezet fogalmát és annak formáit állítja középpontba. (NORA, 2010) A kollektív emlékezet fogalmánál pedig szűkebb a Mérei Ferenc által leírt „együttes élmény” fogalma, ahol az eredeti élmény egy-egy részletének felidézéséről beszélünk. (MÉREI, 1947)

4. Identitás

„Az identitásfogalom nemzetközi szakirodalma egy nagyobb nyugati közismereti könyvtárban mintegy negyvenezer kötetre rúg”. (A. GERGELY, 1999) Ezt tetézi még az az intenció, hogy „az identitás önmagában való vizsgálata illúzió”. (KOLOZSI, 2004) Egy határon túli magyarsággal kapcsolatos kutatáshoz a „nemzet”, a „nacionalizmus”, a „nemzettudat” vagy az „etnikai tudat” fogalmakat érdemes társítani, ebben Bali János „A magyar nemzet etnológiája” című munkájára támaszkodom. A könyv többek között kibontja az említett fogalmak jelentését és összefüggését, foglalkozik a nemzeti múlt, a nemzeti emlékezet tudományos kutatásának kulturális antropológiai megközelítésével. (BALI, 2022) Szintén kiemelendő a kutatott témában Rogers Brubaker munkássága, mert azt a sajátos hármas viszonyt taglalja, amely a nemzeti kisebbségek, a nemzetiesítő államok és anyaországok között jön létre. (BRUBAKER, 2006)

A kisebbségi sorsot viselő magyarság anyanyelvének megtartása nagyrésztben létének feltétele, azonban a nyelv az identitás megformálásában csak részben játszik szerepet. Ezt Györffy István is felismerte. A nemzeti öntudat megszületésének okát, megőrzésének eszközeit tanácsos máshol is keresni. Leggyakrabban a vallásban szokták. (BARNA, 2011) Ernest Renan azonban arra jutott, hogy egy modern nemzet esetében a közös vallás kevés ehhez. Példaként a több

fajból, vallásból, nyelvből nemzetet kovácsolt Svájcot említi, párhuzamba állítva a homogén, de nemzetet nem alkotó Toszkánával. (RENAN, 1994) Az identitás ezen logika mentén úgy mond „faji alapon” a származással is összefüggésbe hozható, ennek cáfolatára a magyar művészvilágból is hozok példát.

5. Identitás és származás elválaszthatósága²

Babits Mihályt az 1930-as években több szervezet is felszólította származási okmányainak benyújtására. Délszláv vezetékneve okán identitását és származását többször megkérdőjelezték, amit az író egyfajta támadásként élt meg: „Ezért tiltakozik valami ösztönösen az íróban nemzetiségének meghamisítása ellen: missziójának meghamisítása az.” (GÁL, 2003) Babits gondolatmenetéből a származás és az identitás elválaszthatósága szűrhető le: „...Eszem ágában sem volt, hogy az embereket vérük vagy kitenyésztettségük alapján ítéljem, (...) Zrínyi is horvát volt, és Petőfi Petrovics! Ezek az idegen vércsöppek teszik talán olyan gazdaggá és színessé a magyar vért. (...) Mi célja a vért és nevet elemezni? Az én nevem egy híres horvát író nevével egyezik. De én magyar vagyok.” (BABITS, 1978) Ugyanis Babits Mihály szerint „A magyarság lényege (...) Semmi esetre sem valami testi vagy törzsi jelleg, fizikailag öröklhető. (...) nem testi, hanem szellemi jelenség. Az átöröklés, mely folytonosságát biztosítja, nem testi, hanem lelki.” (BABITS, 1939) Györfy István „hitvallása” pedig összecseng ezzel a nézőponttal: „A magyarság nem a test, nem a vér, hanem a lélek kérdése.” (GYÖRFFY, 1939)

² Az identitás és származás elválaszthatóságának társadalmi szinten zajló vizsgálatára példaként hozható a huszadik század első felében a *Magyar Szemle* szerkesztősége által összerakott, majd kiadott *Mi a magyar?* című könyv. A választ olyan korabeli kiemelkedő személyek adják meg, mint Babits Mihály, Keresztury Dezső, Kodály Zoltán, a matematikus, fizikus Farkas Gyula, az etnográfus Viski Károly, az antropológus Bartucz Lajos, az irodalomtörténészek közül Eckhardt Sándor, Zolnai Tibor, Kerecsényi Dezső, a művésztörténész Gerevich Tibor, a magyar protestantizmus egyik példaadó egyénisége: Ravasz László püspök, illetve a kötet szerkesztője, a történész Szekfű Gyula. (Szekfű, 1939)

6. Horváth Anna identitása és származása

Az identitás és a származás, a vegyes etnikai háttér kapcsolatának vizsgálatára remek terepet kínál Kárpátalja. Horváth Anna beregszászi születésű, felmenői ugyan a felvidékről származtak, de nem voltak február 18-án született a munkácsi járásban található Pisztraházán. Horváth András elmagyarosodott ruszin család gyermekeként maga is kétnyelvű volt, beszélt a ruszint is, a magyart is. Valószínű, hogy az orosz is megtanulta, mert az első világháborúban harcolt a Vörös Hadseregben. Horváth Anna Édesanyja, Hrin Mária 1904. december 11-én született Gálszécsen (ma Szlovákiában található), a Kassához tartozó kerületben. Ahogy neve is árulkodik róla, szlovák származású lehetett, bár kizárólagosan magyar környezetben nevelkedett, és a magyar nyelven kívül mást nem beszélt, identitásában magyarnak vallotta magát. A család több generáción keresztül a görögkatolikus felekezethez tartozott. (2. kép)

Horváth Anna magyar identitású volt, de anyanyelvén, a magyaron kívül további hét nyelven írt, olvasott, beszélt: ruszinul, szlovákul, németül, olaszul, latinul, csehül és oroszul. Soknyelvűsége jóllehet inkább köszönhető a huszadik századi történelmi eseményeknek, mintsem származásának. A soknemzetűségű Kárpátalján élő népek összekötőjévé is vált ezáltal, nem csak a művészvilágban.

7. Sorstörténeti „skicc” a pályára állásig

A Kárpátalján zajló történelmi események és édesapja foglalkozása mozgalmas gyermekkort eredményezett Horváth Annának. Élete első 10 évét Beregszászban töltötte. „Két és fél osztályt az elemiben ruszin iskolába járt, aztán vasutas édesapját áthelyezték Iglóra, ott a szlovákban, majd evangélikus német iskolában tanult, különbözeti vizsgával vették fel Kassán a Rákóczi Ferenc Gimnáziumba, s a család hazaköltözése után a Beregszászi Gimnáziumban érettségizett 1944-ben.” (BALOGH, 1994) A művésznő erre így emlékezik vissza: „Gyermekekoromban minden évben más iskolába jártam, és mindegyikben más-más nyelven tanítottak.” (H. BARTA, 1974) Az újabb és újabb közeg

állandó alkalmazkodásra kényszerítette a fiatal Horváth Annát, aki ennek köszönhetette többnyelvűségét Magas szellemi nivójának előzménye, hogy már gyermekként rengeteget olvasott, idegen nyelven is.

Rendkívüli ébersége, kivételes koncentráció képessége két negatív körülményből fakadt: egy egészségügyi problémából és a rossz gazdasági viszonyokból Horváth Anna gyermekként krónikus fülgyulladásal küzdött. A helytelen kezelés hallásának jelentős romlását eredményezte, ezért már gyermekként megtanult szájról olvasni, és maga is nagyon szépen artikulált. Idősebb korában csontvezetékes hallókészüléket használt. Ezt a fegyelmet az összpontosítást az élet már korán behajtott rajta a szegényes anyagi körülményeken keresztül: „Gyermekekoromban, a nagy

világbeke alatt sem jutott nekem egy jó minőségű papírra vagy radírgumira való. Megtanultam törlés nélkül rajzolni és élni rádiózás nélkül. Másnak se ártana ez a tudomány.” (BALLA, 1993)

A művésznő tehetségét és elszántságát szülei már fiatal korában felfedezték, és támogatták kreatív, alkotó énjét: „A Gyár utca 12-ben születtem, a téglagyár tözsomszédságában, ahol körös-körül cigánygyerekek sokasága élt. Olykor megfigyeltem, amint agyagból ügyes kézzel úgynevezett »pukkantót« csináltak. Valahogy ez nekem is felkeltette az érdeklődésemet az agyag formálása iránt. Édesanyám egy pengőért jókora darab agyagot vásárolt a szép emléké Sándor Feri bácsitól, a gancsárostól, vagyis fazekasmestertől. Ebből alakítottam ki az első figurákat. Hát bizony, pucér

2. kép:
Anyaság (terrakotta)

Fotó: Gombos Levente
Forrás: Horváth Anna-hagyaték, magántulajdon

nőszemélyek voltak azok...". (BARÁT, 2004) Később már ő maga ment alapanyagért az akkor még csak kedvtelésből űzött szobrászkodáshoz: „Gyakran jártam a téglagyárba, nyersanyagot kértem, szobrot csináltam belőle.” (H. BARTA, 1974)

Horváth Anna az érettségit követően jelentkezett a budapesti Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémiára, művészettel kapcsolatos szakra, ahová bekerült. Azonban 1944-re már nyilvánvalóvá vált, hogy a terület a szovjet birodalom befolyása alá kerül. A művésznő egyetlen gyermeke volt szüleinek, az otthon maradási választotta: „Nekem volt két árva szülőm. Horváth András és Hrin Mariska, akiknek az árvaságát az gyógyította, hogy a világra hoztak egy harmadik lényt, és ami bennük érték volt, mélységes

odafigyeléssel beléoltották.” (BALLA, 1993) Művészeti képzés helyett később német nyelvből szerzett diplomát.

Horváth Anna autodidakta művész volt, aki később indult el a művészi pályán. 21 évesen ugyan szobrász minőségben alkalmazták a beregszászi téglagyárban, de szobrászművészként csak 1958-ban lépett a közönség elé. Ekkor már 34. életében járt. A téglagyárban eltöltött 13 év szakmailag és emberileg is meghatározó volt számára: „(...) a téglagyárban egyszer s mindenkorra eljegyeztem magam az agyaggal, de itt szövődött barátságom, kapcsolatom is az embereknek ezzel az igen karakteres fajtájával, a téglagyártókkal, akik gyakran lettek későbbi munkáim modelljei.” (BALLA, 1993)

3. kép:
Verhovinai lányok (terrakotta)

Fotó: Gombos Levente
Forrás: Horváth Anna-hagyaték, magántulajdon

Fontosnak tartom a régióra vonatkozóan a huszadik században zajlott történelmi eseményeket minimálisan felrajzolni, ezzel kapcsolatban az etnikai megoszlások alakulását megmutatni. Meglátásom szerint a vidék eredendő gazdagsága elsősorban antropológiai sokszínűségében rejlik.

8. Mozgalmas huszadik század Kárpátalján

Az első világháborút követően a Magyarországtól elcsatolt területek közül Kárpátalja története a legszövevényesebb, a huszadik században több mint 15 különféle impériumváltást, belső berendezkedést, fordulópontot, katonai megszállást ért meg (DUPKA, 2017). Tanulmányomban csak a hosszabb ideig tartó időszakokat emelem ki.

Kárpátalja a történelmi Magyarországhoz tartozott több mint ezer évig. A területet 1918 után hozták létre Magyarország négy északkeleti megyéjéből (Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros). (ZSELICZKY, 1998) A régió hivatalosan az első világháborút lezáró Saint-Germain-i békeszerződésig az Osztrák – Magyar Monarchia részét képezte. Autonómiájáért, a meghatározó számban itt élő ruszin lakosság szervezkedésének köszönhetően, már az elcsatolást megelőzően megindult a harc, majd 1919-ben a Csehszlovák Köztársaság fennhatósága alá is került *Podkarpatszka Rusz* néven. A második világháború idején 1938-ban a történelmi Kárpátalja egy része, majd 1939-ban az egésze visszakerült Magyarországhoz, azonban 1944 októberében a szovjet hadsereg foglalta el a vidéket. (MOLNÁR, 2018) Negyedszázad alatt három nagyobb hatalmi- és rendszerváltást vészt át a régió (S. BENEDEK, 1994), mire 1945-ben, és 1947. február 10-én hivatalosan is – a birodalom széteséséig – a Szovjetunió részévé vált *Zakarpatszka Ukraina* néven.³ 1991-től tartozik Ukrajnához, az ország 24 megyéjének egyike: *Zakarpatszka oblaszty* (ukránul *Закарпатська область*) néven. (MOLNÁR ET AL, 2005)

9. Közép-Európa egyik „Bábele”⁴

Az 1900-as és az 1910-es népszámlálás anyanyelvet vizsgáló eredményéből tudható, a területen a legszármottevőbb etnikum a ruszinság, ezt követi a magyarság, majd a zsidóság, ezenkívül németek (svábok), románok, cigányok, csehek és szlovákok éleltek itt. (SZABÓ, 1993) Kárpátalján az 1944 előtti statisztikák még nem jegyezték orosz és belorusz nemzetiségű lakosokat. (BOTLIK ET AL, 1991) 1910 és 1944 között nyolc alkalommal tartottak népszámlálást vagy előzetes összeírást. A magyarság létszámában az első világháborúban elindult fogyatkozási folyamat az 1930-as évek végére megállt, sőt, a második világháború végéig növekedést is mutatott. Az 1946-os szovjet népszámlálásban az addig ruszinként számontartott lakosság ukránként került nyilvántartásba. A statisztikában a magyarok és a zsidók aránya jelentősen csökkent, illetve a román, a német, a cigány, a cseh és a szlovák mellé bekerült egy új, ezidáig jelentéktelen számmal rendelkező nemzetiség, az orosz. A szovjet vezetés évtizedeiben a magyarok számában kiugró változás nem történt, a paletta azonban tovább színesedett: külön választották a szlovákokat a csehektől, megjelentek a fehéroroszkok, üzbégek, lengyelek, moldovánok, azerbajdzsánok. (MOLNÁR, 2018) Ukrajna első hivatalos népszámlálására 2001-ben került sor, a megyében összesen több mint 100 etnikum képviselőit vették számba. Közülük nyolc aránya haladta meg az össznépességen belül a 0,1%-ot. (MOLNÁR, 2018) A 2001-es statisztikában az 1989-es szovjet adatokhoz képest a magyar lakosság nem számottevő mértékben, de csökkent. Azóta több olyan negatív esemény is történt, amely hatást gyakorolt a kárpátaljai magyarok létszámára. (TÁTRAI ET AL., 2020)

⁴ „Kárpátalja már a huszadik század elején Közép-Európa egyik »Bábele« volt.” – írja a párizsi születésű, Kárpátalján élt kutatóorvos, dr. Szabó László a *Kárpátaljai demográfiai adatok* c. könyvében, ezzel szemléltetve vegyes nyelvi és etnikai összetételét a térségnek.

³ 1947. évi XVIII. törvény

10. Kárpát-medence, „a népek olvasztókemencéje”⁵

Érdekességképpen hozom be tanulmányomba az antropológiai nézőpontot. „Az emberek különbözőségének ismerete olyan ősi, mint maga az emberiség.” (KISZELY, 1979) Az antropológia, azaz az embertan „az ember testi felépítésének tudománya”. (HENKEY, 1993) A tudomány ezen ága tehát az emberi test külső adottságai, jegyei alapján rendszerez.

A Kárpát-medence sűrűn lakott területnek számított. Az autochton helyi lakossággal szemben az ide érkező népek általában kisebbségben voltak és idővel beolvadtak. Magyarország lakosságáról kijelenthető, Európa legösszetettebb népessége. A ma élő magyarságot a huszadik században 11 főtípusba sorolták be. Az 1900-as években azonban Kárpátalján legmagasabb számban nem a magyarság, hanem a ruszinság élt. A kisoroszok (más néven: rutén, ruszin, rusznyák, Kárpát ukrainai) önálló népcsoportot képviselnek. A tudomány etnikailag elkülöníti őket az ukrán néptől. A területen a harmadik számottevő létszámú lakosság a zsidóság volt, akik Európa mediterrán népességének fontos elemét képezik, de olyan etnikai csoport, amely időről időre és helyről helyre változik a környezet hatására. Sok testi jellege van, még sincs olyan egyértelmű, megfogható jellegösszességük, amellyel a csoportjaikat kizárólagosan jellemezni lehetne. (KISZELY, 1979)

Kárpátalja a huszadik század második felére a több mint 100 nemzetiséggel, az európai és az ázsiai rasszok keveredésével és differenciálódásával az emberi test képeinek színes, mondhatni szinte kimeríthetetlen tárházát nyújthatta. Elképzelhető, hogy a szovjet birodalomban megteremtett vegyes etnikai közeg jól hatott a művészekre. Horváth Anna szobraiban, festményeiben, grafikáiban maga is tanulmányokat készített az emberi típusokról. Ezen művek azonban meghaladják az antropológia kereteit, képi világukkal egyben rögzítik a gazdag kulturális hátteret is, átlépve ezzel az etnográfia területére. (4. kép)

⁵ A kifejezést Kiszely István használja „A Föld népei – Európa népei” című könyvében.

11. Elindulás és megérkezés

Az elinduláshoz, a művészi életpálya elfogadásához, a tehetség felvállalásához a művésznőnek külső inspirációra volt szüksége: „Soha nem jutott eszembe, hogy művész legyek (...). Ezt Drávai Gizella⁶ piszkálta ki belőlem, akinek a nyitottsága, szabad gondolkodása, nagyvonalúsága számomra egy meglepően tágas világ volt. Csináltam ugyan szobrokat a gyárban, jöttek értük a területi központból és elvitték. Hogy hová kerültek, ma sem tudom. Keramikusnak indultam. Amikor szobrot is készítettem, egy idő múlva rájöttem: nekem nincs mondandóm a zománcos, mázas kerámiában. Ez a műfaj az én kissé szenvedélyes alkatomnak nem felel meg. Ahhoz játékoság kell, az enyémnél valamivel szimplább látásmód, nem karakteres. Nem bírja el a zománc. Aztán kezdtem terrakotta szobrokat csinálni, mert mindig szerettem volna mondani az embereknek valamit magunkról, magamon keresztül, amit csak én vettem észre. Hisz mindenki mást lát, csak nem tud róla számot adni. Ha nekem adatott a képesség, hogy számot adhatok a magam látásáról, akkor az engem kötelez valamire. Így lettem szobrász.” (BALOGH, 1994)

Horváth Anna technológiai megoldásaival, formavilágával, ötleteivel, gazdag mondanivalójával hihetetlen sebességgel emelkedett a több éve pályán lévő művésztsárai közé:

„A 60-as évek elején egy, a Kárpátalja népi építészetről készült film tanácsadója volt. Egy róla készült dokumentumfilm bemutatta alkotás közben és a már elkészült szobrai is. Már akkor úgy fogadták alkotásait, mint a költői ábrázolás állandó útkeresését.” (KUCSERENKO, 2000) Kárpátalján akkor még nem volt szobrászati szakosztály, a művésznőt a moszkvai szakosztály

⁶ Drávai (született Legeza) Gizella (1911–1981) beregszászi tankönyvszerző, műfordító, magyar pedagógus, akinek keze alatt nemzedékek nőttek fel a magyar nyelv és irodalom szeretetében, írók, költők, újságírók sokaságát indította el a pályán. Munkásságát 2000-ben Beregszász városa posztumusz Pro Urbe díjjal ismerte el. Egy ungvári közművelődési kör és egy diákoknak indított nyelvhasználati verseny viseli nevét. Egész fiatal korától, már a húszas éveiben jelentős szervezőmunkát végzett, a háború után Beregszászban elsőként indított irodalmi stúdiót a helyi mezőgazdasági, ukránból fordított napilap, a Vörös Zászló szerkesztőségében, Svéd Árminnal közös tevékenységben. Magyar nyelvű diafilmeket szerkesztett, műfordítóként Kocjubinszkij, Iván Franko, Gorkij műveit ültette át magyar nyelvre.

regisztrálta be, s megadta azt a privilégiumot is, hogy a katalógusba a neve mellé beírták Beregszász nevét. (BALOGH, 1994)

A művészet összekovácsoló erejét Horváth Anna nemcsak a többnemzetiségű határon túl, Kárpátalján, de a hatalmas szovjet birodalomban is több ízben megtapasztalhatta pályafutása alatt: „A moszkvai televízió tavaly háromszor egy-egy félórás műsorban adott számot létezéséről, ezután a világ sok országából és honi régiókból Vlagyivosztoktól Szentpéterváron át Nyikolájevzig és Harkovig szeretetteljes és néha zavarba ejtően rajongó levelekben írták meg az emberek

a véleményüket (...). Ebből, azt hiszem, az a tanulság, hogy nem árt az, ha kölcsönösen megbecsüljük a saját tulajdonainkat.” (BALLA, 1993) A kárpátaljai magyarság megmaradásának sorsát az értékek megbecsülésében, ápolásában és egyfajta belső, szellemi útban látta: „(...) további sorsunk alakulása elsősorban rajtunk múlik. Másoktól ne várjunk sokat, magunknak kell megküzdenünk a létünkért. Hogy ez sikerül-e, az szerintem elsősorban attól függ, mennyire ismerik fel a kárpátaljai magyarok saját értékeiket, mennyire tudatosul bennük, hogy ezeknek az értékeknek az ápolásáért, a gyarapításáért érdemes itt maradni; egyúttal annak

4. kép:
Beregi lány rózsával
(terrakotta, rajzolt, karcolt technikával)

Fotó: Gombos Levente
Forrás: Horváth Anna-hagyaték, magántulajdon

is rögződni kell az elmékben, hogy a fennmaradás-hoz épp ezeknek az értékeknek a gyarapítása a legjobban célravezető út, s nem a hangoskodás, hazafiúi érzelmeink állandó fennhangoztatása, még kevésbé az a szélmalomharc, amelyet (de sok példa van rá!) egymással vívunk azért, hogy »ki a magyarabb magyar«. Én hiszek benne, hogy »a minőség forradalma« előbb-utóbb végbemegy nálunk.” (BALLA, 1993)

Horváth Anna polihisztorságát nem csak tehetségének köszönhetette, kényszerűség is befolyásolta ebben. Csak a szobrászattól nem lehetett megélni. Így került a művész nő profiljába többek között a dekoratívi munka, a belső építészet, a kirakatrendezés, díszlettervezés, és így lett kinevezett tudósítója a Kárpáti Igaz Szó területi újság kulturális rovatának. Innen ment nyugdíjba. Horváth Anna élete végéig alkotott, és amíg alkotott, fejlődött. Sose szűnt meg tanulni, újítani, kísérletezni, megtanult több műfajban gondolkodni.

Pál György Horváth Annát a »művészet, a kultúra mindenésének, páratlanul sokoldalú, színes, mobil, harsány egyéniség«-nek nevezi. Horváth Anna népi-mitológiai ihletettségű művészete nemcsak szűkebb hazájában és az egykori Szovjetunió területén, hanem Magyarországon is jól ismert. Sokoldalú, népi »összehetség«. Fafaragó és szobrász, keramikus és éremművész egyszerre, de ugyanakkor kitűnő könyvillusztrátor, díszlettervező és belső építész, sőt közíró is, a »Megtört a csend« című aktuális és agitativ erejű riportkönyv szerzője. Balla László Horváth Anna egyéniségében a mindig kísérletező és újat kereső, a felfedezés izgalmait minduntalanul művészi alkotássá formáló művész tipikus alakját mintázza meg, aki eredeti tehetségével és műalkotásaival hol ebben, hol abban a műfajban ejti csodálatba nemcsak híveit, hanem a tárlatlátogató közönséget is.” (PÁL, 1976)

Horváth Anna lokálpatriótaságában azonosult környezetével: „Ki az a Horváth Anna? »Az egy olyan beregszászi ember, aki Beregszászban minden valamirevaló beregszászi embert ismer, az unokái, dédunokái arcán megleli a nagyapákat, édesapákat. Amikor rajzolok, ott vannak mind. Nekem nem kell, hogy modellt üljenek, sok-sok élmény fűződik a létezésükhöz, ami bennem van. Ezt hol szerezhettem volna meg másutt idegenben, közömbös közegben? Csak ott, ahol engem szeretnek, üldöznek, utálnak, ahol fontos vagyok. Másutt nem vagyok fontos.«” (BALOGH, 1994)

12. Párhuzamok

Ugyan autodidaktaként sajátította el a szükséges ismereteket, de a gyors szakmai fejlődésnek komoly háttere volt: a tájékozott, művelt fiatal alkotó nagy érdeklődéssel figyelte a képzőművészet európai áramlatait, és a Szovjetunió sikeres, illetve a maga idejében modernnek számító művészek munkásságát is követte. „Azt mondom, nem volt mesterem? A gimnázium könyvtárában dolgozgattam (...). Itt kerültek először művészeti könyvek a kezembe, s itt láttam meg annak a nagy szobrásznak a reprodukált alkotásait is, aki akkor egészen megdöbbentett. Mestrovics! Első mestermennek Mestrovicsot vallhatom. Szenvedélyesen rajongtam ennek a volt pásztorgyermekeknek a történelmi pátoszú szobraiért. Hát még Kovács Margit! Sírva fakadtam egy-egy kerámiájának láttán, mélységesen irigylve hitét és vallásos áhítatát, amivel a világot befogadta. Már volt némi szobrászi múlt a hátam megett, mikor kezdték a szememre vetni Kerényihez való vonzódásomat... Mi ez, ha nem tudatos választása a magam mestereinek? Tanulni senkitől sem szégyen, és nagyon bízni magunkban, a magunk művészetében a legvadabb dilettantizmus.” (BALLA, 1993)

Anyaghasználatában Horváth Anna munkái hasonlóságot mutatnak Kovács Margittal, formaviláguk, technológiai repertoárjuk és stílusjegyeik mégis összekeverhetetlenül elkülöníthetővé teszik a két művész alkotásait. A kárpátaljai szobrász ábrázolásmódja Mestrovicscsal mutat némi rokonságot. Horváth Anna művészetére jellemző volt a vallási ihletettségű téma, elsősorban a keresztény vallásból merített. A Kerényire jellemző monumentalitás Horváth Annánál nem általános, mégis, ezen a területen is maradandót alkotott: „Az utóbbi öt év folyamán grandiózus alkotómunkát végzett: a nagyszülősi gótikus templomban 12 kerámia domborművén ábrázolta a Keresztutát, Jézus Golgotajárását, több monumentális szobrot is készített. (...) Ezek az alkotások is magukon viselik a művész által kedvelt kárpátaljai földművesek jellemzőit. A művész mesteri leleménnyel harmonizálja ezekben az alkotásokban az arckifejezést a kezek mozdulatainak ritmikuságával...” (KUCSERENKO, 2000)

Horváth Annát különösen vonzotta a baltikumi képzőművészet, mert ezek az északi kultúrák meg tudták

tartani ízlésbeli és identitásbeli önállóságukat a szocializmus erőltetett befolyása mellett is. A későbbi években, már hivatásos szobrászként, gyakran meghívták alkotóházakba. Hatalmas baráti kört és holtáig tartó népszerűséget szerzett magának ezekben a körökben. Többnyelvűsége lehetővé tette a kommunikációt lett, litván, orosz, ukrán, örmény, azerbajdzsán származású művészekkel egyaránt. Egy Riga melletti kisvárosban, Dzintariban, a Balti-tenger partján többször megfordult egy-egy hónapra. Művészetének sokszínűsége tagadhatatlan következménye annak, hogy mindig nyitott volt mások világlátására. Szívesen tanult az őt körülvevő „nagyoktól”, de bárkitől, akit arra érdemesnek tartott. Életének alkotóházas korszaka a szülők elöregedése és betegeskedése miatt zárult le. Ekkorra azonban már olyan szintű elismerésben és ismertségben volt része, hogy az a világ, melynek befogadásához korábban neki kellett utaznia, már bejött az otthonába. Az egyre enyhülő szocialista éra a határok közötti mozgást is enyhítette. Az öregedő és a koros művész élete utolsó szakaszában csaknem naponta fogadott vendégeket.

13. Kárpátalja huszadik századi képzőművészeti útjának megteremtői Horváth Anna vonatkozásában

Anna kárpátaljai mesterei, mentorai elsősorban a régió festői közül kerültek ki, ugyanis a képzőművészet ezen ágának volt hagyománya a vidéken.

Garanyi (született Gussenberger) József (1921–2009) Bátyuból származott, már gyermekként Beregszászra került, itt érettségizett, majd egyetemre ment. Főmérnökként kezdte munkás éveit, ezt követően tanítóskodott, és fényképészként is dolgozott. A festő és grafikus 37 évesen – 1958-ban – lett tagjelöltje, majd 1961-től rendes tagja a Szovjetunió Képzőművészeti Szövetségének. (DUPKA, 1993) Több elismerésben is részesült, kiállításai voltak a Szovjetunió és Európa számos városában, természetesen Magyarországon is. Ő volt az a művész, aki a kezdetekben segítette és bátorította a szobrásznőt: „1958-ban Garanyi József kárpát-ukrajnai művész felfigyelt a munkáimra. (...) Két év múlva felvettek a Szovjet Képzőművészek Szövetségébe.” (H. BARTA, 1974) Garanyi üzenete a pályakezdő

művészeknek egyszerű volt: „(...) sokat kell dolgozni. (...) Valamint az, hogy ne elsősorban nyereségvágyból kezdjenek a festészethez. (...) Egy alkalommal felkereste egy fiatal festő (...). Amikor Garanyi József megkérdezte látogatójától, tudja-e, milyen fát festett meg, a fiatalember csodálkozva rázta meg a fejét. Márpedig az alkotóművészeknek jól kell ismernie művészete tárgyát, különben nem tud abba lelket lehelni...” (MOLNÁR, 2006)

A művész nő pályájának másik előmozdítója Vaszilij Ivanovics Szvida (1913–1989) szobrász, fafaragó, népművész, az Uzshorodi (magyarul Ungvári) Művészeti Alap egyik tagja volt. Vaszilij Szvida a népelet kiváló ismerője volt, maga is ebből a közegből származott: „Önmagáról nehezen nyilatkozik az ember – mosolyodott el V. Szvida. – Az én művészi pályafutásom nagyon is egyszerű. Valamikor egy cseh városban munkásként dolgoztam egy műhelyben, ahol egyházi tárgyakat készítettünk. Később megismerkedtem a kárpát-ukrajnai művészekkel, s 1946-ban felvettek a Szovjetunió képzőművészeti szövetségébe. Célkitűzésem, hogy minél tökéletesebben tudjam szoborrá formálni azt a valóságot, amit magam körül látok. Anyagom a fa, szeretem a kis méreteket.” (FENÁKEL, 1969) Az ő biztatására rendezte meg Horváth Anna első önálló, perszonális kiállítását, és Szvida delegálta őt Ukrajna Képzőművészeti Szövetségébe. A Szvida-szobrokat az egész Szovjetunióban ismerték és becsülték. Munkásságáért 1973-ban elnyerte a Szovjetunió népművésze címet, majd Ukrajna érdemes művészevé választották. Műtermében ott álltak a fogsokon a kárpát-ukrán nemzeti viseletek. (ILLÉS, 1955) Horváth Anna egyik meghatározó témája szintén a népi élet részleteinek megjelenítése volt. Anna is gazdagon használta munkássága során a különböző etnikumok ruházatának mintázatát, jellegzetességeit. (5. kép)

Erdélyi Béla (1891–1955) kárpátaljai születésű művész, Budapesten tanult a Képzőművészeti Főiskolán, tudását Münchenben, Párizsban, Svájcban és Olaszországban is gyarapította. Sok művészeti irányzattal, iskolával és stílussal találkozott. 1927-ben Boksay Józseffel együtt megalapították Ungváron a művészeti szabadiskolát, majd 1931-ben a Kárpátaljai Képzőművészek Szövetségét. Életében elenyésző számú erkölcsi és anyagi elismerésben volt része, nem kapott semmiféle kitüntetést vagy címet, annak dacára, hogy nála többet aligha tett valaki Kárpátalja képzőművészetének fellendítéséért. Ennek az „eredménytelenségnek” politikai

okai voltak, mert meggyőződése volt, hogy a nagyvilág, de elsősorban Európa felé kell fordulnia a térségnek. „Nyíltan síkra szállt amellett, hogy a művészethez szabad, kötetlen alkotó légkörre van szükség, senkinek sem szabad megmondani-sugallni, hogy mit és hogyan fessen. E nézete miatt gyakran összeütközésbe került a művelődési élet dogmatikus irányítóival, a pártállam kiszolgálóival.” (BARÁTH, 1991) Az Ungvári Iparművészeti Szakiskola, ahol hosszú éveken át tanított, mielőtt a hatalom menesztette az intézményből, később az ő nevét vette fel. Erdélyi Béla „olyan szuggesztív erejű pedagógus és művészetszervező, akinek szinte fel sem becsülhető hatása volt a terület egész e századi művelődési életére, és akinek a nevéből elvá-

laszthatatlan annak a nagyszámú és tehetségekben gazdag művészgárdának a kialakulása, amelyet ma egész Ukrajnában Kárpátontúli iskolának emlegetnek.” (PÁL, 1976)

Erdélyinél nem sokkal volt fiatalabb művésztársa, Boksay József (1898–1974). A kárpátaljai tájképfestő és grafikus szintén a budapesti Képzőművészeti Főiskolán végzett, és bejárta tanulmányi útja során Európát (Drezda, Bécs, Párizs, Prága), mégis más pályát futott be, mint kollégája. Boksay diplomája kézhezvétele után, az első világháborúban több mint négy évre fogságba esett, és Oroszországba vitték. Hazatérve kezdett a tanítás felé fordulni. „Erdélyi szabadfelfogású vallásosságától eltérően (naplójából meggyőződhetünk erről),

5. kép:

Julis néni a kispadon

(terakotta, mázas, rajzolt, karcolt technikával)

Fotó: Gombos Levente
Forrás: Horváth Anna-hagyaték, magántulajdon

Boksay mélyen hívő, templomba járó, imádkozást, gyónást-áldozást el nem mulasztó ember volt. Tanítványaira – kire kisebb, kire nagyobb mértékben – ez is hatással volt.” (BALLA, 2007) A festőművész vallásossága nagy valószínűséggel abból fakadt, hogy édesapja görögkatolikus pap volt. Freskói a szovjetek uralmáig és a görögkatolikus vallás üldözéséig számos görögkatolikus templomot díszítettek. Legkedvesebb modellje felesége volt, akinek arca a festő több egyházi témájú művén is feltűnik. Boksay kedvelte a csendéleteket, szeretett kint a kertben vagy a réten dolgozni. Tájképein megörökítette a vidék természeti és épített szépségeit. Portrékat és életképeket is készített, sokoldalú művész volt. (ERFÁN, 2001) Élete során a Szovjetunió népművésze, Ukrajna népművésze, érdemes művésze és a kiváló művész címeteket is elnyerte. Pál György megfogalmazásában Horváth Anna „Boksay Józsefben a mestert, a tudóst és a művészt tiszteli, akinek a „szinte már klasszikusnak számító kárpátontúli tájkép megteremtése fűződik a nevéhez, aki azonosulni tudott nemcsak a vidék természeti és hangulati sajátosságaival, hanem e földterület lakóinak lelki életével is.” (Pál, 1976) A Szovjetunió felbomlása után, 1990-ben a Kárpátaljai Szépművészeti Múzeum felvette Boksay József nevét.

Manajló Fedor (1910–1978) ruszin származású festőművész a kárpátaljai művészek csoportosulásának szintén egyik jeles alapítója. Munkácson végezte el a gimnáziumot, majd Prágában az ipari- és képzőművészeti főiskolát. Az anyagilag vonzóbb nyugat-európai karrier helyett mégis szülőföldjét választotta. Ebben a vidék és a ruszin paraszti világ iránt érzett mély szeretete játszott közre, melynek gyökere gyermekkorában található: „A szünidőkből azonban, hogy kevésbé legyen anyja terhére, gyalog (egy lovacska segítségével) járta a Verhovinát, ismerkedett a nép életével, szokásaival, hiedelmeivel, művészetével és – természetesen – mindezt lefestette, lerajzolta.” (BALLA, 2006) Fia, Manajló Iván, és unokája, Manajló András is festőművész lett, bár ő maga már nem él Kárpátalján, a rendszerváltáskor települt át magyar feleségével, mert ruszin származású művészemberként és magánemberként sem látta a régió sorsát stabilnak: „Bár a rendszerváltáskor megszavazta a nép, hogy Kárpátalja kapjon autonómiát Ukrajnán belül, ettől egyre távolabb kerülünk. Minket, ruszinokat pusztán létünkben is megkérdőjelez a kijevi hatalom, most pedig

már a szintén őshonos magyaroknak is hadat üzentek. Ezzel szemben engem Magyarországon a ruszin származásom miatt soha semmilyen hátrány nem ért, ellenkezőleg! Ugyanakkor félek, hogy a ruszinság lassacskán felolvad a többségi nemzetekben.” (BERTÓK, 2018)

14. Lombkorona, avagy: összegzés

Tanulmányomban elsősorban Kárpátalja huszadik századi, többségében képzőművész kulturális képviselőit kívántam bemutatni, középpontba helyezve Horváth Anna beregszászi szobrász személyét. A lokálpatrióta kötődésnek olyan szemszögét próbáltam megvilágítani, amely az alkotókat, a művészembereket helyezi reflektorfénybe. Lehet-e kovásza a művészet, a művész egy régiónak? A vizsgálat fényében arra jutottam az olvasó, talán nem feltétlenül oka ez a helyben maradásnak, de mindenképp jelenthet(ett) a teljesítményével kiemelkedő személy megtartó erőt a közösségben. A tanulmány elemezni igyekszik a kérdést: egy fecske csinálhat-e nyarat. Szüksége van-e a közösségeknek ilyen egyénekre? Erre ugyan nem adok határozott választ, de gondolatmenetem megértésében segítséget nyújthatnak Byung-Chul Han és Nádas Péter szavai. Han, a dél-koreai születésű svájci filozófus, kultúrteoretikus állítása szerint a modern, termelésre optimalizált világunk nagyon szegény szimbólumokban. Az adatoknak és információknak ugyanis nincs szimbolikus erejük. A kialakult szimbolikus ürességben pedig pont azok a közösségteremtő képek és metaforák mennek veszendőbe, melyek életünket stabilizálhatnák. Ezért lenne szükséges megőrizni „rítusainkat”. A szerző a rítust olyan szimbolikus cselekvésekkel azonosítja, melyek értékeket és szabályokat hagyományoznak tovább és jelenítenek meg, és létre tudnak hozni kommunikáció nélküli közösséget, szemben a napjainkban uralkodó közösség nélküli kommunikációval. A rítusok ugyanis a közösség tagjait egymás felé fordítják, megteremtik a tagok közti kötődést, mindazt, ami a modern közösségekben eltűnőben van. A könyv fő gondolatmenetét Nádas Péter „A helyszín óvatos meghatározása” című esszéjével illusztrálja. Nádas egy rituálisan lezárt faluról ír, melynek központjában egy ősi vadkörtefa áll: „Amióta ennek az óriási vadkörtefának a közelében

élek, el sem kell mozdulnom, hogy messzire lássak, vagy visszanezzek az időbe.” (BYUNG-CHUL, 2023)

Ebben a kontextusban a falu lezárt rendje teszi lehetővé, hogy nem születik meg a közösség tagjaiban az „elmozdulás” vágya, mert ez az őserg fa egységesíti az embereket, és mély összetartozást hoz létre. Kárpátaljának a múltban több „vadvadkörte-fája” is volt, amely segítette a közösség helyben maradását. Ilyen „vadvadkörte-fának” tekinthető a beregszászi lokálpatrióta Horváth Anna és a vele kapcsolatban, fentebb említett személyek, kortárs képzőművészek, a szobrásznő „mesterei”. Írásomban kitértem Kárpátalja történelmi múltjára, etnikai-antropológiai összetételére, melynek említése nélkül nehéz lenne megérteni a terület sajátos működését. A huszadik század második felében Kárpátalján, ahogy az idézett sajtó-anyagokból kiolvasható, a terület lakossága számontartotta, követte ezen kiemelkedő egyének, azon belül Horváth Anna munkásságát. Tehát volt kiért, és volt miért helyben maradni. Ez azonban nem feltétlen igaz más határon túli közösségekre vonatkozóan, de nem elvetendő szempont. Végérvényes megállapításokba nem érdemes bocsátkoznom.

Összegzésképpen kijelenthető, hogy Horváth Annának volt hatása, mi több: emblemikus hatása közegére. „A harmadik festőnemzedékhez besorolt Horváth Anna a »leguniverzálisabb művésznőnk« – állapította meg róla Balla László. »Életművében különféle szakaszokat különböztethetünk meg« – írja róla Prihogyko Duska” (DUPKA, 2017), például „...»a gótikus, barokk, klasszikus művészethez való kötődést. Számos zsánerszobor megalkotója, e művek a kárpátaljai és magyarországi népművészet hagyományaira épülnek. Szerény méretű kerámiafigurái a népelet élénk jeleit örökítik meg. Különböző etnikai típusok léteit megjelenítve, melegséggel, jóindulattal párosuló finom humor jellemzi plasztikáinak e sorozatát.«

Az Ungvári Televízió 2004-ben, a művésznő 80. születésnapja alkalmából interjút készített vele, amelyben

Horváth Anna vallott életéről, életfilozófiájáról. Mint mondta: »csak tiszta szívvel és tiszta lélekkel lehet hozzányúlani az anyaghoz, papírhoz, ceruzához, az emberhez.«” (DUPKA, 2017)

Horváth Anna mindenképp tápláló gyökere volt a kárpátaljai szellemi életnek, alkotóközösségnek. Ám a létezésért felelős gyökérzettel az a baj, hogy nélküle ugyan nem fejlődik lomb, az ember mégis a zöld koronát tartja értékesebbnek. Mivel nem tolakszik horizontunkba, nem látjuk a táplálás folyamatát, hajlamosak vagyunk megfedkezni róla. Talán ez lehet az egyik oka annak, hogy a szobrásznő halála után emléke egy időre háttérbe szorult, holott a régió magyar identitásának táplálásában vitathatatlan a szerepe. Egykori tanítványa, Matl Péter Munkácsy Mihály-díjas kárpátaljai szobrász így nyilatkozott mesteréről: „Világmeretű gondolkodó és művész volt.” (ESPÁN, 2014)

Kárpátalja magyar jövőjének létjogosultsága a terület múltjával igazolható. Se a magyar nemzet, se a kárpátaljai magyarság identitás nélkül nem hajthat erős, dús, zöld lombot. Ezért minden olyan személyre, minden olyan teljesítményre, aki, amely igazolja és erősíti az összetartozás érzését határon innen és túl, fokozottan emlékeznünk kell, és emlékeztetnünk a következő nemzedéket is. A magyar kultúrába tehát invesztálni kell, hogy a nemzetnek minél nagyobb és szerteágazóbb gyökérzete legyen, amely életben tartja a díszes lombkoronát. L. Simon László „A megőrzés kultúrája” című könyvében találkozom gróf Klebelsberg Kuno politikai hitvallásával. Az idézet ugyan 1926-ból származik, de érvényességéből nem veszített: „A kultúrpolitika hosszú lejárta váltó. Ha az adópolitika vagy a közgazdasági politika rossz, a bajok rögtön jelentkeznek és megmozdul a nemzeti társadalom és javítani kell a hibás politikán. A kultúrpolitika terén nagyon sokáig lehet észrevétlenül vétkezni, de amikor az új nemzedék felnőtt, akkor az elkövetett hibák, bajok javítani, segíteni már nem lehet.” (L. SIMON, 2023) (6. kép)

6. kép:
Koronás fők (sorozat). Generációk viselője
(terakotta, mázas, aranyozott)

Fotó: Gombos Levente
Forrás: Horváth Anna-hagyaték, magántulajdon

Irodalom

A. Gergely András (1999). *Kisebbségek és az integrációs csatlakozás*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont.

Assmann, Jan (2018). *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

Babits Mihály (1939). A magyar jellemről. In Szekfű Gyula (szerk.), *Mi a magyar?* (pp. 37–86). Budapest: Magyar Szemle Társaság.

Babits Mihály (1978). Nevek, ősök, címerek. In Belia György és Szalai Anna (szerk.), *Babits Mihály: Esszék, tanulmányok II.* (pp. 425–427). Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Bali János (2022). *A magyar nemzet etnológiája*. Budapest: CC Printing.

Balla László (1993). A fölfedezés izgalmái. (Horváth Annával Balla László beszélget). In Balla D. Károly (szerk.), *Mesgyn állva – A kárpátaljai magyar értelmiség az ezredforduló küszöbén (interjúk)*. Ungvár – Budapest: Galéria Kiadó.

Banner Zoltán (2020). A cédrusfa hatalma. *Az én magyar művészeti Akadémiám*. Budapest: Magyar Napló Kiadó, Mentor Könyvek.

Barna Gábor (2011). Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében. In Jankovics József, Nyerges Judit (szerk.) *Kultúra, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23–26.) elhangzott előadások*. (pp. 61–86). Budapest: Nemzetközi Magyarásgtudományi Társaság.

Beke László (1997). Kerámiaszobrok. Horváth Anna kiállítása. *Magyar Iparművészet*, 4 (3), pp. 34–35.

Beke László (2010). *Műalkotások elemzése a gimnáziumok I–III. osztálya számára*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Bertók László (2018). Táncolva festő. Manajló András: ruszin család, magyar élet. *Magyar Idők*, 4 (301), p. 12.

Bohannon, Paul és Mark Glazer (2006). *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem.

Botlik József és Dupka György (1991). *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. Budapest – Szeged: Mandátum Kiadó – Universitas Kiadó.

Brubaker, Rogers (2006). *Nacionalizmus új keretek között*. Atelier füzetek, 11. Budapest: L' Harmattan

Dupka György (1993). *Kárpátalja magyar személyi és intézmény-adattára*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.

Dupka György (2017). *Kárpátalja magyar művelődéstörténete. Kultúrtörténeti fejezetek Trianontól napjainkig (művelődéstörténeti–szociográfiai hatásvizsgálat levéltári források, dokumentumok alapján)*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.

Dupka György és Fuchs Andrea (2017). *Kárpátaljai magyar képzőművészek arcképcsarnoka*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.

Falkné Bánó Klára (2002). Az interkulturális kommunikáció nyelvi és kulturális aspektusai. In Fóris Ágota, Kárpáti Eszter, Szűcs Tibor (szerk.), *A nyelv nevelő szerepe. A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye* (pp. 41–46). Pécs: Lingua Franca Csoport.

Fenákel Judit (1969). Kárpát-ukrajnai művészekkel Csongrád-megyében. *Tiszatáj*, 23 (2), pp. 144–146.

Gál István (2003). Babits Mihály – *Tanulmányok, szövegközlések, széljegyzetek*. Budapest: Argumentum Kiadó és Nyomda.

Hofstede, Geert; Hofstede, Gert Jan (2008). *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere – az interkulturális együttműködés és szerepe a túlélésben*. Pécs: VHE Kft.

Geertz, Clifford (1988). Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In Vári András (szerk.), *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben* (pp. 13–61). Budapest: Akadémiai Kiadó.

Geertz, Clifford (2001). A vallás mint kulturális rendszer. In Niedermüller Péter (szerk.), *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások* (pp. 72–118). Budapest: Osiris Kiadó.

Groys, Boris (2022). *A művészet ereje*. Budapest: MMA Kiadó.

Györffy István (1939). *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Budapest: Egyetemi Néprajzi Intézet.

Halbwachs, Maurice (2018). *Az emlékezés társadalmi keretei*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

Han, Byung-Chul (2023). *A rítus eltűnése. A jelen topológiája*. Budapest: Typotex Kiadó.

Henkey Gyula (1993). *Őseink nyomában. A magyarság etnikai embertani képe*. Budapest: Magyarság és Európa Kiadó.

Kiszely István (1979). *A Föld népei*. Európa népei. Budapest: Gondolat Kiadó.

Kolozsi Ádám (2004). Pest környéki bolgár identitáselemek. In A. Gergely András, Papp Richárd (szerk.), *Kisebbség és kultúra – Antropológiai tanulmányok 1* (pp. 116–148). Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, MTA Politikai Tudományok Intézete, ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoport

L. Simon László (2023). *A megőrzés kultúrája*. Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.

Maróti Andor (2005). *Sok szemszögből a kultúráról. Irányzatok a kultúra elméletében és filozófiájában*. Budapest: Trefort Kiadó.

Mérei Ferenc (1947). *Az együttes élmény. Társadalom. Lélektani kísérlet gyermekeken*. Budapest: Officina Nyomda és Kiadvállalat.

Molnár D. István (2018). *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Kalligram.

Molnár József és Molnár D. István (2005). *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa.

Niedermüller Péter (1999). A kultúráközi kommunikációról. In Béres István, Horányin Özséb (szerk.), *Társadalmi kommunikáció* (pp. 98–112). Budapest: Osiris Kiadó.

Nora, Pierre (2010). *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág Kiadó.

Pál György (1976). Balla László: Csillógó, lobogó, vibráló tájak. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 11 (2), pp. 116–120.

Sajtóforrások

Balla Pál: Manajló Ferdor, a harmadik oszlop. *Kárpáti Igaz Szó*, 2006. november 25., 13. o.

Balla Pál: 95 éves a Verhovinai Madonna alkotója. *Kárpáti Igaz Szó*, 2007. május 26., 13. o.

Barát Mihály: Egy nem mindennapi ember a Vérke partjáról, Horváth Anna 80 éves. *Kárpáti Igaz Szó*, 2004. november 2., 5. o.

Baráth Mihály: A mester. *Kárpáti Igaz Szó*, 1991. május 25., 6. o.

Erfán Irén: 110 éve született Boksaj József. *Kárpáti Igaz Szó*, 2001. október 6., 14. o.

Balogh Irén: Szabálytalan beszélgetés Horváth Annával. *Beregi Hírlap (Vörös Zászló)*, 1994. november 3., 2. o.

Balogh Irén: Horváth Anna szobrai Budapesten. *Beregi Hírlap (Vörös Zászló)*, 1997. május. 8., 2. o.

Espán Margaréta: Horváth Anna-emléknap Beregszászban. Kiállítással emlékeztek a művésznőre. *Kárpátalja*, 2014. november 14., 7. o.

Renan, Ernest (1994). Mi a nemzet? – Réz Pál (ford.) *Holmi*, 6 (8), pp. 1177– 1188.

S. Benedek András (1994). *Kárpátalja története és kultúrtörténete*. Budapest: Bereményi Könyvkiadó.

Szabó Annamária Eszter (2013). *A kulturális örökség joga*. Miskolc: Bíbor Kiadó.

Szabó László, Dr. (1993). *Kárpátaljai demográfiai adatok. Kárpátaljai Magyar Könyvek* 16. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.

Szekfű Gyula (szerk.) (1939). *Mi a magyar?* Budapest: Magyar Szemle Társaság.

Tátrai Patrik, Molnár József, Kovály Katalin és Eröss Ágnes (2020). SUMMA 2017: A kárpátaljai magyarok demográfiai felmérése. In Ferenc Viktória és Kovály Katalin (szerk.), *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. (pp. 21–53). Budapest: Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt.

Weinrich, Harald (2002). *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

Zseliczky Béla (1998). *Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945. Politikátörténeti füzetek X.* Budapest: Napvilág Kiadó.

H. Barta Lajos: Horváth Anna szobrász. *Lányok, Asszonyok*, 1974. június 1. (30. évf. 6. sz.), 28. o.

Hazai kiállítások. *Új Művészet*, 1997. április (8. évf. 4. sz.), 62. o.

Kucserenko, Zoja: Horváth Anna Kárpátaljáról. *Beregi Hírlap (Vörös Zászló)*, 2000. november 11., 3. o.

Illés Béla (1955). A munkácsi várban. *Szabad Nép*, 1955. január 16., 5. o.

Tárlatok (1997). *Pesti Műsor*, 1997. május 1–7. (46. évf. 18. sz.), 66. o.

Májusi kiállítások, események. *Balkon*, 1997 (4–5), 2. o.

Programok. *Magyar Nemzet*, 1997. július 5., 25. o.

Molnár Bertalan: Festői életút. *Beregi Hírlap (Vörös Zászló)*, 2006. április 1., 2. o.

Tárlatolgtató. *BUDAPEST (Népszabadság melléklete)*, 1997. május 14., 31. o.

Források

1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900076.tv> Letöltés ideje: 2024. 03. 01.
2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100064.tv> Letöltés ideje: 2024. 03. 01.

1947. évi XVIII. törvény a Párizsban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94700018.tv> Letöltés ideje: 2025. 02. 17.

SIMON MAGDOLNA

Helyettes döntéshozataltól az önrendelkezésig

1. Bevezetés

A fogyatékkal élők társadalmunk egyik legkiszolgáltatottabb csoportját alkotják, akik szellemi vagy testi korlátaik mértékétől függően segítségre szorulnak. Megszokott gyakorlat intézményi keretek között zajló ellátásuk, ahol személyre szabott igényeik háttérbe szorulnak, autonómiájuk sérül és társadalmi integrációjuk sem valósul meg. A szociális jogok bővülésével autonóm személyekként való kezelésük előtérbe került. Ezáltal jelentek meg olyan kezdeményezések, amelyek fejlesztésükre, döntéshozataluk támogatására fókuszálnak, mint a támogatott lakhatási formát célzó ki-váltási programok.

A támogatott lakhatás és döntéshozatal hosszú távú hatásai még nem mérhetők, viszont úgy gondoljuk, hogy a kezdeti állapotok feltárása kulcsfontosságú a későbbi programok sikeréhez. Tanulmányunk egy észak-magyarországi kistérség szociális intézményének támogatott lakhatási programjában vizsgálta az értelmi fogyatékkal élők önrendelkezésének lehetőségeit. A háromfázisú kutatás 2023 tavaszán zajlott: dolgozói interjúkat készítettem terepnaplót vezettem, és a helyi lakosokat kérdeztem. Az interjúk és a terepen tett megfigyelések együttes elemzése képezte kutatásunk alapját, amely által teljesebb képet kaphattunk a programban dolgozókról, az ellátottakról és az önrendelkezés gyakorlati megvalósulásáról.

2. Szakirodalmi áttekintés

2.1. Fogyatékoság, rehabilitáció

A fogyatékoság fogalma eltérő jelentéssel bír orvosi, illetve társadalmi szóhasználatban. Ez a kutatás nem az orvosi definíció, hanem a társadalmi értelmezés szerinti fogyatékoság eseteivel foglalkozik. „...akkor tekinthető fogyatéknak a testi vagy mentális sérülés, ha a személy valamely társadalmi szituációban versenyhelyzetbe kényszerül az adott fogyatékkal nem rendelkezőkkel, s fizikai állapota miatt hátrányba kerül” (KISS, 2014). Az ilyen emberek intézményesült ellátása gyakran túlgondozást eredményez, ami meglevő korlátaik mellé újakat emel (TAMÁS, é.n.). A térbeli elkülönítés eredményeképpen pedig kizsorulnak a munkaerőpiacról, anyagi és döntési lehetőségeik beszűkülnek, és gyakorlatilag többé nincs beleszólásuk a saját életükbe. Nem melleleg munkaerőpiaci integráltságuk nélkül közteherviselésük sem valósul meg, ezzel magyarázható, hogy a háborúk után kezdtek el fokozottan foglalkozni a csökkentett munkaképességű emberek integrációjával, akik ekkor nagy tömeget képeztek a társadalomban, hiszen ellátásuk finanszírozása állandó terhet rótt a lakosságra (VERDES, 2009). Ezen okok összességéből kifolyólag az ilyen élethelyzetben élők rehabilitációja és integrációja közös érdekünk.

A rehabilitáció „visszahelyezés előző jogokba” (GORDOSNÉ SZABÓ, 1993, 61. o.), olyan folyamat, melynek

következtében a társadalmon kívül rekedt embereket filozófiai értelemben is visszahelyezzük a közösségbe. Célja az egyén izoláltságát eredményező akadályok feltárása és csökkentése. Ezt úgy érhetjük el, hogy a képességeit fejlesszük olyan módon, hogy az ne egy-fajta függési viszonyt építsen fel, hanem sokkal inkább az önállóságát motiválja (GORDOSNÉ SZABÓ, 1993).

2.2. A szociális jogok kiszélesedése: a támogatott döntéshozatalhoz vezető út

A szociális jogok a 20. század folyamán fokozatos szemléletváltással egyre szélesedtek. Kezdetben a fogyatékkal élőket ellátó intézmények célja az elkülönítés volt (BUGARSZKI, ESZIK, SZENTKATOLNAY ÉS SZIKLAI, 2012). Az ENSZ 1948. évi Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának¹ 25. cikkelye, majd később olyan dokumentumok, mint az 1989-es Gyermekjogi Egyezmény² a jogegyenlőséget és a képességek fejlesztését helyezték előtérbe. Magyarországon a rendszerváltás és az Európai Unióhoz való csatlakozás gyorsította fel a változásokat; a jogharmonizációs törekvések következtében emberi jogok tekintetében célá vált a magyarországi normákat Uniós szintre emelni – ezzel párhuzamban javítani a szociális intézetek minőségét (GAZSI, 2016).

A 2007-ben ratifikált Fogyatékos-sággal élő személyek jogairól szóló ENSZ-egyezmény³ hozta az egyik legnagyobb szemléletváltást, amely a fogyatékos-ságot a társadalmi akadályokkal összefüggésben definiálta, és előírta a támogatott döntéshozatal intézményének bevezetését. Emellett létrehozta a „társadalmi paradigmát”, amely a társadalomtól várja el a fogyatékkal élőkhez való alkalmazkodást.

2.3. Pályázatok és projektek szerepe a fogyatékkal élők rehabilitációjában

A kiváltási stratégia fejlődése szempontjából meghatározó lépés volt a 2011-ben elfogadott, 2011–2041-es

időszakra szóló stratégia, amely elsőként tűzte ki a nagyintézmények felszámolását céljául.⁴ Majd megszületett az 2017-2036-os időszakra vonatkozó hosszú távú koncepció, amely már a korábbi tapasztalatokra építhetett. Az utolsó ezzel kapcsolatos tervezetet⁵ 2019-ben fogadták el.

Az Emberi Erőforrás Fejlesztési Operatív Program (EFOP) keretében 2017-ben több pályázatot hirdettek fogyatékkal élő személyek életminőségének javítására és intézményrendszerük fejlesztésére. Ezek közül a teljesség igénye nélkül kiemelve „A fogyatékkal élők mindennapjait segítő infokommunikációs alapú távszolgáltatás kialakítása”⁶ címet viselő felhívás például célul tűzte ki, olyan infokommunikációs szolgáltatások létrehozását, amelyek segítik a fogyatékkal élők önálló életvitelét azáltal, hogy segítséget nyújtanak kommunikációs nehézségeik leküzdésében, és ezzel elősegítik társadalmi integrációjukat. Kitűnő példa a megvalósult projektek közül az Értelmi Fogyatékos-sággal Élők és Segítőik Országos Érdekvédelmi Szövetsége (ÉFOÉSZ) által vezetett projekt,⁷ amely során 1200 fő számára fejlesztettek ki egy olyan mobilalkalmazást, amely mindennapi tevékenységekben, mint a napirend-tervezés, vészhelyzetek kezelése vagy a háztartásvezetés segítette őket.

Egy másik jelentős EFOP projekt a tanulmányunkhoz szorosan kapcsolódó kezdeményezés⁸ is, amely célja a nagy létszámú szociális intézmények kiváltása. A projekt keretében a zsúfolt, egyéni igényeket nem kielégítő nagyintézmények helyett kisebb létszámot lefedő, otthonos bentlakásos ellátási forma kialakítását tervezték, megalapozva az érintettek önálló életvitelét és beilleszkedését a társadalmunkba.

A kiváltás, kitagolás jelenti az intézménytelenítést, a deinstitutionalizációt, a totális intézmények felszámolásának célkitűzését. (RUZSICS, 2013). A kiváltási stratégia, ami projektek szintjén ennek a törekvésnek megvalósítását jelenti, szinte az elvi döntéshozatalokkal egyidőben indult el a hazai szociális szférában. Ugyanakkor az elvi keretrendszereket a valóságnak ebben az esetben sem

sikerült túlpontossággal lekövetnie. Az irreális elvárások azzal kapcsolatban, hogy a támogatott lakhatás kövezi ki az utat az önálló életvitel felé megdőlni látszanak, tekintve, hogy a bentlakásos intézményekben élők száma stagnál (NYITRAI, 2021a). Nem beszélve arról az ambivalenciáról, hogy az új szolgáltatás kiépítését az esetek nagy többségében a nagyintézmények központjában tervezik, azaz az intézményektől várjuk el, hogy lebontsák saját magukat (NYITRAI, 2021b).

2.4. A támogatott döntéshozatal elve

A bentlakásos nagyintézményekben élő fogyatékos személyek gyakran cselekvőképességükben korlátozottak; részükre a törvény gondnok kinevezését rendeli el, aki képviseli őket hivatalos ügyekben, és esetenként a mindennapok során is. (GAZSI, 2016). Ez az eljárás viszont hosszú távon megfoszthatja a gondnokoltat az önrendelkezés jogától. Ugyanakkor szellemi fogyatékkal élők esetében az sem működőképes, hogy teljesen magára hagyjuk őket, és rábizzuk jogi képviselőket és általános érdekérvényesítésüket saját pillanatnyi belátási képességeikre. Gazsi Adrienn 2016-os értekezése szerint a támogatott döntéshozatal köztes megoldást kínál, egyaránt biztosítva a döntési szabadságot, egy támogató személy körültekintő eljárását és egyéni igényeik tiszteletben tartását. (u. o.)

A támogatott fél maga választja ki a támogató személyét, aki ezután a támogatott döntéshozatal eszközrendszerével áll rendelkezésére. Az elv érvényesülése nagyban függ a támogató fél személyiségétől, illetve attól, hogy a mindennapok gyakorlatában mennyire képes adaptálni az elvben meghatározott attitűdöt. A jó támogató elsődleges feladata a támogatott fél igényeinek feltérképezése (HALMOS, 2019). Az itt megállapított szubjektív igényeknek kell meghatározni együttműködésüket, nem pedig a támogató fél saját elképzeléseinek.

Szakemberként az ápolónak felül kell kerekedni a helyzeten és meg kell adni az ellátottnak a hibázáshoz való jogot is (JUHÁSZ, 2021). Kiemelt feladata, hogy fejlessze a támogatott fél kockázatfelismerő képességét, szélesítse perspektíváit, és ügyeljen arra, hogy az apróbb mindennapi döntések meghozatala is az autonómia jegyében történjen (HALMOS, 2019).

Általánosan előforduló jelenség, hogy a támogató felek azért nem tudják/nem hajlandóak alkalmazni a támogatott döntés elvét, mert azt túl kockázatosnak látják. Azonban a „kockázat méltósága” szerint az autonómia tiszteletben tartása elsőrendű fontosságú, még akkor is, ha az ellentmond a támogatott érdekeinek, akár egészségügyi szempontból is (JAKAB, 2010). Ez értelemszerűen számos jogi és etikai problémát vet fel, amely megoldása a jövőben ránk váró feladat.

A program alapelve, hogy a támogatott döntéshozatalnak mindenki, még az intenzív támogatásra szoruló és halmozott fogyatékkal élők számára is elérhetőnek kell lennie. Az autonómia és szabad döntéshozatal nem korlátozható az érintett belátási képességei alapján (GAZSI, 2016).

A támogatott döntéshozatal elve több mint másfél évtizede része a magyar jogrendszernek, de még közel sem vált általános gyakorlattá. Célja a döntés szabadságának biztosítása szerényebb belátási képességekkel rendelkező, gondnokság alatt álló személyek számára (STÁNICZ, 2019). Az elv olyan értékeket hangsúlyoz, mint az egyenlő bánásmód, a jogegyenlőség, az emberi méltóság vagy az önrendelkezés, miközben partnerségi viszonyt feltételez a támogató fél és a támogatott között (GOMBOS, HOFFMAN, KÖNCZEI, NAGY ÉS SZABÓ, 2009).

3. Módszertan

Kutatásunk során három fő kérdésre kerestük a választ, amelyek meghatározták az elemzés irányát és az adatgyűjtési módszereket is. Elsőként szerettük volna a gyakorlatban látni, hogy valósul meg a támogatott döntéshozatal elve a középsúlyos és súlyos értelmi fogyatékkal élők számára kialakított Támogatott lakhatás (későbbiekben: TL) házakban. Emellett kíváncsiak voltunk arra is, hogy milyen hatással van a program az ellátottak életminőségére, önállóságára és társadalmi beilleszkedésére. Végül vizsgáltuk, hogy milyen nehézségekkel szembesülnek a programban dolgozó esetfelelősök és ápolók és ezek hogyan befolyásolják a program hatékonyságát.

Az intézmény kiválasztásánál egy olyan észak-magyarországi kistérségi szociális szervezettel vettük

¹ Universal Declaration of Human Rights 1948.

² 1991. évi LXIV. törvény

³ 2007. évi XCII. törvény

⁴ 1257/2011 (VII.21) Kormányhatározat

⁵ Megjelent az új kiváltási koncepció: <https://fszk.hu/hir/megjelent-az-uj-kivaltasi-koncepcio/> Letöltés ideje: 2024. 11. 19.

⁶ EFOP-1.1.5-17

⁷ EFOP-1.1.5-17-2017-00003

⁸ EFOP-2.2.2-17

fel a kapcsolatot, amely a kutatásunk időpontjában már két éve működtetett TL házakat. Az adatfelvétel 2023 tavaszán zajlott három lépésben. Elsőként a vezetőséggel és adminisztratív munkatársakkal határoztuk meg a fókuszpontokat, illetve gyűjtöttünk információt az intézmény múltját illetően, majd félstrukturált interjúkat készítettünk a házakban dolgozókkal. Az öt házban összesen huszonöt alkalmazott dolgozik. Interjú készült minden épület esetfelelősével, illetve lehetőség szerint otthononként legalább egy gondozónóval. Az első két házban kettő, a továbbiakban pedig egy-egy fővel – így a megkérdezettek száma tizenkettő. A felvett dolgozói interjúk hossza 1–1,5 óra. A folyamat során egy hetet töltöttem a TL házakban, megfigyeléseimet terepnaplóban rögzítettem. Ezen a ponton a szakemberek véleménye egyértelműen visszatükrözte, hogy a kitagolási folyamathoz – az előzetes várakozásokkal ellentétben – nagymértékben elfogadóan viszonyult a település lakossága, ezért az adatgyűjtésbe beemeltünk egy harmadik fázist, amelyben ennek okait vizsgáltuk. Ebben a kutatási szakaszban informális lakossági lekérdezéseket végeztünk, spontán érdeklődtünk helyi lakosok, régi intézményi dolgozók, illetve a település nyilvános tereinek kulcsemberei körében, akik munkájuk folytán napi szinten érintkeznek számos helybelivel.

A kutatásunk gerincét a dolgozókkal készült interjúk adták, amikhez elengedhetetlen fontosságú értelmezési keretet nyújtottak terepen készült feljegyzéseink. A terepnapló az ellátottak napi tevékenységeit, ápoló és ellátott verbális, és nonverbális kommunikációját, valamint a házon belüli dinamikákat rögzítette, segítve abban, hogy megtaláljuk a fókuszot olyan vitás kérdéseknél, amelyeknél az interjúk során ellentmondásos vélemények hangoztak el.

Az interjúk elemzéséből négy dimenziót láttunk kiemelésre érdemesnek: Az első a *dolgozók bemutatása*, beleértve képzettségüket, tapasztalataikat és motivációikat. A második az *ellátottak jellemzőit* tárgyalja korcsoport, mentális, fizikális állapot, képességek, mindennapi szokások és szabadidő eltöltése szerint. A harmadik a *munkakörülményeket* vizsgálja. Végül az utolsó dimenzió a szakemberek attitűdjét, a *lakók önrendelkezésének gyakorlati megvalósulását* és döntési szabadságuk korlátait hivatott feltérképezni.

A téma érzékenysége miatt mind az interjúalanyok, mind az intézmény kérte az anonimitás biztosítását,

amelyet maximálisan tiszteletben tartottunk. Tanulmányunk során kizárólag az eredmények értelmezéséhez nélkülözhetetlen adatokat közöljük.

4. Eredményeink

4.1. Helyi kötődések és társadalmi elfogadás

A kutatásunknak teret adó szociális intézmény előzményei az 1950-es évekig nyúlnak vissza, amikor első telephelyükön hadirokkant személyek ellátásával foglalkoztak (MIHÓK, 2024). Napjainkban ugyanazon településen működtetnek egy rehabilitációs intézetet, egy ápoló-gondozó otthont (SOÓS és SERBÁN, 2002), két lakóotthont, valamint a kutatásunk alapjául szolgáló öt TL házat, összesen több mint 200 fogyatékkal élő személynek otthont adva (SZOCIÁLIS ÉS GYERMEKVÉDELMI FŐIGAZGATÓSÁG, BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN VÁRMEGYEI KIREDELTSÉG, 2023). A település egy észak-magyarországi, határhoz közeli város, szerény infrastruktúrával és korlátozott munkaerőpiaci lehetőségekkel. A szociális intézmény az idők során sok család számára jelentett állandó munkahelyet, erős helyi kötődéseket teremtve. Az intézmény dolgozóinak többsége az adott településről származik, továbbá megközelítőleg a negyede ingázik a járáson belül. Az ellátottak földrajzilag szélesebb területről származnak, de meghatározóan Észak-Magyarország különböző településeiről – sokan az intézmény közvetlen térségéből – kerültek be. Az utóbbi időben az intézmény nem tartott kapcsolatot testvérintézménnyel, nem vett részt közös programon más intézményekkel. Ez alapján kijelenthető, hogy bizonyos térkapcsolati zárttság figyelhető meg esetében.

A régi dolgozók beszámolóit derűs képet festettek az korai időszakról, sokan nyugdíj után is tartották a kapcsolatot az általuk kedvelt ellátottakkal. A 2000-es éveket megelőzően az intézmény lakói városszerte különböző munkahelyeken dolgoztak, mint portás, pincér vagy takarítónő, amit a helyiek közül többen hiányolnak napjainkban. A bolti eladók kedves, udvarias emberekként jellemezték az ellátottakat, név szerint ismerte őket és szükségleteiket. Forgalmasabb helyeken érdeklődve megtudtuk, hogy néhány lakó a boltok mellett a templomokat is rendszeresen látogatja. A hívőkkel folytatott beszélgetéseink során

észleltük, hogy a fogyatékkal élők kirekesztése helyett inkább az ellen lép fel a közösség, aki ellenségesen viszonyul az ellátott felé.

Bár tartottak egy lakossági fórumot a program kezdete előtt, annak részleteiről nem sikerült pontos információt szereznünk. A társadalmi befogadást tehát elsősorban a fizikális közelség, az idő és a megszokás magyarázza.

4.2. A dolgozók háttere és motivációi

A dolgozók többsége az intézményi ellátásból érkezett, korábbi *pozícióik és képzettségük* azonban változatos képet mutatott. A megkérdezettek közül heten ápolóként, ketten gyógypedagógiai munkakörben, ketten takarítónőként, egy személy pedig portásként dolgozott a programot megelőzően. A két gyógypedagógiai munkatárs közül csupán az egyik rendelkezett szakirányú képzettséggel. Az öt esetfelelősből – kutatásunk idején – kettőnek nem volt felsőfokú szakirányú képzettsége, egy szociális munkás diplomával rendelkezett, és ketten készültek felvételizni szakirányú alapképzésre, annak ellenére, hogy az intézmény előírta számukra a diploma megszerzését. Az általunk megkérdezett hét gondozónő közül mindössze egy rendelkezett ápolói szakképesítéssel.

Az interjú alanyai közül csak ketten vettek részt támoogatott lakhatással kapcsolatos tanfolyamon. A programban eltöltött két év alatt jelentős fluktuáció figyelhető meg: sokan azok közül is lemorzsolódtak, akik korábban részt vettek a tanfolyamon. A dolgozók többsége motivációként a szakma szeretetét és az ellátottak ragaszkodását említette, bár néhányan a megszokást vagy a rugalmas munkavégzést is fontos szempontként jelölték meg – különösen fiatal anyukák esetében, akik számára ideális opció volt a kisgyerek mellett.

4.3. Az ellátottak jellemzői és mindennapjai

Az ellátottak érdeklődőek és barátságosak voltak, szívesen mutatták meg szobájukat és személyes tárgyaikat. Az intézményben tett látogatásomhoz képest érezhető különbség volt a TL házakban uralkodó nyugalom és elégedettség. Ezen benyomásom

később az ápolókkal készített interjúk is megerősítették.

A kiváltásban résztvevők középsúlyos vagy súlyos értelmi fogyatékkal élők, de voltak köztük halmozottan fogyatékkal élők is. *Korosztály* tekintetében az átlagéletkor mindenhol ötven év felett volt; a legfiatalabbak a harmincas éveikben jártak, ami néhány ház esetében két-három főt jelentett. Elszórtan előfordultak hetven évnél idősebb lakók is. Az öt házban szinte teljes egyetértés uralkodott azzal kapcsolatban, hogy az első két házban élnek a „*legerősebbek*” és az azt követő házakban már egyre „*gyengébb a felhozatal*”. Ezt az ottlakók *egészségügyi állapota* részben igazolta.

Az első házban három ember használt hallókészüléket. A második házban négy siketnéma, egy járókérettel közlekedő és egy oxigénpalackot igénylő személy élt. A harmadik ház lakói közt egy mozgáskorlátozott és két siketnéma lakó volt. A negyedik házban négy személy küzdött mozgáskorlátozottsággal, valamint az átlagéletkor egyedül itt haladta meg a 60 évet. Az ötödik házban négy mozgáskorlátozott személy szorult szinte teljes ápolásra, egy, aki testalkatából kifolyólag nehezen mozgott, emellett pedig további négy személyt diagnosztizáltak epilepsziásként, akik közül háromról nyilatkozták a munkatársak, hogy rendszeresen rohamaik vannak.

A napirendet az intézményben felvett ritmus határozta meg; az étkezéseknek meghatározott időpontja volt, azok között pedig szabadfoglalkozás. A lakók az esetfelelősök szóbeli engedélyével hagyhatták el a házat – az első két házban ez a lakók felét érintette, a többi három házban mindössze két-három főt. A házakon végig haladva a fürdetés egyre jelentősebb feladattá vált; az első két házban négy-öt lakó igényelt felügyeletet, míg az utolsó kettőben mindenki minimum felügyeletre, de többnyire állandó segítségre szorult.

Korábban a napirend strukturált részét képezte az interjúkban „*kézmű*”-ként említett foglalkoztatás, amely ősztől anyagi okok miatt már nem fogadta a lakókat – nem tudta biztosítani a munkavégzés helyének fűtését. Emellett a nagyintézmény nappali *foglalkoztatása* is szünetelt. A munkafoglalkozás kieséséről megosztottak a vélemények: az interjú alanyok fele szerint nagy kiesést jelent a lakók mindennapjaiban, míg mások szerint nem gyakorolt rájuk hatást. A nappali foglalkoztatással kapcsolatos információk gyakran

házon belül is ütköztek. Ottlétünk során nem tapasztaltuk, hogy a lakók csoportosan részt vettek volna fejlesztő tevékenységben.

A foglalkoztatás hiánya mellett az egyéni *hobbik* – például a varrás, hímzés, írás, zenehallgatás és sport – is háttérbe szorultak, ami tovább csökkentette a lakók mindennapi aktivitását. Egy esetfelelős kezdeményezésére egy évig havi rendszerességgel húsz lakó járt gymstick aerobiz edzésre, amelyet később anyagi okokra hivatkozva megszüntettek.

4.4. A munkakörülmények mérlege: hiányok és erőfeszítések

A házak kertvárosias környezetben, egyazon utcában helyezkednek el, udvarukon pavilonnal és szalonnasütési lehetőséggel. A közelben kisboltok, buszmegálló, uszoda, szabadtéri kondipark és futballpálya található, a régi intézet pedig 2,5 kilométerre van. Belépve az otthonokba tiszta, rendezett környezet fogadott. Házként tizenketten élnek, a hat szobába kettesével beosztva, figyelembe véve egymással való kapcsolataikat. A központi tér nappaliként és ebédlőként szolgál, illetve egybenyílik a konyhával. Az udvari pavilonok és a kavicsos szalonnasütő azonban nem akadálymentesített, ami nehézséget jelent a mozgáskorlátozottak számára.

Bár a házak és a környezet alapvető tisztaságról tanúskodtak, az egészségügyi és *háztartási eszközök*, illetve tisztítószer hiánya számos nehézséget okozott az eddigiek során. Az alapvető eszközök pótlása gyakran a lakók havi ötezer hétszáz forintos zsebpénzéből történt meg.

„Csak a legalapvetőbb dolgokért; gumikesztyű, betétek... könyörögni kell. Hipóért könyörögni kell. Hogyha elfogy az a 20 literes koncentrált... negyedévenként egyszer kapunk tisztítószert, ha összejön a dolog, ha nem, akkor magunknak veszünk.”

Az egészségügyi eszközök hiánya különösen kritikus helyzetekhez vezethet, amit egy esetfelelős példája is jól szemléltet. Egy lakó tüdőgyulladásra a gyógyszerigénylés késlekedése miatt súlyosbodott annyira, hogy végül oxigénpalack használatát tette szükségessé. Az eszköz beszerzése az esetfelelős gyors intézkedését és anyagi támogatását igényelte:

„(...) annyira nincsen a TL-ben pénzünk, és annyira nem tudtunk előre tervezni, hogy a kihozatali, illetve az üzembe helyezési költséget, saját pénzből fizetem ki – tizenkétezer forintot –, mert egyébként nem lett volna meg az eszköz, amin egyébként az élete is múlhat.”

Az élelmezés szintén komoly problémát jelentett; az esetfelelősök által bemutatott költségvetési táblázatok egyértelműen jelezték, hogy a házak gyakran túllépték az élelmiszerre szánt keretet. A dolgozók szerint a helyzetet némileg orvosolhatta volna, ha nem kizárólag egy meghatározott beszállítótól rendelhetnének, ám ennek megváltoztatására nincs felhatalmazásuk. Bár minden házban élt cukorbeteg lakó, külön étrendet nem tudtak biztosítani számukra. Az ötből mindössze egy házban nyilatkoztak úgy egyöntetűen, hogy a lakók döntenek az étrendről, illetve hét közben is hajlandók módosítani kérésükre. A többi házban finansiális korlátokra vagy a lakók szerény belátási képességeire hivatkozva az esetfelelősök döntöttek az étrendről.

A *gyógypedagógiai fejlesztés* lehetőségei is korlátozottak voltak. A megkérdezettek többsége kifejezésre juttatta, hogy lehetőségeihez mérten igyekszik ezt biztosítani, közös beszélgetések, séták, filmnézések formájában. Néhányan igényt érezték a nagytérmény nagyobb szerepvállalásának a kérdésben vagy egy állandó gyógypedagógiai munkatárs alkalmazásának. A gyógypedagógiai képzéssel rendelkező munkatárs elégedetlenségének adott hangot:

„Komoly fejlesztő munkát most így képtelenség végezni. Bár csoportos fejlesztést azért igyekszek; íráskészség ilyesmi. Teljesen máshol vannak! Tehát az egyéni fejlesztések kicsit háttérbe szorultak, mert mindig mindenki itthon van. Olyan nincs, hogy most akkor neki minden nap szüksége lenne egy óra egyéni fejlesztésre. Képtelenség megvalósítani! Egyébként is képtelenség, mert órarend szerint nyolc óra munkaidőben tizenkilenc és fél órát fejlesztünk papíron.”

A munkakörülmények dimenziója vált a legmegosztóbbá az általunk vizsgált területek közül. Az interjúk átiratainak az elemzése azt mutatta, hogy amíg a munkakörülményeket pozitívan értékelték szűkszavúak voltak, a kritikát megfogalmazók részletesen és hangsúlyosan adtak hangot elégedetlenségüknek. Bár az általunk bemutatott vélemények nem reprezentálják

a minta egészét, annyira meghatározóak, hogy úgy érezzük, érdemes rájuk figyelmet fordítani. Nem csak a jelenlegi működési keretek hiányosságaira világítanak rá, hanem arra is, hogy a fenntartható fejlődés érdekében szükség van a munkakörülmények átfogó javítására.

4.5. Döntések és korlátok: A támogatott döntéshozatal gyakorlati dilemmái

Kutatásunk negyedik dimenziója kifejezetten az önrendelkezésre és a lakók döntési lehetőségeire fókuszált. A nagy intézményhez való hasonlítás során a dolgozók egyöntetűen a nyugodtabb körülményeket, a pontosabb odafigyelést és a nagyobb kényelmet jelölték meg *pozitívumként*. Néhányan szóvá tették, hogy az idős emberek számára negatívum, hogy a távolság miatt már képtelenek tartani a kapcsolatot az intézményben maradt barátaikkal, illetve voltak szép számmal olyanok is, akik a régóta bentlakók kiváltását kifejezetten rossz ötletnek látták. Attól függetlenül, hogy melyik házban vannak beosztva, a dolgozók nagy többsége kifejtette, hogy szerintük a házban élő emberek túl idősök és szerény önállósági képességekkel rendelkeznek egy ilyen kiváltást célzó programhoz. Példának okáért az első ház – tehát konszenzusos alapon a „legjobb felhozattal” rendelkező lakás – egyik dolgozója, így nyilatkozott:

„Igazság szerint, a ház alapötlete az egy nagyon jó dolog. Mindig el szoktam mondani, tehát így is gondolom, de nem nekik való. (...) Régi bentlakók, hozzá vannak szokva, most egy hetvenéves embert, hogy fogom én – ugye a támogatott lakhatás célja az lenne, hogy önálló életvitelre nevelni őket, visszaintegrálni őket a munka világába, de hetvenévesen? Ja meg, hogy ugye kitalálták, hogy ez a projekt valamilyen oknál fogva középsúlyos, súlyos emberekre lett kiírva. Azért nagyjából sejtem, hogy egy középsúlyos, súlyos értelmi fogyatékos nem annyira bevonható a dolgokba. (...) Tehát ez az ügy valahogy szerintem nem működik.”

A projekt célját illetően érdekes jelenséget volt alkalmunk megfigyelni. A többség tisztában volt azzal, hogy fő feladata az önállósodás, önellátás fejlesztése és a döntési szabadság kiszélesítése, viszont sokkal inkább a nagyobb fokú gondoskodást, a nyugodtabb,

családiasabb körülmények megteremtését tartották prioritásnak. Azok, akik kizárólag az önállósodásra koncentráltak sikertelennek ítélték meg a projekt eddigi megvalósulását, fő akadállyal pedig a lakók korát, képességeit látták. Akik a jobb körülmények és minőségibb gondoskodás megteremtését tartották fontosabbnak, elégedettebbek voltak, és inkább a lakóktól független körülményeket – például a fejlesztő foglalkozások hiányát – jelölték meg akadállyként.

Önálló életvezetésre alkalmasnak a dolgozók ritkán láttak három-négy személyt, viszont a többség határozottan elvetette ennek még a lehetőségét is. Az önállóság hiányának okaként egyöntetűen a lakók korát, képességeit és a nagytérményi ellátás hosszú éveit nevezték meg, amelyek gátolták a kognitív és belátási képességek fejlődését.

A házakban a házimunkák nagy részét a gondozók végezték. Az arra vonatkozó kérdésre kapott válaszok, hogy az ellátottak mennyire bevonhatók a házimunkába szintén alátámasztották a közreműködők azon állítását, miszerint a házak sorrendjével „egyre gyengébb a felhozatal”. Az első két házban átlagosan öt-hat, míg az utolsó két házban már csak egy-két lakó volt bevonható bizonyos résztevékenységekbe. Ezt rövid látogatásunk során gyűjtött tapasztalataink is alátámasztották. Az első két-három házban érkezésünkkor éppen felmostak, elmosogattak, ruhát hajtogattak, az utolsó két házban ilyen tevékenységet nem tapasztaltunk a lakók részéről. A munkavégzésre jellemző volt, hogy lelkesebbek voltak ott, ahol az ápolók a szabályok helyett igyekeztek mindenkit abban motiválni, amit szeret csinálni. Így nyilatkozott a munkamegosztásról egy gondozónő:

„Mindenkinek megvan a kis reszortja. Van, aki kiteríti a ruhákat, behajtogatja a ruhákat, van, aki szívesen mosogat, van, aki szívesen pakolja a mosogatógépet. András például jár fát vágni a szomszédhoz, őt nem tudnám rávenni a konyhai munkára, mert ő egy maskulin alkat.”

Ahhoz, hogy felmérjük a lakók döntési szabadságának határait összegyűjtöttünk olyan *mindennapi szituációkat*, apróbb kihágásokat, amelyeket mindnyájan sorozatosan elkövetünk életünk során. Ezek voltak az éjszakai nassolás, az időjárásnak nem megfelelő öltözet, az étkezés vagy esti fürdés kihagyása,

illetve az ébresztő elhalasztása. Az időjárásnak nem megfelelő öltözetet szinte minden megkérdezett megengedhetetlennek tartotta, ellenben a reggeli visszaalvással szemben voltak a legmegengedőbbek. Az étkezés kihagyását és az éjszakai nassolást még ott is szabályszerűként kezelték, ahol az ezt megelőző kérdésben kifejtették, hogy egyszerű mindennapi döntéseket az ellátottakra hagynak. Érdekes volt megtapasztalni, hogy ezekre a kérdésekre kaptunk a legnehezebben választ, mivel az ápolók többsége el sem tudta képzelni, hogy a lakóknak egyáltalán eszébe jutna magától ilyesmi.

Az önrendelkezést a nagy többség a mindennapi döntésekbe való bevonással szemléltette, még abban az esetben is, ha az interjú más részeiben kifejezésre juttatta, hogy milyen szűkre szabottan méri az említett kategóriát – például olyan házban is így nyilatkoztak, ahol az étrendről sem szokták megkérdezni a lakókat. Ennek ellenére a beszámolóknak elvéve találhatunk példát a döntésekbe való bevonás alkalmazására.

„Én, magam részéről többször megszegem azt a szabályt, ami ki van írva az étlapra. Mert úgy gondolom, ha itt az volt, itt már ne legyen. (...) Ott már van egy döntési lehetősége, mert amikor nekem ki van írva egy rakott krumpli, és akkor én azt mondom, hogy „Ah-ah! Ennek az alapanyaga közel az, mint a krumplisaláta!”, és akkor néznek rám „Anyá, akkor krumpli saláta!”, igen! Krumpli saláta lesz! Már van egy döntése. Mert nem papírforma szerint mentem, ugye? Vagy egy fürdetésnél eldönti, mikor megy... mert csak erről tudunk beszélni, kurva nagy dolgokról nem!”

A szabályok megszegésének a szüksége több interjúban megjelent. Páran kifejezetten úgy gondolják, hogy amikor az észszerűség nem azt diktálja, amit vezetőségi oldalról preferálnak, akkor kisebb szabályok megszeghetők – például van esetfelelős, aki megengedi, hogy ápoló kísérje az ellátottat, ha köztük jobb viszony alakult ki –.

Arra a kérdésre, hogy vannak-e olyan esetek, amikor nehéz, de muszáj elfogadni a lakó döntését, sokan érveltek úgy, hogy nincs, mivel a felelősség minden esetben az aktuálisan beosztott dolgozót terheli. Ennek ellenére annál a kérdésnél, hogy a vitás helyzetekben inkább a lakók objektív érdekét vagy a szubjektív vágyát tartják szem előtt a megkérdezettek túlnyomó

többsége a személyes vágyak tiszteletben tartását preferálta. Ugyanez az ambivalencia figyelhető meg a támogatott és helyettes döntéshozatal szembeállításánál is; a munkatársak még olyan házak esetében is a döntéshozatal támogatása mellett tették le a voksukat, ahol a fent említett szituációk szinte egyikében sem hagyták a lakókra a döntést.

A segítői ösztönzésnél a módszerek széles skáláját ismerhettük meg. Legtöbbször a háztartási feladatokba való bevonást egyszerű segítségkéréssel vagy a cigikávé páros ígéretével próbálták motiválni. Előfordultak azonban fenyegetések is, például az ápolói segítségnyújtás megvonásának vagy a ház elhagyásának kiállításba helyezése.

A megkérdezettek többsége az anyát vagy a támaszt választotta saját szerepük leírására, amíg a segítő – mint partnerségi viszonyt tükröző kifejezés – csak egyszer fordult elő. Legfontosabb feladatukként többnyire az ápolási feladatokat említették, az önellátásra való ösztönzés, döntéstámogatás többnyire másodlagos vagy elhanyagolt szempont maradt.

Az összegző kérdések során a megkérdezettnek egybehangzóan úgy látták, hogy az ellátottak életminősége javult a kiváltás következtében, a képességeikben önállóságukban való fejlődést ugyanakkor már csak a munkatársak fele látta valamilyen fokban megvalósulni. A záró kérdésre, miszerint el tudnák-e képzelni, hogy a ház lakói pár év múlva önállóan éljenek kivétel nélkül mindenki egy határozott nemleges választ adott, még azok is, akik önállóság tekintetében ügyesnek, kezdeményezőnek írták le a lakókat, vagy meg voltak elégedve a projekttel.

4.6. Szubjektív benyomásaim a kutatás elvégzése közben

Az adatfelvétel során tapasztalatom szerint a legnagyobb gátat a félelem jelentette. A valós vagy képzelte félelem attól, hogy – ezek a nagy többségében több gyermekes édesanyák –, ha kiállnak bármilyen intézménnyel kapcsolatos negatívum mellett, elveszíthetik munkájukat, gyakran bírta őket arra, hogy egy pozitívabb hangot képviseljenek. A vezetőséggel való viszony és a munkaeszközökkel való elégedettség ellentmondásos témák voltak. Úgy láttuk,

ez a jelenség említésre méltó, és aggasztó képet fest munkáltató és munkavállaló kapcsolatáról a szociális szférában; a dolgozók véleményének integritását, sőt önrendelkezését is megkérdőjelezi.

5. Összefoglalás

Vizsgálatunk alapján a támogatott döntéshozatal elve az általunk választott középsúlyos, súlyos értelmi fogyatékkal élők ellátásán belül, csak részben valósult meg. A program hatására a helyettes döntéshozatal eszközei finomodtak, a gondoskodás színvonala, illetve az életkörülményeik javultak, ugyanakkor a lakók önállósága és döntési szabadsága gyakran háttérbe szorult, a kockázat méltósága pedig csak az esetek igen kis százalékában volt biztosítva. Az ellátottak hangulata egyértelműen nyugodtabb lett, azonban megfigyelhető volt az idősebbek elmagányosodása és hobbijaik szűkülése is. Önálló életvitelre továbbra is

alkalmatlannak találták őket, ugyanakkor képességeikben romlást sem tapasztaltak.

A TL házak működését két aspektus befolyásolta a leginkább; az esetfelelősök hozzáállása és a gondozási terhek egyenlőtlen elosztása. Az egységes iránymutatás hiánya és az ápolók nem megfelelő felkészítése jelentős problémát okozott, továbbá a finanszírozási nehézségek hátráltattak olyan alapvető műveleteket, mint az ételmezés és tisztítószerek beszerzése vagy a lakók fejlesztését célzó programok.

A fogyatékkal élők közösségbe való beolvadása pozitív példát mutatott a társadalmi elfogadás terén, de ez esetünkben nem a TL házaknak volt köszönhető. Az általunk feltárt szolgáltatás azt mutatta, hogy a támogatott döntéshozatal szemléletének teljes körű bevezetése továbbra is kihívást jelent az uniformizált ellátási formában dolgozóknak. Így az elvi keretrendszerek kidolgozottságában eltűnik a valóság, és egy olyan kezdeményezés, ami a fogyatékkal élők önrendelkezését segítené elő, csak egy újabb túlgondozó intézményesített ellátási formát eredményez.

Irodalom

Bugarszki, Zsolt, Eszik Orsolya, Szentkatolnay Miklós és Sziklai, István (2012). *A nagy létszámú intézmények kitagolása és az önálló életvitel támogatása Magyarországon*. Budapest: ELTE TTK, Soteria Alapítvány.

Gazsi Adrienn (2016). A támogatott döntéshozatal elve és gyakorlata. *Esély*, 27 (2). pp. 62–92.

Gombos Gábor, Hoffman István, Könczei György, Nagy Zita és Szabó, Gyula (2009). *A támogatott döntéshozatal elmélete és gyakorlata*. Budapest: ELTE BGGYK.

Gordosné Szabó Anna (1993). *Bevezetés a gyógypedagógiába*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Halmos Szilvia (2019). *Támogatott életvitel és támogatott döntéshozatal – a CRPD 12. és 19. cikkének konzisztens végrehajtásának lehetőségei Magyarországon*. Budapest: Pázmány Law Working Papers.

Jakab Nóra (2010). A cselekvőképesség elméleti hátteréről és a szellemi egészség jogáról. *Miskolci Jogi Szemle*, 5 (1), pp. 89–112.

Juhász Péter (2021). A támogatott lakhatás koncepciója a támogatott döntéshozatal paradigmájának tükrében. In Serafin József (szerk.), *Támogatott élet* (pp.79–94). Budapest: Baptista Egyház Szociális Módszertani Központ.

Kiss László (2014). Fogyatékkal élő és krónikus beteg hallgatók a felsőoktatásban. *Felsőoktatási Műhely* 8 (1), 117–128.

Mihók Sándor (2024). A magyar hadirokkantak, múlt-jelen-jövő. *Doktori értekezés*, Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem.

Nyitrai Imre (2021a). Harmadik út? – a támogatott lakhatás innovatív hatásai és lehetőségei. In Serafin József (szerk.), *Támogatott élet* (pp.120–141). Budapest: Baptista Egyház Szociális Módszertani Központ.

Nyitrai Imre (2021b). Kiváltás a gyakorlatban – innovációk a fogyatékkal élő személyeknek nyújtott szociális szolgáltatások területén. *Glossa Iuridica*, 8 (1–2) pp. 251–272.

Soós Csaba és Serbán Józsefné (2002). Szakmai-baráti tanácskozás, Ispánk, 2002. október 8-9-10. *Szociális Munka*, 14 (4), p. 306.

Stánicz Péter (2019). Egyéni autonómia a paradigmaváltások viharában – Támogatott döntéshozatal

Források

EFOP-1.1.5-17 2017. A fogyatékkal élők mindennapjait segítő infokommunikációs alapú távszolgáltatás kialakítása: <https://archive.palyazat.gov.u/-efop-115-17-a-fogyatkkal-lk-mindennapjait-segt-infokommunikcis-alap-tvszolgltats-kialaktsa> Letöltés ideje: 2024. 11. 19.

EFOP-1.1.5-17 2017 00003 Infokommunikációs alapú távszolgáltatás kialakítása az ÉFOÉSZ-nél: <https://efoesz.hu/efop-1-1-5-17-2017-00003/> Letöltés ideje: 2024. 11. 19.

EFOP-2.2.2-17 2017. Intézményi ellátásról a közösségi alapú szolgáltatásokra való áttérés fejlesztése – intézményi férőhely kiváltás: <https://archive.palyazat.gov.hu/efop-222-intzmnyi-elltsrl-a-kzssgi-alap-szolgltsokra-val-ttrs-fejlesztse> Letöltés ideje: 2024. 11. 19.

Ruzsics Ilona (2013). A kitagolási folyamat Európában és Magyarországon. <http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/kitagolas/index.html> Letöltés: 2025. 02. 02.

Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság, Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Kirendeltség (2023). Tájékoztató a Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság

és a tévedés méltósága. *Fogyatékoság és társadalom*, 5(2), 76–85. <https://doi.org/10.31287/ft.hu.2019.2.5>

Verdes Tamás (2009). „A ház az intézet tulajdona”. *Esély*, 20 (4). pp. 92–114.

Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Kirendeltség 2022. évi tevékenységéről, pp. 14–15.

Tamás Béláné (é.n.) Gondoskodás, gondozás, ellátás, szolgáltatásnyújtás intézményi keretek között. https://www.nive.hu/Downloads/Szakkepzesi_dokumentumok/Bemeneti_kompetenciak_meresi_ertekelesi_eszkoz-rendszerenek_kialakitasa/2_1853_017_100930.pdf Letöltés: 2025. 02. 02.

Universal Declaration of Human Rights, 1948.

1257/2011 (VII.21) Korm. határozat a fogyatékos személyek számára ápolást-gondozást nyújtó szociális intézményi férőhelyek kiváltásának stratégiájáról és a végrehajtással kapcsolatos kormányzati feladatokról.

1991. évi LXIV. törvény a Gyermek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény kihirdetéséről 1991.

2007. évi XCII. törvény a Fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló egyezmény és az ahhoz kapcsolódó fakultatív Jegyzőkönyv kihirdetéséről.

net.jogtar.hu

ABSZTRAKTOK

A kiadvány magyar és angol nyelvű absztraktjai Hungarian and English abstracts of current issue

Varga Bence

Az államhatár változó szerepének hatása a magyar–szlovák határrégiók társadalmi és gazdasági folyamataira

Az államhatár funkciója alapjaiban határozza meg két ország társadalmi és gazdasági viszonyrendszerét és az államközi *áramlási* folyamatokat. A magyar–szlovák határtérség esetében a vasfüggöny leomlását követően a határ menti térségek életében új fejezet nyílt. A határok átjárhatóságával kezdetét vette a társadalmi és gazdasági kapcsolatrendszerek átstrukturálódása. Ennek egyik leglátványosabb jelensége a határon átnyúló munkacélú mobilitás intenzitás-növekedése volt. A magyar–szlovák határsáv esetében a legdinamikusabb határon átnyúló folyamatok a nyugati országrészekben összpontosultak, ám az utóbbi évek során a középső és keleti határrégiók területét érintő társadalmi és gazdasági áramlási folyamatok is izgalmas kutatási lehetőségeket kínálnak.

Kulcsszavak: határpolitika, határon átnyúló ingázás, határ menti térségek, munkaerőpiaci áramlások.

The impact of the changing role of the state border on social and economic processes in the Hungarian-Slovak border regions

The function of the state border fundamentally determines interstate social and economic relations and the

cross-national flow. In the case of the Hungarian-Slovak border region, the collapse of the Iron Curtain opened a new chapter in the life of the borderlands The permeability of the borders marked the beginning of a restructure in social and economic relations. One of the most visible phenomena was the intensified movement of labour across borders. In the case of the Hungarian-Slovak border region, the most dynamic cross-border processes have historically been concentrated in the western areas, but over recent years the social and economic flows in the central and eastern border regions have also presented appealing research opportunities.

Keywords: border policy, cross-border commute, border regions, labour market flow.

Ackermann Tamás

Értékváltozás a rendszerváltás után:
Az 1961–1972-es korosztály politikai és társadalmi nézetei két időmetszetben

A tanulmány az 1961–1972 között született generáció értékrendjének alakulását vizsgálja a rendszerváltás előtti és utáni időszakban, hosszabbtávú folyamatokat elemezve. A kutatás a European Values Study (EVS) adatfelvételeire támaszkodva feltárja, hogyan változtak a választott korosztály politikai attitűdjei, társadalmi bizalma és értékprioritásai. Az eredmények szerint a választott korcsoportot vizsgálva elmondható, hogy

a rendszerváltás kezdeti időszakában a politikai részvétel és az intézményekbe vetett bizalom magasabb volt, azonban ez a 2000-es évekre jelentősen csökkent, különösen a pártokkal és a parlamenttel kapcsolatban. Az individualizáció térnyerése mellett a munka és a család továbbra is kiemelt szerepet játszott az érték-hierarchiában, miközben a közösségi normák háttérbe szorultak. Az adatok arra utalnak, hogy a választott korcsoport körében az interperszonális bizalom a rendszerváltást követő években csökkent, majd 2010 után némi növekedést mutatott, jelezve a társadalmi stabilizáció hatásait. Az eredmények alátámasztják Inglehart posztmaterialista elméletét, amely szerint a gazdasági és politikai viszonyok alakulása jelentősen befolyásolja az értékrendek változását. A kutatás rávilágít arra, hogy a vizsgált generáció értékrendszere a történelmi változásokhoz igazodva formálódott, de a politikai apátia és az intézményi bizalom deficitje tartós jellemzőkké váltak.

Value Changes After the Regime Change: Political and Social Views of the 1961–1972 Cohort at Two Time Points

The regime change marked a significant turning point in the life of Hungarian society, especially in terms of the transformation of values and norms. The generation born between 1961 and 1972 found themselves in a unique position: during their early years: they were socialized in the socialist system, but as young adults, they faced the challenges of adapting to democratic political and market economy norms. This dual societal influence left a profound imprint on their value system, where individualism and communal values coexist, while a decline in political and social trust can also be observed (INGLEHART, 1997; FÜSTÖS and SZAKOLCZA, 1998). The aim of this study is to explore the changes in the value system of this generation in the context of the regime change. The empirical analysis focuses on key areas of value change, such as the strengthening of individualization, the retreat of communal norms, and the shifts in political trust. To interpret the findings, Inglehart's theory of post-materialism is applied, which examines the effects of economic and political stability on value development

(INGLEHART, 1977; KOVÁCH, 2020). The study first addresses the theoretical framework, which outlines the evolution of value preferences and the associated social dynamics. In this context, the impact of the regime change is particularly significant, as it brought about a radical transformation of social norms and institutions. This transformation is evident in areas such as employment, family roles, and individual aspirations (SZARVÁK, 2022). The empirical data are then analyzed, with a particular focus on the value system of the 1961–1972 generation, comparing the value trends of the socialist period and the post-regime-change era. Changes in political participation and social trust are observed between the pre- and post-regime-change periods (FÜSTÖS and SZAKOLCZAI, 1998). Among the younger generation, the dominance of individualism is evident, shaped by adaptation to new social and economic conditions (KOVÁCH 2020). Finally, the results are used to draw conclusions about generational differences and their social impacts, with particular emphasis on the future evolution of value systems and the issues of social cohesion.

Siposné Nándori Eszter – Zsidó Kinga Emese

Az életszínvonal alakulása Erdélyben a XXI. század válságai idején – összehasonlítás az anyaországgal

A XXI. századra jellemzővé vált, hogy egyre több a váratlan helyzet, az előre nem látható esemény és a bizonytalanság. Ezekhez a társadalom egy része képes alkalmazkodni, viszont a többség számára kihívást jelent megbirkózni a váratlan helyzetekkel, nem tudnak rájuk reziliensen reagálni. Sokan elszegényednek, vagy elvesztik a munkájukat, romlik az életszínvonaluk. Kutatásunk arra keresi a választ, hogy az elmúlt bő 20 év legnagyobb bizonytalanságot eredményező válságai alatt hogyan alakult az életszínvonal. Kutatásunkban Erdélyre koncentrálunk, és az elemzés eredményeit összehasonlítjuk a magyarországi adatokkal. Munkánk során elsősorban a 2008-as gazdasági válságra és a COVID19-világjárvány okozta gazdasági és társadalmi sokkra koncentrálunk. Elemzésünkben megvizsgáljuk az életszínvonalat mérő mutatók alakulását Erdélyben és

Magyarországon a válságok idején. Ahol az adatok lehetővé teszik, ott statisztikai módszerekkel is összehasonlítjuk a két vizsgált területi egységet a válságokat követő években, hogy az esetleges szignifikáns eltéréseket feltárjuk. A kutatás eredményeként megállapítjuk, hogy Erdélyhez képest Magyarország általában előnyösebb gazdasági és társadalmi pozícióban van (gazdasági teljesítmény, szegénység, egyenlőtlenség vonatkozásában), viszont a válságok gyakran jobban megviselik.

Kulcsszavak: válság, életszínvonal, egy főre jutó GDP, szegénység, jövedelemegyenlőtlenség, munkaerőpiac, Erdély, Magyarország JEL: I30

Living standard in Transylvania during the crises of the 21st century – a comparison with Hungary

A definite feature of the 21st century is the increase of unexpected situations, unforeseen events, and uncertainty. While some members of society are able to adapt to these situations, the majority struggle with managing unexpected situations and developing resilience. As a result, a number of individuals fall to poverty, or lose their jobs; their living standards deteriorate. Our research seeks the answer to how the standard of living changed during the most uncertain crises of the past 20 years. In our research, we concentrate on Transylvania, and during our analysis, we also draw comparisons with Hungary. Our primary focus is on the 2008 financial crisis and the economic and social shock resulting from the COVID-19 pandemic. In our analysis, we examine the development of indicators measuring the standard of living in Transylvania and Hungary during the crises. Where the data allowed, we also used statistical methods to compare the two investigated areas in the years following the crises in order to reveal any significant differences. We found that compared to Transylvania, Hungary was generally in a more advantageous economic and social position (in terms of economic performance, poverty, and inequality), but crises often took a greater toll.

Keywords: crisis, standard of living, GDP per capita, poverty, income inequality, labour market, Transylvania, Hungary JEL: I30

Nagy Zsolt

Fenntarthatóság, tájökölógiai szemlélet, gyakorlat: a (paraszt)kertek múzeumi reprezentációjának, hasznosításának lehetőségei és skanzenbeli rekonstrukciójának kihívásai (magyarországi és erdélyi példák)

Napjaink néprajzi múzeumaiban, skanzenjeiben joggal érzik szükségét annak, hogy a változó kulturális, gazdasági, politikai, társadalmi és természeti környezetben újra pozícionálják intézményeiket. Eközben kérdésként merülnek fel: mi a múzeumok szerepe a természetvédelemre, a környezettudatosságra nevelésben, a kulturális ökológiai örökségek védelmében; miként teherteret nyitnak a (paraszt)kertek múzeumi reprezentációja, hasznosítása, rekonstrukciója integrálásának a hosszú távú stratégiákba. A munka ezek magyarországi és erdélyi példáit félszáz intézmény kertjének felmérése révén tárgyalja. Problémaként említhető az alapkutatások hiánya, és a felmérés is azt mutatta, hogy a kertek gondozásáért felelős múzeumi dolgozók elhivatottsága, képességei, háttérismerete, affinitása változó, ami később e kertek korhű kialakításán, szakszerű hasznosításán is mérhető.

Kulcsszavak: tájökölógiai szemlélet, fenntarthatóság, skanzenek, (paraszt)kertek, rekonstrukció

Sustainability, landscape ecology approach, practice: the possibilities of museum representation and utilization of (peasant) gardens and the challenges of their reconstruction in open-air museums (examples from Hungary and Transylvania)

In the constantly changing cultural, economic, political, social and natural environment(s), today's ethnographic and open-air museums rightly feel the necessity to continuously redefine and reposition themselves. Meanwhile, they are also looking for the answer(s) to thought-provoking questions, such as the role of museums in fostering education on and nature-conservation and environmental awareness,

in supporting cultural-ecological heritage-protection, in the improvement of social, natural and artificial environment(s) and in multidirectional communication about natural values. How can these institutions be made more vibrant? How can they be transformed into "truly green"? Along the questions that arise and the answers given to them, the (ethnographic) museums and open-air museums have the opportunity to include in their long-term strategy the problem of the museum representation, utilization, and reconstruction of (peasant) gardens in the open-air museum, which I discuss in this study with a brief presentation of examples from Hungary and Transylvania (Romania).

Keywords: landscape ecology, sustainability, open-air museums, (peasant) gardens, reconstruction

Szabó Eszter Ida

Művészet és identitás Kárpátalján a kulturális emlékezet tükrében

Kárpátalja kiterjedését tekintve nem tartozik a legnagyobb trianoni békediktátum következtében Magyarországtól elszakadt területek közé. Modernnek mondható infrastruktúrával mai napig nem rendelkezik. A régió valós értéke azonban alapvetően nem ebben rejlik. Javait inkább szellemi termékei jelentik. Ilyen értéknek tekintem a tanulmány címében is szereplő gyűjtőfogalmat, a művészetet.

Vizsgált korszakom a huszadik századtól a jelenig terjed. Kutatásom tárgya a művészet és az identitás viszonya a többnemzetiségű Kárpátalján. Központi eleme egy kisebbségi létben „rekedt” művészember, Horváth Anna (1924–2005) szobrász–keramikus, akinek emlékét ma is őrzi az a közösség és a régió, ahol szellemisége etalonná lett. Írásomban a vizsgált egyén életútján, munkásságán keresztül – illetve azzal kapcsolatban – mutatom be nagyvonalakban Kárpátalját történelmi, etnikai, antropológiai, kultúrtörténeti és művészettörténeti szempontból. A felvázolt sorstörténet a kisebbségi létből is erőt kovácsoló, a szűkösségből

gazdag világot teremtő ember küzdelméről és győztes útjáról ad összefoglaló képet.

Art and Identity in Subcarpathia in the light of cultural memory

In terms of its territorial extent Subcarpathia cannot be considered as one of the most significant areas that have been seceded from Hungary as a result of the Trianon peace treaty, and it still lacks a modern infrastructure. However, these features do not represent the real value of the region. Its assets can be characterized as intangible and measured in intellectual properties.

The subject of my research is the linkage between art and identity in the multi-ethnic Subcarpathia from the twentieth century to the present. Its central element is an artist "constrained" by her minority existence, Anna Horváth (1924–2005), sculptor and ceramicist, whose memory is still preserved by the community and region where her spirituality became a point of reference. This sketched life-history provides a summary of the struggle and victorious journey of individual having been drawn strength even from her minority existence and having been transformed scarcity into a prosperous inner-world.

Simon Magdolna

Helyettes döntéshozataltól az önrendelkezésig

A fogyatékkal élők nagymértékű kiszolgáltatottságot és kirekesztettséget elszenvedő társadalmi csoport. A közösség periferiáján elfoglalt pozíciójukat intézményesített ellátásuk csak még inkább megerősítette, mindamellett, hogy megfosztotta őket önrendelkezésük gyakorlásától. Ez szerencsére a szociális jogok kiszélesedésével változni látszik. Elkezdtek az egyéni igényeket figyelembe vevő ellátások kiépítését, a gondoskodásban egyre nagyobb szerepe kezd lenni az integrációnak, rehabilitációnak és a döntési szabadság biztosításának. Tanulmányunk során az értelmi fogyatékkal élők autonómiájának megvalósulását vizsgáljuk egy kistérségi kiváltási program keretein belül dolgozók

attitűdvizsgálatán keresztül. A kutatás során dolgozói interjúk, terepnaplók és helyi lakosokkal készített informális beszélgetések révén gyűjtöttünk adatokat, hogy átfogó képet kapjunk a program helyi megítéléséről. Feltérképezzük a támogatott döntéshozatal elvének gyakorlatba való beépülését, valamint kísérletet teszünk rámutatni az olyan deficitekre, amelyek sérthetik a program hatékonyságát.

Kulcsszavak: fogyatékkal élők, támogatott lakhatás, támogatott döntéshozatal

From substitute decision-making to self-determination

Individuals with disabilities are a social group experiencing high levels of vulnerability and exclusion. Their position on the periphery of the community was reinforced by institutionalized care, which also

deprived them of the opportunity to exercise self-determination. However, with the extension of social rights, this has fortunately changed. Forms of care that take account of individual needs have begun to appear, integration, rehabilitation, and freedom of choice have become increasingly important in caring for people with intellectual disabilities. In our study, we examine the implementation of autonomy for people with intellectual disabilities through an attitude survey of workers in a sub-regional replacement programme. Our data collection relied on employee interviews, field diaries and informal interviews with local residents to get a clear insight into local perceptions of the programme. We explore how the principle of supported decision making is embedded in practice and attempt to highlight deficits that may undermine the effectiveness of the programme.

Keywords: disabled people, supported living, supported decision making

KÖTETÜNK SZERZŐI

ACKERMANN TAMÁS

PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

NAGY ZSOLT

tudományos segédmunkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Néprajztudományi Intézet – MTA Lendület Etnoökológia Kutatócsoport;
PhD-hallgató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Hungarológia Doktori Iskola

SIMON MAGDOLNA

MA-hallgató, Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitikai Tanszék

SIPOSNÉ NÁNDORI ESZTER PhD

egyetemi docens, Miskolci Egyetem

SZABÓ ESZTER IDA

PhD-hallgató, ELTE Bölcsészettudományi Kar Európai Etnológiai Doktori Program

VARGA BENCE

PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Regionális Tudományi Tanszék

ZSIDÓ KINGA EMESE PhD

egyetemi adjunktus, Marosvásárhelyi „G.E. Palade” Orvosi Gyógyszerészeti,
Tudomány- és Technológiai Egyetem

